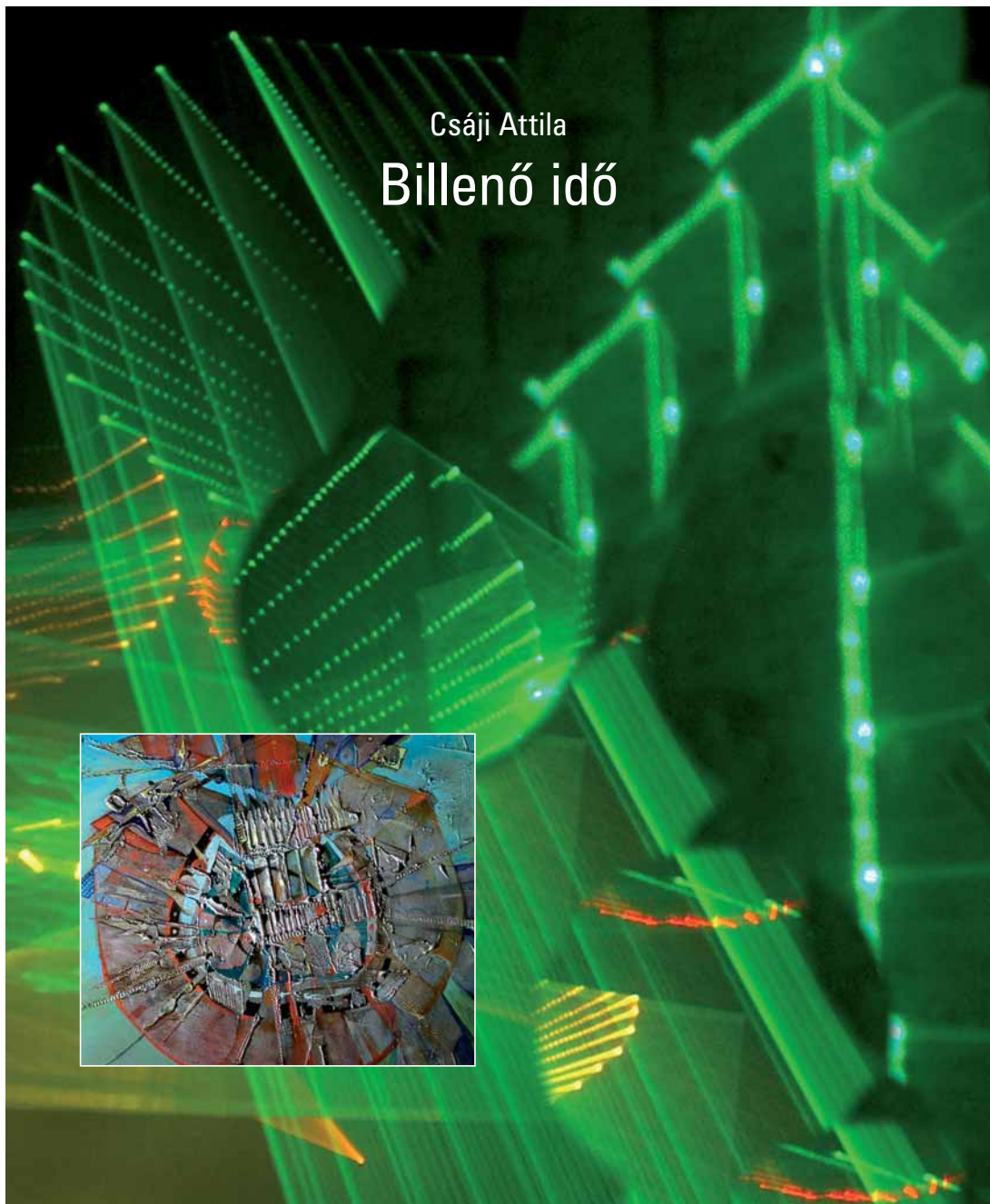

Csáji Attila

Billenő idő

Copyright © Csáji Attila 2009

Ez az összeállítás válogatás Csáji Attila hazai és külföldi lapokban megjelent cikkeiből (Új Művészet, Új Írás, Leonardo stb.), előadásából (Union College – New York – Scenectady, Massachusetts Institute of Technology – Cambridge, BME-Budapest, Iparművészeti Főiskola Budapest, Fényszimpóziumok – Eger stb.) és más jelegű írásaiból. Előfordulhatnak csekély fedések, amit a témák indokolnak. A cikkek tekintélyes része forrás értékű.

impresszum

A Kiadó

ISBN

Tipográfia

Nyomda

Printed in EU

Csáji Attila

Billenő idő

PÜSKI Kiadó, Budapest

Köszöntő

II. Fényszimpózium, Eger, Kepes Múzeum 1996

A fény a legnagyobb emberi élmények egyike – méltán övezte az őskultúrákban áhítat, fohász, imádat. Második alkalommal rendezzünk a Kepes Központban a Fényszimpóziumot, ahol tudósok és művészek, műszaki szakemberek és művészettörténészek, történészek és építészek, valamint megannyi más fel nem sorolt szakma és hivatás képviselői találkoznak egymással, hogy meghallgassák egymás gondolatait a fényről.

A fényről – mely a létünk. A fényről, mely nélkül nem élhetünk.

A fényről mely közösséges, mint a mindennapok, a fényről, mely szakrális valóság.

A fényről, mely tudósok és műszaki szakemberek kutatásának tárgya, a fényről mely évezredek szimbólum.

A külső és belső fényről – a láthatóság alapokáról, és az éltetőről. A fényről mely önmagában paradoxon, kettős természetű.

De vajon nem ez a kettős természet az emberi lényeg hordozója is? Vajjon ha a fényvel foglalkozunk nem önmagunkat tanulmányozzuk ismét ?

Nem vágyainkat látjuk bele ? Nem az innováció és tradíció ellentmondását formáljuk vallós paradoxonná? Nem e század vad vitáját, a kaland és a rend pörpatvarát, pusztító feszültségét, óhajtuk teremtővé ígézni ?

A töprengő és társalgó együtt lét termékenyítő idejét próbáljuk előidézni.

Ebben a reményben köszöntöm önöket, jöjjenek a szomszéd országokból, vagy távolabbról, esetleg a tengeren túlról Massachusettsből vagy Kaliforniából. Tisztelettel emlékezve arra az emberre, Kepes Györgyre aki a Massachusetts Institute of Technologyon létrehozta azt az intézetet a CAVS-t, amely hasonlóan együtt töprengésekre és együttműködésre otthont

teremtett művészeknek és tudósoknak és műszaki szakembereknek. Egyben fel kérem Dr. Kroó Norbert fizikust, akadémikust a megnyitó beszéd megtartására –, akinek ebben az együttműködésben komoly rutinja van ugyanakkor játékos kedve mellett megőrizte humor érzékét is hiszen nem olyan rég jegyezte meg, egy opto-electronikai világ konferencián, ahol közös bemutatót rendeztünk, hogy a tudomány a felnőtt játékait amit az állam fizet. Ha ehhez hozzá tesszük azt a közhelyet, hogy mára a tudomány a gazdaság motorjává, termelői erővé vált – ismét a paradoxonokhoz jutunk. Köszönöm türelmüket és felkérem Kroó Norbertet, hogy tartsa meg megnyitó beszédét.

Szubjektív bevezető a fényművészetbe

Maktár 2006/1

Különös fényformák úsztak, lebegtek suhantak tova egy hatalmas íves falon, egy sötét teremben melynek a közepén egy üvegvitrin állt, melyben egy önként vállalkozó hölgy aludt. A CAVS, (a világ egyik legjelentősebb egyetemének – Massachusetts Institute of Technology – egyik intézete) rendezett „Dreamsteage. Álomszínpad” néven kiállítást egy sötét és egy világos teremben. Láthatóvá kívánták tenni az álmot, az alvás folyamatát, azáltal, hogy a vitrinben fekvő hölgy agyi elektromos tevékenységének, valamint a szemreztületeknek, a bőrnedvesség tartalmának és még néhány tényezőnek a felerősítésével vezényeltek scanner párokat, melyek a rájuk vetülő lézertényt modellálták és impozáns méretekben a környezetbe kivetítették. A világos teremben tudományos információkat állítottak ki, melyek az agyra ill. tevékenységére vonatkoztak. Hogy az álmok vetültek vajon ki, vagy az alvás folyamatában megvalósuló biológiai tevékenységek váltak a látvány meghatározóivá, kérdéses. De a lényeg nem ebben van.

Ha felfejtjük a képet az alapjellemzők összeállnak: interdiszciplináritás, csúcstechnológiai eszközök feltárása, a vágy, hogy behatoljunk az ismeretlenbe, tudásunk, eszköztárunk korlátainak a tágitása, egy olyan karakterű látvány létrehozása mely a fény közvetlen modellálásából születik.

A fényművészet a „testetlen fény” közvetlen artikulációja – mely a fénytulajdonságok ismeretében, vetítés, vagy mesterséges fényerjesztés által realizálódik. Virtuális valóság, melynek különálló elemei önmagukban csak a mű lehetőségének hordozói.

A fény létünk nélkülözhetetlen része, és a képző- és iparművész számára különösen az. A láthatóság megkerülhetetlen az alkotáshoz, ugyanúgy, mint az élmény felkeltéséhez. A Nap a legnagyobb festő, mondták az impresszionisták hajdanán, és a képzőművészeket méltán nyugtázták le évszázadokon át a fényteremtőményei. Nem igen gondoltak arra, hogy a fény önmaga is az alakíthatóság – a formálás – a teremtés közvetlen eszköze legyen. És ugyanúgy elemezhető-megközelíthető-megismerhető és felhasználható anyagszerűséggel bírhat az alkotó számára, mint az agyag, a márvány vagy az olaj.

A fényművészet gyökerei az ősidőkre nyúlnak, de kezdetei a XX. század első felét idézik – különösen a Bauhaust és Moholy

Nagy László tevékenységét. A dán/amerikai Thomas Wilfred az új műfaj esztétikai elméletét minden ízében kimunkálta, létrehozására maga konstruált műszereket, és számos művet alkotott. 1930-ban megalapította a Fényművészeti Intézetet is. Kepes György Chicagóban – a Moholy Nagy által megindított New Bauhausban, ill. a School of Design-ben – fényosztályt vezetett, majd létrehozta az első olyan kutató intézetet a Center for Advanced Visual Studies (CAVS/MIT) ahol művészek, tudósok, műszaki szakemberek együtt dolgozhatnak. Ez máig a technikai művészetek minőségi akadémiája. De ha összehasonlítjuk, ennek a profétikus időszaknak a lehetőségeit a mával, olyan mintha egy lupét hasonlítanánk össze egy elektronmikroszkóppal. A XX. század utolsó harmadában kibontakozó opto-elektronikai forradalom, amely a világot egyre inkább átírja, páratlan új lehetőségekkel dúsítja fel a vizuális kifejezés eszköztárát is. Ezek humanizálása, a művészek által történő meghódítása, megkerülhetetlen feladat, a legvonzóbb kalandok egyike.

Mivel művész vagyok, nem művészettörténész vagy fizikus, hadd mutassam be a fényművészet egyik alap problémáját, a fény „anyagszerűségének” a kutatását, vagy az eszköz humanizálását, művész voltomból fakadó szubjektivitással döntően saját tapasztalataimra építve.

Fényművészettel évtizedek óta foglalkozom. Amikor a Központi Fizikai Kutató Intézetben a hetvenes évek második felében, Kroó Norbert fizikus meghívására, a tevékenységbe belekezdünk, elsődleges feladatként azt tűztük ki magunknak, hogy a lézertény tulajdonságait a festő szemszögéből ismerjem meg. Talán pontosabb, ha azt mondom, hogy a vizuális lehetőségekkel élő művész szempontjából fejtem fel. Míg tegyük fel a márvány tulajdonságainak megismerése évezredes elő tapasztalattal bír, s a mesterektől sok minden átvehető, a lézertény, a hetvenes években csaknem szűzterület volt a művész számára, s döntően a sokéves laboratóriumi tapasztalatok által tárult fel.

A lézertény három alapvető tulajdonsága a következők:

1. A nagyfokú irányíthatóság, az egy pontba koncentrálnálhatóság,
2. Az egy pontba koncentrált nagy fényerő,
3. A lézertény nagyfokú rendezettség, monokromatikusága és ebből fakadó interferencia képessége.

Ezek eltérő képi lehetőségeket rejtenek magukban. Vegyük sorra ezeket a fénytulajdonságokat.

1. A lézerténynek a nagyfokú irányíthatóságából fakad a scanneres rajzolás lehetősége. Ebben az esetben az egy pontba irányított fényt x-y tengelyen mozgó tükörpárra bocsátjuk (ez a

lézertény-scanner), a tükröket vezérlő elektronikát összekötjük egy komputerrel, amelybe bescannelt rajzokat (a megfelelő átalakítással) kivetíthetjük. A kivetített rajznak nincs mélység élessége, így a tér minden szegmensében élesen jelentkezik. A vetítés sebességét, nagyságát, anamorfiját vagy fényerejét tovább befolyásolhatjuk, így elérhetjük azt, hogy a rajz akár egy pontból kiindulva a szemünk előtt születik meg, nagysága változhat, animálódhat és a méretét, ha olyan fényerejű lézert használunk, amelyek ezt bírja, akár városképi nagyságrendűvé fokozhatjuk. Hiro Yamagata los-angelesi fényművész az afganisztáni beháborúban a tálibok által lerombolt, a Bamiyani völgy sziklafalába faragott hatalmas méretű, Buddha szobrot rajzolta újra eredeti méretben, lézert-scannerekkel 2005-ben.

Merőben más koncepcióval és az eszközrendszer eltérő karakterű felhasználásával ez év elején a Kiscelli Múzeumban mutattam be két lézer-environmentet, melyek úgyszintén főként a scanneres rajzolás aknázták ki. Nyugodtan kijelenthetem, hogy a felhasznált háttértechnika semmiben nem marad el az amerikai párhuzamok mögött. Az Új Művészet augusztusi számában ismerttettem ezt az időben változó fénykörnyezetet „Mitikus fénytér és csúcstechnológiák” címmel. Ebből idézek néhány sort: „Fényvonalakkal rajzolni ma szinte mágia. Él lüktet, előtted születik egy fénypontból, a vonalas rajz nagyságrendje kitágul. Falra, tüllre, térbe, vízfüggönyre, olaj-permetre, akár felhőkre is rajzolhatsz...”*

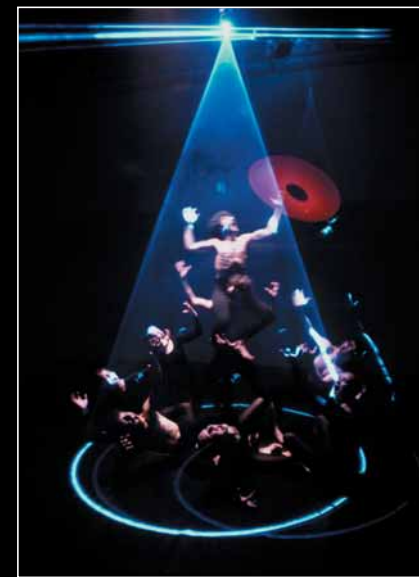
Felveti a legelementárisabb és leegyszerűbb vizuális kifejező eszköz a vonal újra értelmezését is.

„Ebben a lehetőségben számomra óhatatlanul benne van a szembesítés az indulással.

A sziklarajzokkal...Jávorszarvasok és rénszarvasok, vonuló lovak, medvék, madárfejú emberek, sámánok-sugaras fejlődésekkel, madár vagy bogárfejel, dárdás alakok, vízimadarak, gémekek, maszkok és hajók. Mind vonalalak. A látvány leegyszerűbb kifejező eszközét, a vonalakat homokba is rajzolhatták volna, de sziklába vésték. Megküzdöttek a maradandóságért.

A fényvonalakkal ma átértékelhetőek a rajzok. Belőlük virtuális valóság lett mellyel fény szőttessé alakítható egy templom tere. Felfokozódik a vonalak mágikus ereje. A Kiscelli Múzeumban szinte a születés pillanatának a részeseivé válhatunk. Megjelentek a formák a pilléreken tíz méteres magasságban, a pillérállások között rusztikus téglasíkon, tüllökön és vízpermeten a térben és a falakon. Ezek a folyamatosan változó (fal) fény-firkák nem rongálnak semmit, az elektromágneses sugárzás megszűntével eltűnnek.”

A térivetítés eszköze természetesen nem pusztán a lézer, hanem a nagy teljesítményű (néhány tízezer ansilumenes) projektor is. De ezekről a lehetőségekről és fényművészet más lehetőségeiről a későbbiekben írok.

1. Egy pontba koncentrált nagy fényerő teszi lehetővé a fénykép téri megteremtését

LÉZER ÉS TÁNC – RELÁCIÓK 1984.

Budapest Táncgyűttes és a Foton Art Stúdió közös műsora.

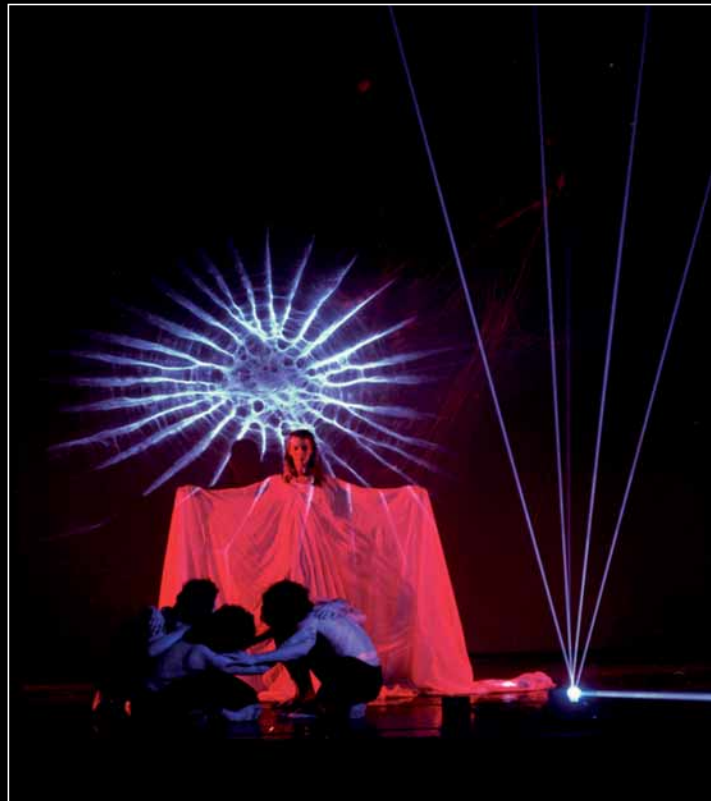
Tánc koreográfia: Kricskovits Antal

Fény koreográfia: Csáji Attila

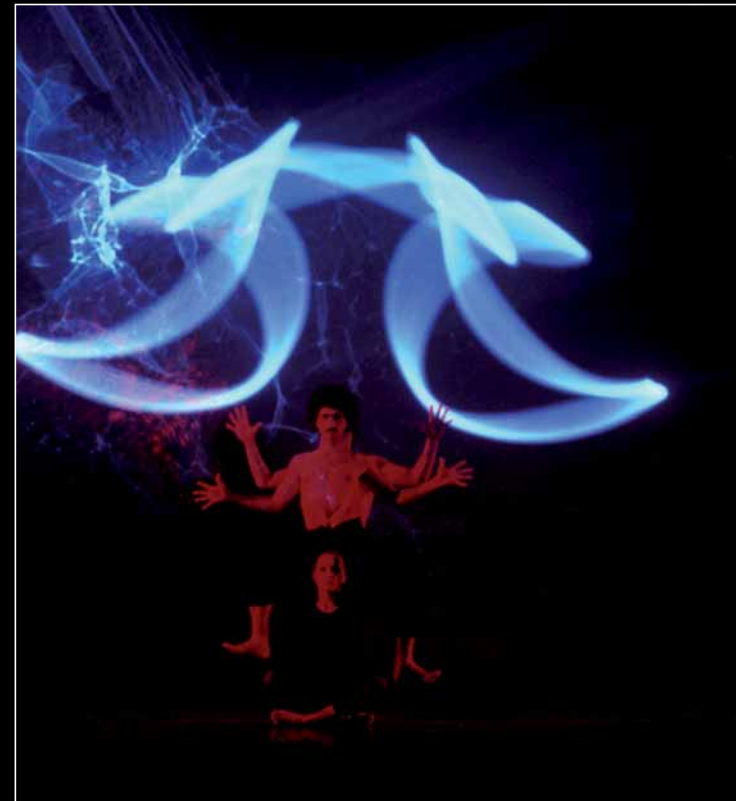
Fotó: Korniss Péter.

Térjünk vissza a lézer fénytulajdonságainak további művészeti megközelítésére:

2. A lézertény második tulajdonságából, az egy pontba koncentrált nagy fényerőből fakad a városképi nagyságrendű fény-struktúrák, fény-szobrok létrehozása. Ehhez tíz és harminc watt körüli fényteltjesítmény szükséges – egy pontba koncentráltan. Ha felidézünk az augusztusi verőfényt, egy napfényes pontra mintegy milli wattnyi fényteltjesítmény jut. Nem szükséges, hogy elérje az egy pontba koncentrált fényteltjesítmény az egy wattot, hogy egy papírdarab lángra

2. Nagyfokú rendezettségéből következnek az interferencia és a szuperpozíciós képek (csillag-virág)

3. Nagyfokú irányíthatóságból, az egy pontba koncentráltathatóságból – a scanneres rajzolás

lobbanjon ettől a fénycsugártól. Belső térben néhány wattos lézerek elegendők fénysztruktúrák, fényszobrok létrehozására. A Kiscelli templomtérben néhány wattos lézereket használtunk.

A lézerefénynek erre a tulajdonságára – a koncentrált nagy fénycsugár – alapozódik az anyagmegmunkálás számos új lehetősége is. Rendkívüli pontosságú és hatékonyságú. Széndioxid lézerekkel (melyek nem a látható tartományban sugároznak) üveget, fémet, vagy egyszerűbb esetben pl. plexit lehet vágni. Gyakorlati felhasználása egyre elterjedtebb.

3. A lézerefény harmadik tulajdonsága nagyfokú rendezettség, monokromitása. Jánosi professzor szavaival élve, míg a kripton izzó kócos fényt bocsát ki, a láthatósági tartomány egészében 400-800 nanométer között, addig a lézerefény „jól fészült fény”, például egy hélium-neon lézéré, durván 630 nanométeres vörös színű. Ezt a fényt hiába vezetjük át prizmán, a prizma legfeljebb eltéríti, de tovább nem bonthatja, megmarad 630 nanométeres vörösnek. Színben tovább bonthatatlan, olyan, mint a zenében a szinuszhang, amelynek nincsenek felhangjai. Ebből a rendezettségéből fakad az a különös tulajdonsága, hogy-

ha átvezetjük egy víztiszta anyagon, a fény szétválik, majd eltérő utat megtéve újra találkozik, és sejtelmes fényhálót teremt. A fénycsúcsok és kioltások rendszere úgynevezett interferenciákat hoz létre. A lézerefénynek ez az interferencia képessége képileg számos gazdag tartományt rejt: interferencia lézer grafikák, szuperpozíciós képek, a hologramok eltérő fajtái.

Mint említettem a hetvenes évek közepétől végeztünk kísérleteket a KFKI-ban. A lehetőséget Kroó Norbert a magyarországi lézerekutatás vezetője teremtette meg, aki éveken keresztül önzetlen segítőtársam volt ebben a munkában. 1977-ben létre-

hoztuk a FOTON ART csoportot. A munkamegosztásban nekem, mint festőnek a legfontosabb feladatomból az volt, hogy a fénycsugár hullámok találkozásának véletlenszerűen tűnő képi káoszában feltárjam az ok-okozati viszonyokat, rendet teremtsék, megtaláljam a leghasználhatóbb motívumokat, a tudatos alakítás összefüggéseit és eszközeit. ** A kísérletek folyamán a látvány tovább értelmezésének olyan lehetőségei villantak fel előttem, amelyek új képátfogalmazási módszer megvalósítását tették lehetővé. A módszer lényege, hogy interferenciákra épül, de a látvány újdonsága a szuperpozíciók által valósul meg, s meg-

jelenítéséhez nélkülözhetetlen a koherens fény. Az un. képlemezen rögzített motívum klasszikus optikai eszközök megfelelő helyen történő közbeiktatásával tovább értelmezhető. A keletkező képen kivethető a megmintázott valós mikromotívum és annak a Fourier transzformáltja, a hozzákapcsolható interferenciakép. Arányuk a folyamat metamorfikus alakulásában változtatható. A legnagyobb lehetőség ebben a módszerben az érzéketlenség és a törvényszerűség összekötő hídjának a láthatóvá tétele. A szerves és folyamatos képi változások megteremtik az átmenetet a szemünkkel segédeszközök nélkül is érzékelhető világ és a matematikailag pontosan leírható lézerezési interferenciák között. Ez a folyamat a csak lézerezéssel létrehozható formák páratlan gazdagságát hozta. 25 évvel ezelőtt, 1980-ban szabaddalmaztattuk. A módszernél a vizuális gondolkodás velejárója a metamorfikus folyamatokra koncentráció, az ebből fakadó időbeliség, a fényvel történő környezet teremtés, a multimediális, valamint olyan ismeretek elsajátítása, amelyek interdiszciplináris jellegűek.

Az útkülönbségből fakadó interferenciák téri információkat is hordoznak. Ez a speciálisan rendezett – idegen szóval koherens – fény a holográfia alapja is. Bár Gábor Dénes zsenialitása olyan időben teremtette meg a hologram elvét (és a megvalósítás tárgyi bizonyítékát is) amikor még nem állt rendelkezésre megfelelő tulajdonságú – azaz koherens – fényforrás, még nem volt lézer. A lézerek felfedezése és alkalmazása tette a holográfiát láncreakciószerűen kibomló új lehetőségek alapjává. A lézerek felfedezése után mégis mintegy évtizednek kellett elteltelnie, hogy a hologram a kiállítóterekben is megjelenjen. Először Bécsben a vizuális kommunikáció századik évfordulója alkalmából rendezett kiállításon mutatott be művészi igénnyel készített hologramokat Margaret Benyon 1971-ben. Az első nagyszabású „világkiállítás” melyen a hologramot, mint új művészeti médiumot mutatták be Frankfurt am Mainban volt, az össznémet Filmmúzeum avatásakor 1984-ben. Meghívóján az MIT/CAVS-s Harriet Casdin Silvernek nyomtatott hologramban megfogalmazott konceptuális groteszkje volt. Ez volt az első eset, hogy a cauliöldi szabadságot meghívón alkalmazták. Egyetlen un. „kelet-európai” művész meghívottja voltam a kiállításnak, melyen Rúgó Voltairenek c. reflexiós hologram sorozatát állították ki.*** A hologramokat a Műszaki Egyetem I.sz. Fizikai Intézetében készítettük. Füzesi Zoltán és Gyimesi Ferenc fizikusok segítettek bevezetni a holográfia rejtelmeibe. A Voltaire sorozat a vizualitás olyan tartományába vezet, amely csak a holográfia által létrehozható. A holográfia alap mágiáján túl, hogy a síkon időben változó tér teremthető, elsősorban az érdekelt melyek azok az új érzékelési élmények, amelyek csak a holográfia lehetőségei által kelthetők fel,

s amelyek eddig csak virtualitásként léteztek. Ebben a hologram sorban a térérzékelés egyik alap sablonja kérdőjeleződik meg és olyan téri viszony jön létre, ami egy térérzékelési kép telenséget tesz valóságossá. Evidens, hogy az elől lévő takarja a hátul lévő, de ez az evidencia a sorozat harmadik darabjánál megszűnik mivel a fej belsejébe kerülő rugó takarja a hozzánk közelebb lévő szemet, orrot, száját. Így valósul meg egy érzékelhető téri lehetetlen, csoda vagy képtelenség, ami létezik a hologram által. Ezen a kiállításon keresett meg Harriet Casdin Silver. Ő vetette fel először az MIT-ba történő meghívásomat. Ez 1987-88-ban valósult meg először, amikor fényművészeti munkásságom alapján a CAVS taggá választott. Itt főként a transzmissziós holográfia képi lehetőségeivel foglalkoztam. MIT MEDIA LAB-jában készültek a Fénykalligráfiával kapcsolatos hologramjaim. Az MIT-n és más amerikai egyetemeken / Boston University, Union College/ a fényművészet lehetőségeiről, különösen az un. szuperpozíciós módszerről tartottam előadásokat.

Ez a néhány gondolat, amit itt közreadok, egy hangsúlyozottan szubjektív bevezető a fényművészet ma már egyre összetettebb problematikájába. A fény alkotó médiummá vált – lehetőségei most vannak kibomlóban és terjedőben. A fényművészet számos viszonylatában a műalkotás tér-idő szemléletének újra gondolását is jelenti. Legtisztább megnyilvánulásai a vizuális művészetek egyre inkább a látás folyamatának művészetévé válnak.

Hogy a fényművészet túl van vagy innen az avantgard, poszt-avantgard vagy posztmodern elképzeléseken és dogmákon ezzel nem foglalkozom. A fényművészet olyan belső dinamikával rendelkező területe a vizualitásnak, mely nem egy lezárult vagy lezáródó művészettörténelmi korszak stílusa, vagy irányvonala, hanem az utolsó évtizedekben kibontakozó új mediális lehetőségek jövőbe ívelő együttése, melynek kialakulásában komoly katalizáló szereppel bírt az opto-elektronika dinamikus fejlődése, és az az alapvető emberi igény, hogy a technika és tudomány új eredményeit az emberi pszichikum mélységeiben megmértsük.

Lásd részletesebben kifejtve az alábbi írásokban:

* Mitikus fénytér és csúcstechnológiák c. írásomban

A „Visszatérés” és a „Lappok és laptop c. lézerezési környezetek bemutatója a Kiscelli Múzeumban Új Művészet 2005/8

** Új látvány – új térélmény, Új írás 1980/6

*** Rugó Voltaire-nek I-III. (Reflexiós hologram sor 1983.)

„Új látvány – új térélmények”

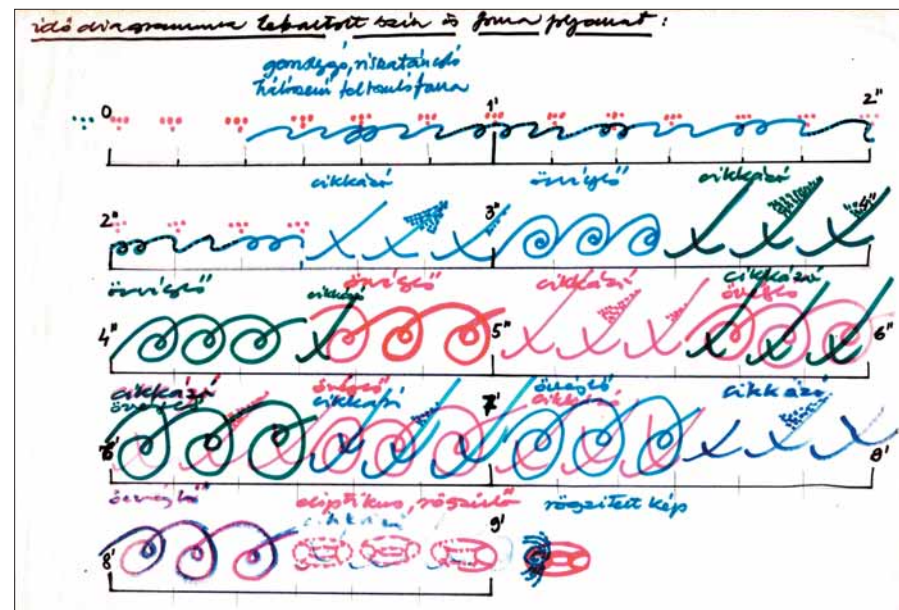
Lézerezési interferencia kiállítás, Magyar Nemzeti Galéria 1980. január

„Az út folytatódik itt is, ahol most a horizontot sejtjük” – írtam jó tíz évvel ezelőtt, körülbelül abban az időben, amikor a plasztikus és fémszínű kompozíciók váltak uralkodóvá festészetemben. A külső fényt egyre fontosabbá tettem a látvány értelmezésében. A fényforrás és a kép kapcsolata egyre szervezettebb lett, de ennek ellenére sem gondoltam arra, hogy utam a fényvel gazdagon értelmezett képtől, a „fényvel való festés” felé halad.

Egy új eszköz, egy különleges tulajdonságú új fényforrás, a lézerezési interferencia volt szükséges ahhoz, hogy ez bekövetkez-

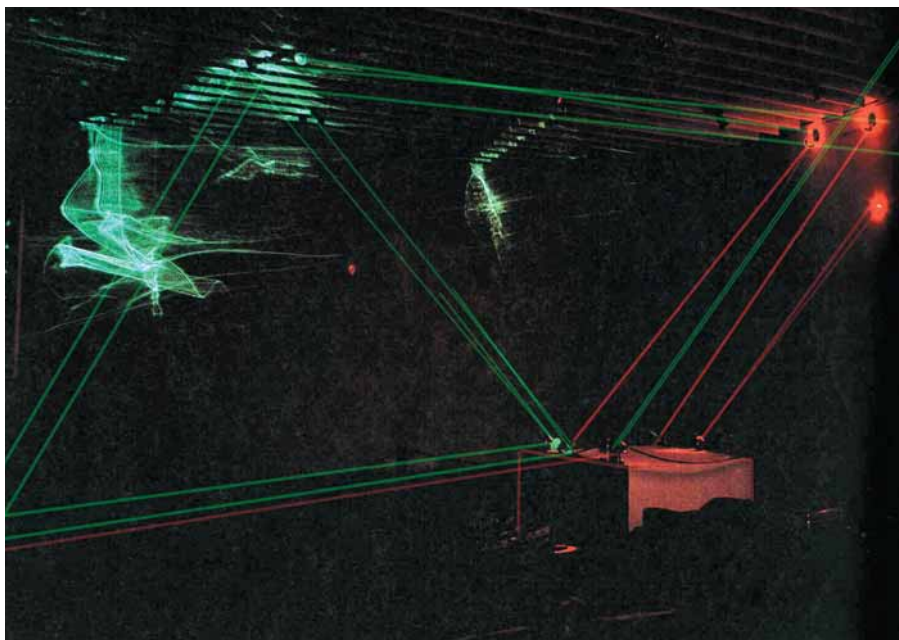
zék. Ezt a lehetőséget mintegy három évvel ezelőtt kaptam meg Dr. Kroó Norbert fizikussal, lézerezési szakemberrel megismerkedve. Mindez izgalomba hozott és magával ragadott. Az ezzel kapcsolatos munkáim néhány percbe sűrített produktumát láthatják most Önök itt, ezen a kiállításon.

A látvány kultúrában új és szokatlan anyag ez. A lézerek gazdag lehetőségeiből egy specifikumra összpontosítottunk, a folytonos, koherens és monokromatikus fény folyamatokká alakítható interferenciáira.

„Küzdelem” Idő diagrammra lebontott szín és forma folyamata/ Fénypartitúra –1980. Magyar Nemzeti Galéria

Látványterv: Csáji Attila / Elektronikus zene: Victor Máté / Lézerszakértő: Dr. Kroó Norbert

A lézersugár az átvilágított anyag különleges „fényképét” állítja elő, elrejtve annak megszokott látásmódunkkal megfigyelhető szerkezetét. Felfedezéséhez hozzájárult a véletlen is, a vetítőernyőn kirajzolódó kép mégsem a véletlennek kiszolgáltatott. Az interferenciák gazdag vonalhálózata a magból történő robbanástól az egzakt pontossággal egymásba szövődő vonalritmusok sejtelmes térkonstrukciójáig terjed.

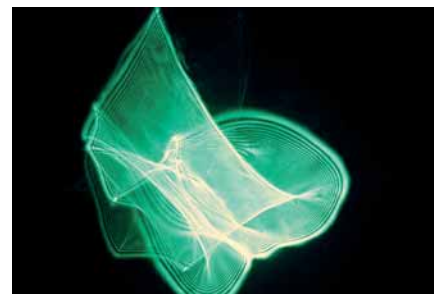
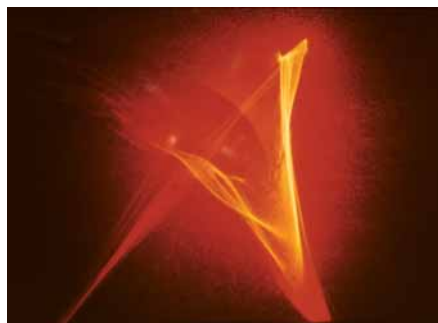
Az anyag zárófelületének küzdelme ez a fonálfénnyel – és a fényfonál átalakul. Valami egészen más lesz és mégis olyan, ami csak lézerrel létrehozható. És mindez válogatható, ismételhető, látványszövevé szerkeszthető.

Ez az egyszínű, monokromatikus és egyúttal koherens sugár, a modern tudomány, a korszerű ipar rohamosan terjedő eszköze, kétségtelenül speciálisan mai. A felgerjesztett atomok keskeny nyálába összpontosított koherens fénye a képi szerveződés eszközevé válik.

A század látványkultúrájának egyik nagy tette az ábrázoló művészetről a kifejező művészetre való áttérés, egyben a lát-

Részlet a Magyar Nemzeti Galériában bemutatott lézerténykörnyezetből

Interferencia motívumok (1977-79)

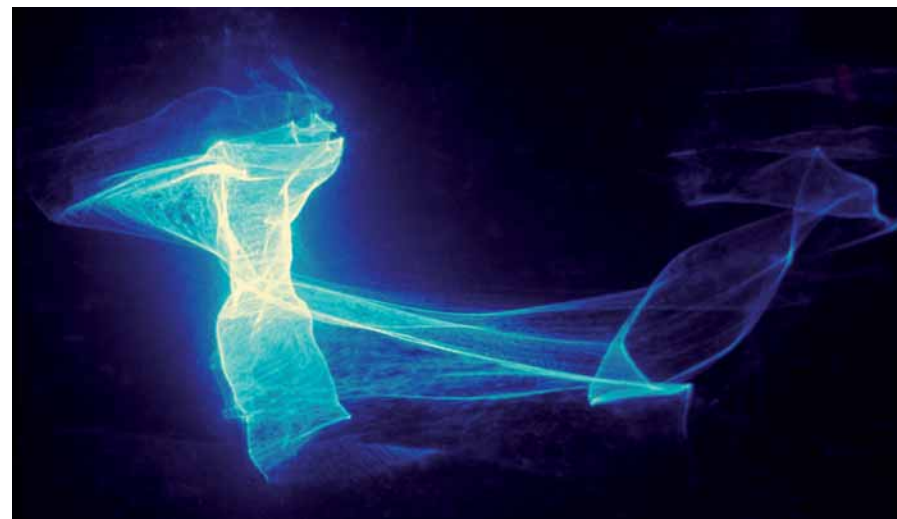

hatóvá tett valóság határainak a tágítása is. „A világnak ez az új képe” folyamatosan gyarapszik az eszközök gazdagodásával. Mindezt a művészet, a tudomány és a technika egyaránt továbbszövi. A közvetlenül érzékelhető valóság tovább-teremtése közös tett. És paradox módon ma már ott jelenik meg az ábrázolás, ahol úgy tűnik, teljesen zeneivé finomul. A lézer egy

Króó Norbert és Csáji Attila a tükröket igazítja a fényinstalláció előkészítésekor

lehetőség, melyhez nem századunk eszköz fetisizmusának hódolatával kell közelednünk, hanem a friss élményt átélni tudók oldottságával. És természetesen azzal az igénnyel, hogy miféleképpen simul ez az eszköz a jövőben a világról és önmagunkról szerzett tudás pontosításához. Vagy ahhoz, hogy általa is erősödjenek bennünk az az érzékenység és nyitottság, mely nélkül önmagunk igazi felépülése lehetetlen.

Budapest, 1979. december 29.

Új látvány – új térélmény

Új írás 1980/6

„Legmélyebb ösztöneinknek engedelmességedre utasítjuk el magunktól a káoszt, és igyekszünk tapasztalatainkban rendet teremteni. Olyan készségesen ragadjuk meg az eszközöket, melyek alkalmasak arra, hogy segítségükkel összefüggéseket teremtsünk a természet adta jelek áradatában, mintha az életünk függne ettől és valóban ez az igazság.”

KEPES GYÖRGY

Hogy valamit az adott kor művészetként ítél meg vagy sem, korántsem perdöntő az esztétikai minőség szempontjából. A klasszikus görög idők polgára a szobrászatot nem tekintette művészetnek, noha ma ennek a kornak reprezentatív kifejezésként értékeljük, s aligha akad oly műtész, aki művészet voltát kétségbe vonná.

Századunk számos jellemzője közül az egyik a képzőművészet eszköztárának és médiumainak rohamos gyarapodása, amely együtt jár új műfajok – főként sajátos határesetek – megjelenésével. Mindez persze a művészet fogalmának a kitágulását is jelenti.

Egy fizikus és egy festő együttműködésének közös kalandjából hasonló eredmény született, a gondolkodás és a tevékenység céltudatos felosztása és összehangolása következte.

A festő számára a döntő kérdés a lézerfényombillal kelthető képek komponálhatóságának a megoldása volt. Így ebben a cikkben elsősorban erről szeretnék beszélni.

Azok az interferencia képek, melyek a KFKI szakember látogatóit éppúgy szórakoztatták, mint az odakerülő diákokat, mint-

egy három évvel ezelőtt engem is odavonzottak a lézertalorba.

A külső fény, mint dinamikus képalakító tényező a hatvanas évek közepétől foglalkoztatott és – egyéb okok mellett – képeim egyre monokrómabbá váló s főként fémeket idéző színvilágát eredményezte. Szoros, elválaszthatatlan kapcsolatba kerültek olyannyira, hogy az irányított sűrű fény és a megfelelő tagolással ritmizált plasztikus kép csak együtt fejezhette ki megjelenítő erejét, szuggesztív hatását.

Így nem véletlen, hogy annyira magával ragadott a KFKI optikai laboratóriumában észlelt jelenség. Számomra olyan mozgatóerejű volt, hogy képtelen voltam hatásától szabadulni.

Nem a tárgyatlan formák és színek önálló ereje volt az eredendő élmény számomra, hiszen a non figurációval akkor csaknem tizenöt éve foglalkoztam már, hanem az egzakta formáknak az a költői gazdagsága, mely az interferenciákban feltárult. Éreztem a benne rejlő lehetőséget, de nem tudtam vele mit kezdeni. Zavart a véletlenszerűsége. Teljes kiszolgáltatottságom az anyagnak. Felfokozott állapotban éltem néhány napig, mégis csupán arra jöttem rá, hogy amit pillanatnyilag tehetünk, hosz-

Lézer labor a KFKI-ban ahol a kísérletek elkezdtek

A szuperpozíciós módszer eszközeinek csirája

szú aprólékos munka, mert a megoldás messze van. Ilyenkor úgy hiszem, az embernek különösen fegyelmeztenek kell lennie. Leikesedésem lehiggadt.

Próbáltam meghatározni a munka rám eső részének feladatait: merőben új szempont szerint kell megismerni a lézerfényrel átvilágított anyagokat és felületeket. Szelektálni kell, nem a fizikus, hanem a kívülről, a nonfiguratív formákra sajátosan érzékeny festő szemével. Az alapvető válogatási szempont: az átvilágított anyagok, formák, helyzetek látványértéke.

A munka első fázisa fotózásból állt. Először azokról a látványjelenségekről készítettünk diaképeket, amelyeknek legnagyobb volt a vizuális értéke.

A rögzített interferencia képeket otthon a diaképek alapján elemezni kezdtem. Kezdetben az ismerthez kötöttem a látványt, hiszen az ember fogódzót keres. Néhányról Naum Gabó formái jutottak az eszembe, azok a centrális szerveződésű fém-, húrkompozíciók, melyek konstruktivista hűvösségükben matematikai képleteket megjelenítő térmodellekre emlékeztettek. Személytelenségükben mégis sajátos költői atmoszférát árasztottak. Ezt a személytelenséget Naum Gabó vállalta, de az alkotó

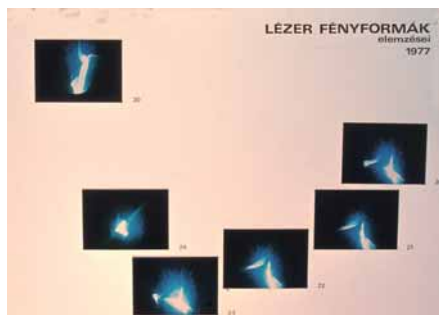
Csáji Attila képlemezt készít

Csáji Attila lézeres műterme

szándéka korántsem a matematikai modellezés. A kicsit is alaposabb megfigyelés ugyanis megmutatja a konstrukció lényegi eltéréseit. Az elsődleges látványkülönbség, hogy ezeken az interferencia képeken a vastagabban kirajzolódó meghatározó körvonalakat párhuzamosan követve szintvonalszerűen helyezkedik el a vonalhálózat. Irányukban tehát mindig a körvonalakhoz simulnak, ellentétben Naum Gabó sohasem szintvonal szerű, a kontúrtól főképpen a centrum felé mutató húrjaival, lényegileg eltérő szervezési irányjaival. A döntő eltérés: ezek az interferencia képek a gabói anyagokból megvalósíthatatlanok, s mozgásuk változó térdinamikát eredményez. A nyugvó interferencia képelem csak lehetősége annak a mágikussá fokozható folyamatnak, amiben mindez kiteljesedik. A gabói párhuzamot mégis fontosnak tartom, gondolva a kezdetben elmondottakra, valamint azokra a kísérleteire, melyekben egy fémrudat formái, illetve térvolumenének megsokszorozására mozgásba hozott. Talán ez volt a mobil szobrászat fogalmi pillanata is, még különösebb esztétikai érték nélkül, a gondolat csirájaként. De az, amit megtehetett egy fémrúddal, az a hűros kompozíciókkal nem történhetett meg. A probléma merőben más formákkal, gazdag összefüggésrendszerben Schöffnernél teljesebben ki. Ezek az elemzések hasznosak és elgondolkodtatók voltak számomra a századunk művészetére való visszatekintésben is. Különösen azok az előrejelzések ragadtak magukkal, melyek kutatásainkkal összevágtak, elsősorban Moholy Nagy László víziója, melyben a tradicionális anyagokkal való festés helyett vagy mellett a fénnel való festésre biztat: „a fényformák léte őrzi a jövő ígérteit”.

„Ahogy haladunk az ecsettel és festékkel való festéstől, az instrumentumokkal való festés felé, biztosnak kell lennünk abban, hogy ez nem fogja megmontani az őszinteséget, sem csökkenteni a festészet szellemi színvonalát. A festőnek tudnia kell

égi mesterségét, de meghitt viszonyba kell kerülnie a színméressel, a fényhullámhosszaival, tisztaságával, ragyogásával, izgalomával és a mesterséges fényforrások lehetőségeivel... Akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a szem fiziológiailag rokonabb a spektrum tiszta fényével, mint a paletta festékkeverésével.”

„A jövő legtöbb műve a fényfestő feladata lesz,” hirdette prófétiás hűvel.

Ezek a munka közben tudatosított gondolatgyökök meg erősítettek elképzeléseim igazában.

Visszatérve az analízisre: később természetesen nem az avantgarde művészethez való asszociatív vagy strukturális kötődés volt az alapja az osztályozásnak, hanem a formák meghatározó szerkezeti felépítése. Ilyen szempontból megkülönböztettem pl. nyereg felülettel rendelkező formákat, centrális szerveződésűeket, magból robbanókat, körköröségeket stb. Kezdetben kialakulni egy „skála”, hiszen sok száz diát készítettem. A kiválasztott anyagok felületformái is rögzítve, csoportosítottam őket.

Lézer fényformák elemzéseim 1977.

De ez a megoldás nem elégtett ki. Nyugalansággal töltött el az a tény, hogy az anyagok mozgásában túl sok volt a véletlenszerű. A megtalált és rögzített kép ugyan egzakot megfelelője a képileg kiválasztott és átvilágított felületnek, de ez a megoldás csupán egy részét tartalmazza. Arra alkalmas, hogy jól megkomponált, magas esztétikai értékkel bíró fényképeket, diákat, tehát fotóművészeti alkotásokat vagy pl. grafikákat lehessen az eddigi munka alapján készíteni. De hiányzik a jelenlegben rejlő mobilitás, dinamika, amelynek a megtervezhetőségéhez rendezett, tervszerű mozgásra van szükség.

A következő lépést a motorikus mozgás jelentette. Itt egyetlen kiválasztott anyag interferencia ábrái váltak láthatóvá rendezett folyamatként. Ezúttal született meg a lézer fény mobil legegyszerűbb formája.

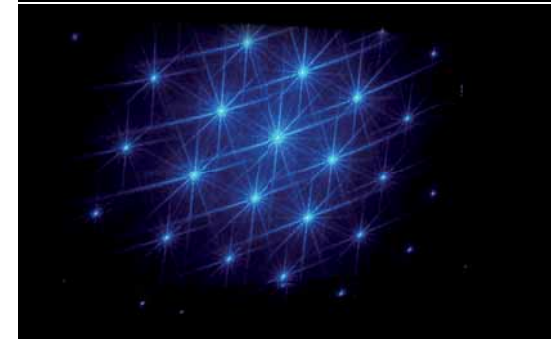
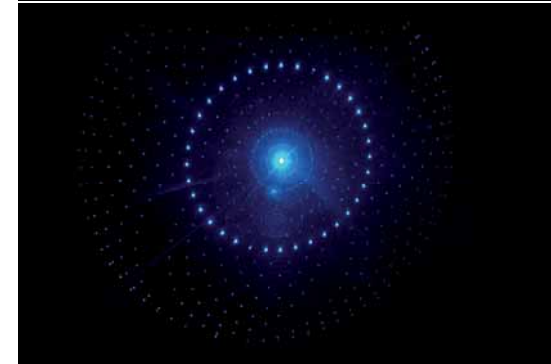
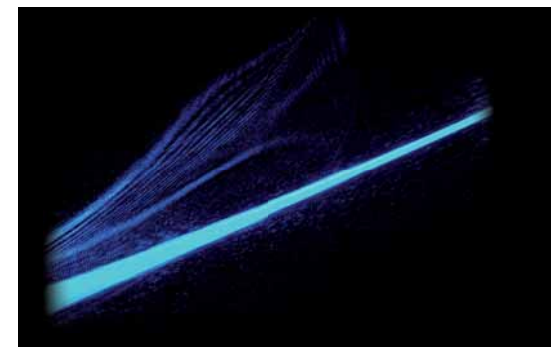
A látvány érték további elemzése szempontjából komoly lépés volt ez, jelentős segítség számomra. A formák változásának a folyamata rendezett mozgásban vált elemezhetővé. A statikus skála dinamikussá formálódhatott, a rendezett térbeli egymás mellettségből rendezett időbeli egymásutánosság keletkezett. Megszületett a folyamat és forma közötti összhang. A kezdetben oly zavaró véletlenszerűség félreszorult. Új formadynamikai megfigyelési szempont alakult ki: az interferencia ábrák kibomlási, alakulási folyamata.

De a legdöntőbb kérdés még hátra volt, ami nélkül mindez csak torzó – az interferencia ábrák rendezetté váltak, de dinamikájuk még nem volt komponálható. Nem szégyellem leírni és nem fedem el leplekkel a szót: az első élmény ígérteiben mágikus erőt éreztem meg a jelenségben. Úgy láttam Kállai Ernő megfogalmazását használva: a természet, a valóság rejtett arca jelenik meg előttem, nem az áttételek élményszegényítő könyvébráin vagy fotóin, hanem jelenésszerűen, oly közvetlenül, ahogy a természetben bolyongás közben felröppen előttünk egy madár. Mindez beavatás jellegű volt.

Ezt a „mágikus”, pszichikai mozgásra kényszerítő erőt kell tehát kompozíciós megoldással, szervezéssel felerősíteni. Ennek a mágikusságnak az alapját a látvány szokatlanságán túl, a formák és színek érzelmekre is ható jellege teremti meg.

Ha már ide jutottunk, érdemes egy kis kitérőt is tenni XX. századi antropológusok, közöttük olyan kitűnőségek, mint Malinovski és Lévi Straus – a XIX. századi elképzelésekkel ellentétben, melyek a mágiát egy meghaladott civilizációs időszak idejétmúlt, prediszciplináris fokként értékelték – merőben más következtetésre jutottak.

Szerintük a mágia az emberi közösségek életének folyamatos velejárója, szoros kapcsolatban a művészettel. Herbert Read szavaival „a mágia szakadatlanul tovább él” és a „mágikus tárgyak és rítusok célja olyan érzelmek felkeltése és ébrentartása,

amelyek fontos szerepet játszanak a közösség gyakorlati életében.” A filozófus Colingwood arról ír, hogy „minden mágikus tevékenység elsődleges rendeltetése, hogy művelőiben bizonyos, az élet fenntartásához szükségesnek, vagy hasznosnak tartott érzelmeket keltsen. . . . A társadalomban a mágikus tevékenység az a dinamó, amely a gyakorlati élet mechanizmusának az érzelmi hajtóerőt adja. Tehát a mágiát az ember nem nélkülözheti semmiféle körülmények közt sem, és minden egészséges társadalomban meg is található.” (Tegyük hozzá a picasso-moore-i mágikus művészettől a vallásos szertartásokon át, a katonai díszszemléken, táncházakon vagy a beatkoncerteken keresztül a labdarúgásig.)

Nem mintha a mágikus művészet alkotásaiból hiányozna a személyesség jegye, de azok az érzelmek, amelyek megfogalmazódnak bennük, mégis elsősorban közösségek. Ezeket a közösségekben esetleg csak a mágikus tárgy vagy rítus hívja elő. Így válnak a közösségi tudat katalizátorai és sokkal nagyobb szereppel bírnak e tudat kialakulásában, mint ahogy általában gondoljuk.

A közösségi tudat zavarainak idején e tárgyak és rítusok tendenciái széttérőnek s az elsvárosodással együtt tartalmi intenzitásuk is csökken. Ezek az időszakok a művészetben általában együtt járnak az elszemélytelenedés terjedésével, sőt hangoztatott vállalásával. A hatvanas évek képzőművészetének világszerte egyik jelensége ez. Mindez jelentheti persze a látvány kutatásának speciális elmélyülését is, a jó adag felhalmozott információ racionális elemzését. A szellemi nyitottság vállalása sem szűkíthető ezekre a sokszor valóban fontos művészeti aktualitásokra, a friss kapcsolatot nem elsősorban ezekkel az irányzatokkal, hanem a valósággal, létünkkel, szellemi fejlődésünkkel adódó problémákkal kell megteremteni. Az experimentális művészetben ezeknek az irányzatoknak bunkóként való felhasználása ma már elterjedtebb fegyver, mint a klasszikus ideák. A tőlük való elzárkózás viszont nemcsak megnehezíti, hanem csaknem lehetetlenné teszi a korszerű fogalmazást.

Talán furcsa, hogy a racionális elemzést a mágiával foglalkozó kitérővel terhelem meg, de ami ellentmondásnak látszik, csak részben az. A tudósok kísérleti eredményeinek bemutatási módja a tétel igazságát feltáró logikai folyamat. A tanulmányokban ez fogalmazódik meg. De a cél elérése közben elmélyül mélyebb rétegének működése rejtve marad előttünk.

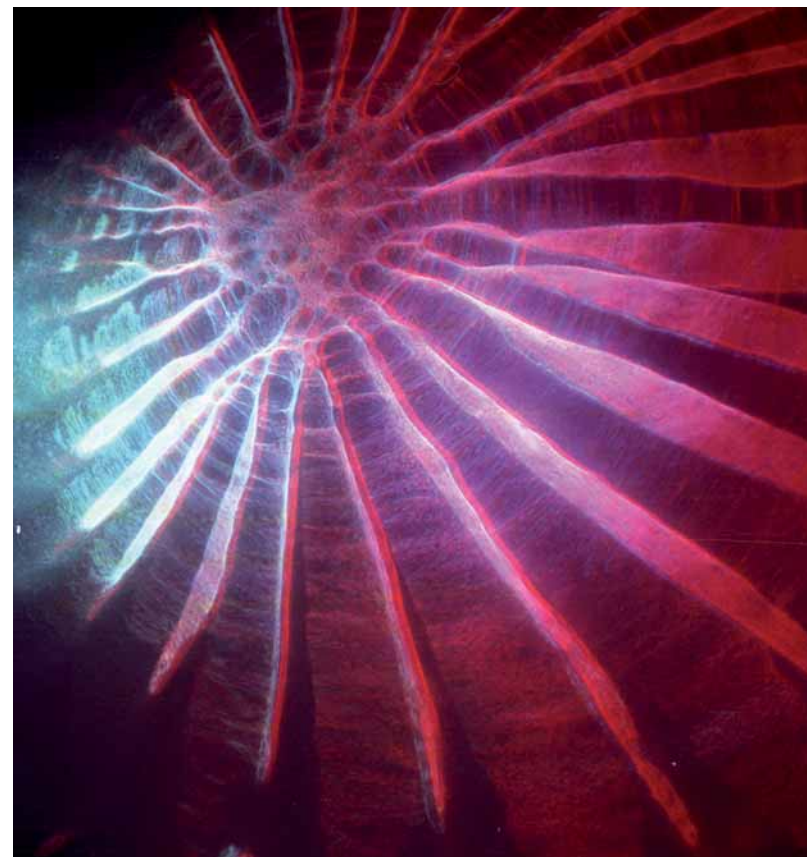
Ennek bemutatása e tanulmányoknak nem is lehet feladata – csak speciális esetben. Hogy létezik, azzal kapcsolatban csak annyit kell megjegyezni, hogy a heurka nem görög privilégium. Az a gyakorlati és intellektuális rétegződés, amit szakosodásnak hívunk, közbeékelődő rétegek sokaságával választja el a tudóst és a művészt. Erdemes elgondolnod azon, amit

erről J.W. Dewey írt: „A világ számára a legfontosabb kérdés bizonyára a gyakorlati tudomány és az esztétikai szemlélet összebékítésének lehetősége és módszere. Az előbbi hiányában az ember játékvá és áldoztatvá válnék azoknak a vak erőknél, melyeket nem tud befolyásolni és hasznosítani. Az utóbbi nélkül az emberek olyan „gazdálkodó szörnyekké válnának, melyek szüntelen kemény alkudozást folytatnak a természettel és egymással, s ha szabad idejüket nem a merő unalom töltené ki, azt csupán hivalkodó magamutogatásra vagy különcködő szórakozásra lennének képesek felhasználni.”

Korunk technikája kiterjesztette a szemünk által érzékelhető jelzések körét. A műszerek – ahogyan sokan írnak erről – minden bizonnyal kulcsfontosságúak civilizációnkban. A roppant méretű távcsövek vagy az elektronmikroszkópok a mindennapok emberének távoliak, az általuk feltáruló világ egzotikum, „vertikális utazás”. A 60-as évek közepén egyik génekutató tudós barátom mutatott néhány színes sejtbioológiai metszetet azzal a kérdéssel, hogy ezek a nonfiguratív ható formák milyen tartalmakat jelentenek számomra. Nem foglalkoztam biológiával, s nonfiguratív képeim hangsúlyozottan az ember belső világának feltárását, festői megfogalmazását szolgálták. Mindketten meglepetten tapasztaltuk, hogy az általam hozzáfűzött formaértelmezések funkcionálisan helyénvalók, az egyes sejtek szervezetlen belüli szerepével összehangolódnak. Ma ezen már nem lepődöm meg. A vizuális nyelvet természetes könnyedséggel beszélő nonfiguratív festő nem érzi magát idegennek köztük. A tudós számára a betekintés ebbe a világba a mindennapok ténye: ahogy egyikük, egy fizikus, megjegyezte: az interferencia ábrák olyanok számukra, mint a svájci pásztorok számára a hegyek.

Az érzékelés új tartománya nem pusztán új információkat jelent, hanem új érzelmi élményeket és harmóniákat. Az ezekben való közvetlen betekintés jellegzetesen e szaxadi. A művész számára ez a betekintés a külső és belső valóság folytonosságát sugallja.

Csillag-virág

De térjünk vissza az alapkérdéshez, mi az az eljárás vagy eszköz, amellyel a lézerrel keltett új érzelmi élmények és harmóniák dinamikus folyamatokban kompozícióba szervezhetők, felfokozott szuggesztivitással a közönség elé tárhatók?

Ennek megteremtésében a döntő lépés tulajdonképpen villanásszerűen gyors volt. Akkor következett be, amikor rájöttem, hogy a terület egységei hogyan számíthatók át másodpercnyi pontossággal időegységekbe. A megfelelő átszámítással a kialakítandó kompozíció szempontjából kiválasztott –

a skálában formailag rögzített – különböző optikai információk egyetlen felületen összesíthetők. (Az összesítés részleteire nem térek ki.) A lézerfény a kijelölt utat követve kiveti az ernyőre a kompozíciót. A lézerfénynek itt az szerepe, mint a hanglemeznél a gramafontűnek. A hanglemez mintájára az új eszköz képlemeznek neveztük el. A vetítés ritmusa motorikus áttételekkel szabályozható.

Így ezen a módon egyetlen képlemezen rendkívül sok képi információ tárolható. A rögzített „lézerszimfónia” a megadott

eszközök és információk segítségével bárhol reprodukálható. Egy előadáson, több lézerral egyszerre több képlemezről vetítve és összehangolva, a kompozíciók hatása fokozható.

A felvetett idea pontos műszaki leírása, tárgyiásítása, a lézerek által keltett eddigi látványélményekkel való összehasonlítása, az alagondolat továbbfejlesztése stb. hosszú közös munka eredménye. Ennek az egész szempontjából rendkívül fontos közös munka eredményének részletes rögzítése a szabadalmi leírásban olvasható.

Számomra e munka folyamán a leglényegesebb kérdés oldódott meg: a tervszerű komponálás eszközeinek kialakítása.

Az első megvalósult lézerinterferencia kiállítás látványának megtervezését ez tette lehetővé. A felgerjesztett atomokból kilépő fotonok keskeny nyalábbá összpontosított koherens fénye a képi szerveződés eszközévé vált. A természet rejtett arcának laboratóriumi élménye a látvány közvetlen kibomlásának frissességében a nagyközönség lett. Az érdeklődés rendkívülisége lenyűgöző élmény volt számunkra is. Néhányan ugyan hologramra vártak – a mi problémánk más –, de a nem szünet érdeklődés elgondolkodtatott: vajon a közönség annyira érzékeltlen az új iránt, mint hajlandók vagyunk ezt önmagunkkal elhitetni? Vagy csupán az eszköz, a „lélektani légcseppek” megtalálásában kellene merészebbnek lennünk. „A műzsát nem szelidíteni kell, hanem vadítani” – visszhangzik időnként a fülemben. Az óvatosság éppúgy elfogadhatatlan, mint a fejetlenség. Talán sikerült olyan eszközt találni, ami a század nonfiguratív művészetének tömeges befogadására érzékenyebbé tesz, aminek segítségével a matematikai összefüggések egzakt pontosságával létrejövő formák a képi kifejezés értelmeleg is differenciálható folyamatává válnak, aminek segítségével valamelyest oldható az az egyre riasztóbbá váló szakadék, ami az egzakt, racionális formákkal dolgozó és a belső világot kifejezni vágyó művészet között tátong...

A lézertény mobil felhasználása rendkívül sokrétű lehet:

Elsősorban, mint sajátos törvényszerűségekkel bíró, kialakulóban lévő műfaj, önálló műsorok teremtésére, pl. elektronikus zenével, diaporáival kombinálva, ahogy ez a Nemzeti Galériában történt. Pontos meghatározott forgatókönyvvel – melyet leegyszerűsítve és mechanikus utasításokra bontva a lézerekre ragasztottunk „kottaként”. Az idődiagramként megoldott terv részletes ismertetésére nem térek ki, csak annyit jelzek, hogy az egyes időegységekben különböző szempontok szerint (forma, formakibomlási folyamat, az adott térben elfoglalt hely, szín, zenei kapcsolódás stb.) rögzítődött az elképzeléseknek és adottságoknak megfelelően. Tehát nem improvizáció történt, hanem a tervnek megfelelően pontosan ismétlődött előadásonként a műsor. A megvalósult látvány hatását Victor Máté elektronikus

zenei kompozíciói kitesztelték. A kísérlet megvalósíthatóságát a Galéria-beli előadások egyértelműen bizonyították.

Ha lenne állandó kiállító, előadó helyiségünk, ez tömeges közönség igényét elégíthetné ki. Budapest pedig egy sajátos, már szinte a XXI. századot előlegező látványossággal gyarapodna.

Alkalmas a képlemezen rögzített látvány kivetítése arra, hogy a színpadkép vagy zenemű merőben újszerű látványélménnyel való összehangolásával akár klasszikus művek – mint a Csogor és a Tünde vagy a Kékszakállú herceg vára – újra értelmezését segítse.

Pantomimmal pl. a figurákra vetítve – hiszen a lézerinterferenciának nincs mélységélességük – mozgásuka figurák mozgását differenciálná, az előadás szuggesztivitását fokozná.

Felhasználható koncerteken, megfelelő ritmizálással, formakiválasztással, térképzéssel,

Filmeknél, más típusú látvány és élményanyaggal összemontírozva (elsősorban tudományos fantasztikus filmeknél)

Nagy teljesítményű lézerekkel szabadtéri látványosság létrehozására ünnepeken, pl. augusztus 20-án.

Ugyancsak nagy teljesítményű lézerekkel közintézményekben, hotelek tetején vagy oldalfalán stb. elhelyezett vetítőernyőkön városkép alakítására.

Az iparművészet, a reklám területén stb.

Vagy a jövőben – ami pillanatnyilag fantasztikusnak tűnik – de tudósok és műszaki szakemberek tudják leginkább, hogy mennyire nem az – kisméretű lézerek sorozatgyártásával a képzőművészet egy sajátos műfajának előre megtervezett képlemezek segítségével nem reprodukció szintű, eredeti élményt adó otthoni szemlélésére. Sőt, idővel a megfelelő skálák és információk adásával a műfaj kreatív továbbgondolására, továbbteremtésére.

És most befejezősül azt a gondolatot idézem, amit jó tíz évvel ezelőtt fogalmaztam meg magamnak is figyelmeztetésül: „Az út folytatódik ott is, ahol most a horizontot sejtjük.”

A valóság határainak a tágítása folyamatosan gyarapszik az eszközök gazdagodásával is. Mindezt a művészet, a tudomány és a technika egyaránt tovább szövi. A közvetlen érzékelhető valóság továbbteremtése közös tett. És paradox módon ma már ott jelenik meg az ábrázolás, ahol úgy tűnik, teljesen zenei élmény. A lézer egy lehetőség, melyhez nem századunk eszköz-fetisizmusának hódolatával kell közelednünk, hanem a friss élményt átélni tudók oldottságával. És természetesen azzal az igénnyel, hogy minféleképpen simul ez az eszköz a jövőben a világról és önmagunkról szerzett tudás pontosításához. Vagy ahhoz, hogy általa is erősödjék bennünk az érzékenység és nyitottság, mely nélkül önmagunk igazi felépülése lehetetlen.

Sejtkristályok és lézertény-szimfóniák

Természet Világa 1980/12

A költemény szépsége nem más, mint a tudomány kivirágása, hirdette erős hittel a múlt század végén Walt Withman. Ő még rendületlen bizalommal tekintett az egzakt tudományokra és azok „gyakorlati mozzanataira”, a technikára, és szentül hitte, hogy ezek kitesztelik az emberi létet, nem akadályozzák, hanem segítik és bátorítják a nagy költők munkáját. Ez a hit reménnyé változik Kepes Györgynél, aki az évszázadnyi eltelt idő tapasztalatainak a birtokában már a mindennapokban érzékelhette a tudományos és technikai forradalom létünket átforgató erejét. Olyan ember tudásával szólal meg, aki nem maradt érzéketlen a század művészetéből visszatérően felsikoltó megszorítottak és megnyomorítottak fájdalma iránt sem. Kepes a születő új világban nem csupán az elembertelenedés lidércét látja, hanem a jövőben bízó szelleme az új közösségi művészet megteremtésére biztatja a művészeket. A modern tudományos és technikai felfedezések művészi meghódítását, és az új eszközök teremtő művészi felhasználását alapvető követelményként várja el a művészekről.

A század első évtizedeinek művészeti forrongásában született meg az az idea, hogy a festőnek meghitt viszonyba kell kerülnie a színmérővel, a fény tiszta ragyogásával, hullámhosszaival, a mesterséges fényforrások lehetőségeivel. Amikor a színház, vagy a film már gazdagon próbálja kiaknázni a mesterséges fényforrások lehetőségeit, a képzőművészet csak első tapogatózó lépéseit tette e téren. Moholy Nagy jövőbe látó ihletettséggel ír arról, hogy „A jövő legtöbb vizuális műve a fényfestő feladata lesz. Rendelkezni fog a fizikus tudományos ismeretével és a mérnök technológiai jártasságával, amit kiegészít saját képzeletével, teremtő ösztönével és emocionális erejével”. Számára Malevics fehér vásznának jelentősége is ebben teljesedik ki: a kép végső leegyszerűsítése a vetítő vá-

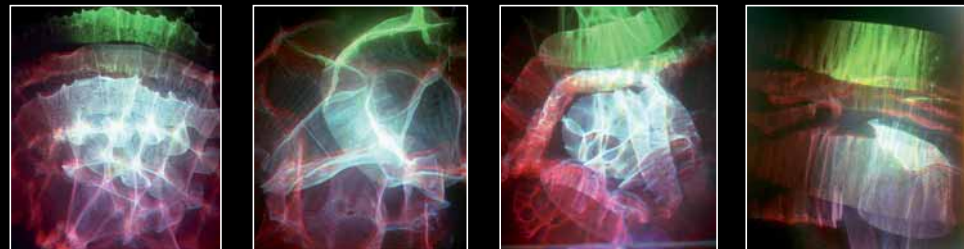
szon. Malevics utolsó képe, Moholy Nagy értelmezésében, az ideális képernyő azoknak a fény és árnyhatásoknak a számára, melyek a környezetéről rávetődhetnek.

Ezek a század első évtizedeiben meginduló, az anyag szublimálására irányuló kísérletek ma váltak különösen időszerűekké egy különleges tulajdonságú fényforrásnak, a lézerek a képzőművészetbe való bevezetésével. Az ezzel kapcsolatos első lépések a hetvenes évek elején történtek. A lézertény tulajdonságai: a nagyfokú irányítottág, a nagy fényerő, a monokromatikusság, s az ebből fakadó nagyfokú koherencia ill. interferencia képesség.

A lézerek által kelthető képi élmények egyik legfontosabb előzménye Gábor Dénes nevéhez fűződik. Rugbyben a British Laboratóriumban dolgozva a látvány rögzítésének egyik forradalmian új lehetőségét teremtette meg, a holográfiát. A holográfiával létrehozott háromdimenziós fotografálás a fényinterferenciákra épül, ez a lézerek felhasználásának nagy lehetőséget teremtett. Mégis mintegy évtizednek kellett eltelnie a lézerek felfedezése után, hogy a hologram a kiállító tereben megjelenjen. A vizuális kommunikáció századi évfordulója alkalmából rendezett bécsi kiállításon, 1971-ben mutatott be holografikus képeket Margaret Benyon. A hologram művészi alkalmazásának lehetőségei ma még beláthatatlanok, de az eddig feltárt lehetőségek is lenyűgözőek (Furst holografikus audióterv, holografikus mozi stb.)

A hologram a lézer által teremtett lehetőségeknek egyike csupán. Alapvetően más karakterű az a megoldás, amely a lézersugár nagyfokú irányíthatóságára épül, s lézer-show eszközei közül a legváltozatosabb formateremtő erővel bír, ez a lengőtűkrökkel létrehozott lézertény, amely a grafika és a tudomány színtéze.

A komputerrel vezényelt lengőtűkrök segítségével változa-

tos, szabályos formákat hoznak létre. Ezek tulajdonképpen Lisajous-ábrák, két vagy több egyszerű periodikus mozgást végző pont pályaeltolódásának képei. A tükörrel kivetített, rendkívül gyorsan mozgó pontok az ember szemében vonalakká állnak össze – ezekből keletkeznek a spirográffal létrehozható formákat idéző ábrák. Mindezek költségesek, komoly műszaki apparátust igényelnek.

Más karakterrel bír a lézer environment. Ez tulajdonképpen lézer-fénykonstrukcióval táji méretekben történő környezet teremtés, ami az adott tér szituációtól a felismert tovább értelezési és műszaki lehetőségektől függően sokrétű lehet. Közelmúltban Kasselban a nagy nemzetközi kiállítás, a „Documenta” alkalomával a város felett lézer environmentet láthattak az érdeklődők.

Amikor 1977-ben, Kroó Norberttel belevágtunk a lézerrel keltethető látványélmények kutatásának közös kalandjába, mindketünknek megvolt a témával kapcsolatos előlétele. Kroó Norbert a magyarországi lézerkutatás vezetője, nemzetközileg ismert lézerszakember.

Engem a kép fényvel való tovább-alakítása foglalkoztatott. A plasztikus kép virtuális értékeinek felfokozására törekedtem, főként súroló fények alkalmazásával. A 60-as évek végétől a külső, mesterséges fényforrás nélkülözhetetlen, dinamikus képalkotó tényezővé vált, a képi mobilizáció alapjává. A Központi Fizikai Kutató Intézet optikai laboratóriumában látott jelenségben a fényvel való festés nagy lehetőségét éreztem meg. Kroó Norberttel elhatároztuk, hogy a lézerinterferenciákkal foglalkozunk. Nem akarom elbagatellizálni a mi lézerműsorunk műszaki hátterét, hiszen csak az egyik argon-ion lézer, amellyel dolgoztunk, több ezer dollár értékű, de az általunk kikísérletezett fénymobilnak az egyik legnagyobb értéke az egyszerűsége. Természetesen ezt az egyszerűséget csak a megfelelő információk birtokában érthetjük el. Ezeknek az információknak a megszerzése hároméves következetes munka eredménye volt.

Nem akarok a munka részleteivel sem hosszasan foglalkozni, csupán jelzem, hogy legfontosabb feladatunk az volt, hogy a fényhullámok találkozásának véletlenszerű képi káoszban rendet teremtsünk, megtaláljuk a leghasználhatóbb motívumokat, a tudatos alakítás eszközeit és összefüggéseit feltárjuk. Erre az alapot a magas látványértékű motívumok alapos elemzése teremtette meg. A feltárt formák alapján a munkának egy későbbi stádiumában a kiöntendő egységeket könnyen formálható anyagból mintáztam meg, majd üvegből vagy poliészterből kiöntöttük a képlemez, amelyen a lézersugár áthalad. A képlemez megtervezéséhez bonyolult összefüggérendszer ismerete szükséges. A munka közben a motívumok megtalálását az anyagok festői szempontú analízisének, a ritmizálás megoldá-

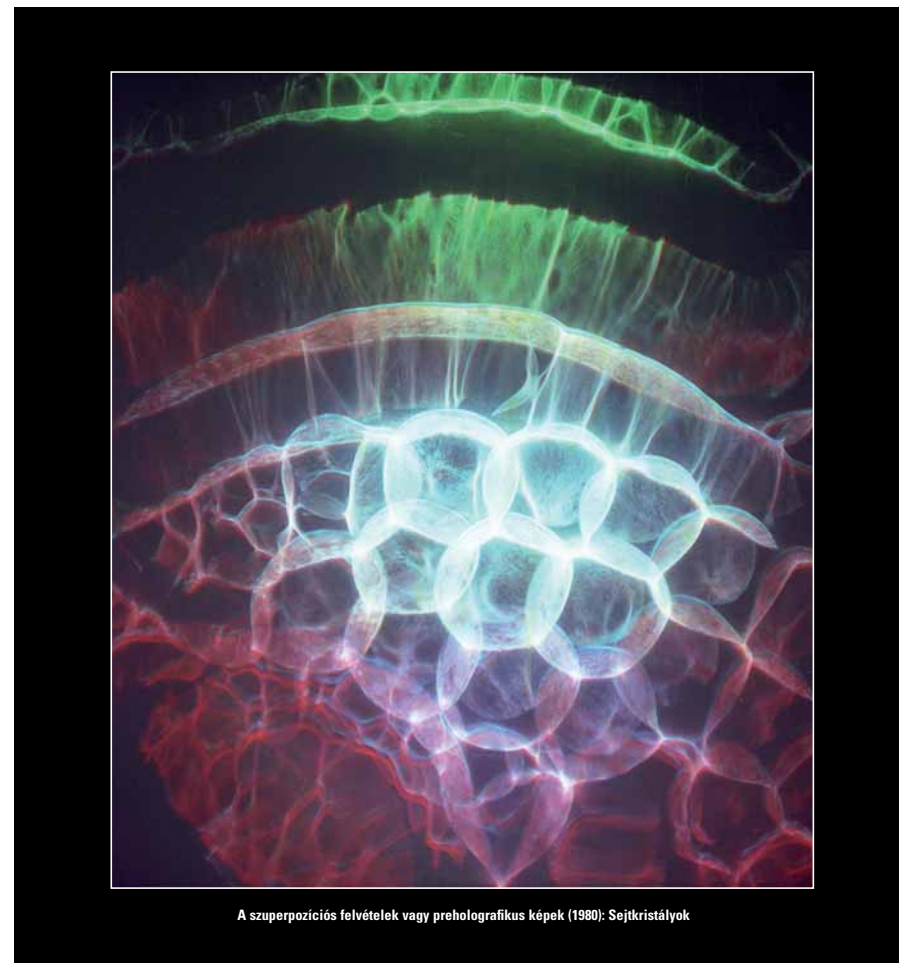
sát a motorikus mozgatas jelentette, a komponálhatóságot pedig a képlemez. A ritmizált és megkomponált képi információk sokasága így rögzíthető egyetlen képlemezen.

Itt a lézerfénynek hasonló a szerepe, mint a hanglemeznél a gramofontűnek: a kijelölt utat követve kivetíti és megjeleníti a rögzített optikai információt. E munka eredményeként a gerjesztett atomokból kilépő fotonok keskeny nyaládba összpontosított koherens fénye a képi szerveződés eszközevé vált. A látvány ereje meghatványozódott.

A Magyar Nemzeti Galériabeli bemutatónk a lézernek, mint gazdag látványteremtő eszköznek a hazai köztudatba való berobbanását is jelentette, noha ott a feltárt lehetőségeknek csak egy töredékével éltünk. A kísérletek folyamán a látvány tovább értelmezésének olyan összefüggései villantak fel előttem, amelyek új képátfogalmazási módszer kialakítását tették lehetővé. Azóta már műszakilag is sikerült megvalósítanunk: a „preholografikus képek” megjelenítését.

A képlemezen rögzített motívum klasszikus optikai eszközök beiktatásával tovább értelmezhető. Kivetíthető a megmintázott valós motívum, mint az egyik végpont, valamint másik végpontként ennek a plasztikai motívumnak a Fourier transzformáltja: a hozzá kapcsolódó interferencia kép. A legnagyobb lehetőség ebben a módszerben az érzékelhetőség és törvényszerűség összekötő hídjának láthatóvá tétele. Itt a preholografikus képek során jutunk el a tiszta lézerinterferenciához. A szerves és folyamatos képi változások a szemünk előtt teremtik meg az átmenetet a szemünkre segédeszközök nélkül is érzékelhető világ, és matematikailag pontosan leírható fényinterferenciák között. Ebben az általunk „preholografikusnak” nevezhető képi átmenetben egyszerre jelentkezik a „tárgy-kép” (a megmintázott motívum), és az interferencia-kép változó arányban. Ez a metamorfikus folyamat a lézerrel létrehozható formák páratlan gazdagságát igéri. A Kertészeti Egyetemen, és a Hadtörténeli Múzeumban megrendezett bemutatókon már szerepeltek ezek a preholografikus képek. Az egyik bemutatott „lézer-fényszimfóniát”, a motívumokkal való építkezés alapján „Sejt-kristályok”-nak neveztem el. A természet rejtett arcának laboratóriumi látványa a közönség élményévé válhatott ezekben a kompozíciókban. Az érzékelésnek az új tartománya nem pusztán új információkat jelent, hanem új érzéki élményeket és harmóniákat is.

A lézer-fénymobil alkalmazási lehetőségeivel néhány hónap alatt egy cikkben foglalkoztam, ahol a fent jelzett gondolatokat is részletesen kifejtettem. (Új Írás 1980 V.szám). Most csak egyetlen alkalmazására szeretnék kitérni. A lézer-fénymobilnak, különösen a metamorfikus folyamatnak, talán leggazdagabb felhasználási lehetősége a színházban rejlik. A fényszín-

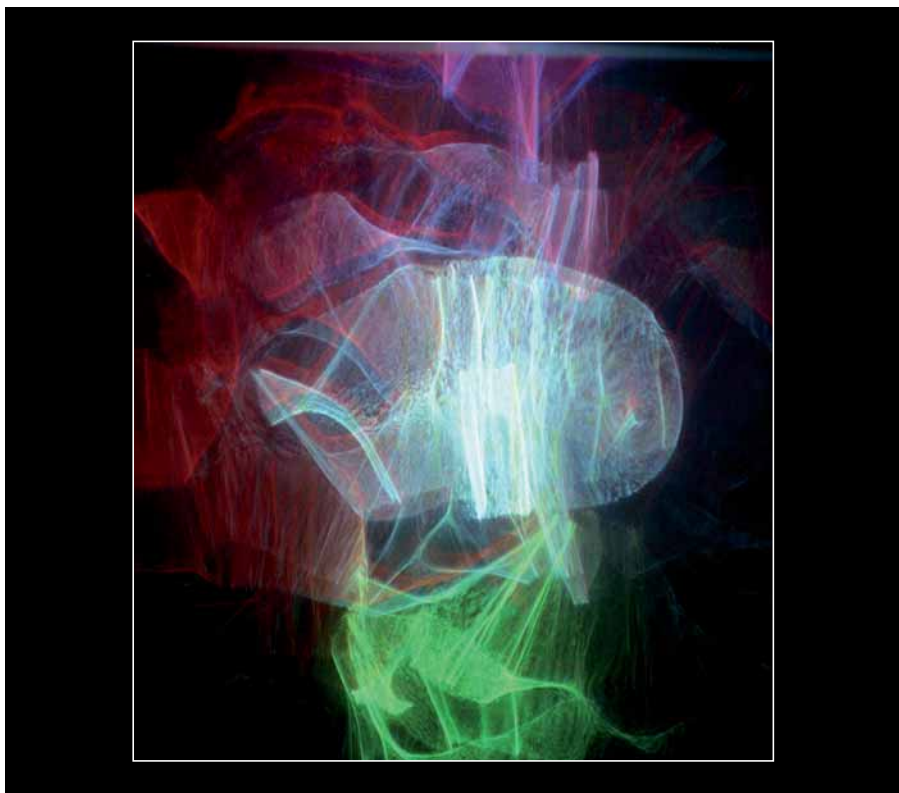

A szuperpozíciós felvételek vagy preholografikus képek (1980): Sejt-kristályok

ház – amit már a Bauhaus felvetett, a lézerrel nem csupán világlítási effektusait gazdagíthatja, hanem a lézer olyan környezet teremtő, differenciált fénykíséret létrehozását teszi lehetővé, ami eddig egyetlen eszközzel sem tudtak megvalósítani. Ez a fényszínház nem a megteremthető fényhatások dömpingjét jelenti, melyben a látványhenger maga alá gyűr közönséget és

darabot egyaránt, hanem olyan sokirányú organikus együttműködést, mely a darab belső tendenciáinak átélését teljesíti ki a tudatosan megtervezett képi folyamatokkal. A látványtervező művész feladata itt a zeneszerzőéhez hasonló.

A nyár folyamán a székesfehérvári Vörösmarty Színház szabadtéri színpadán megtettük a lézer színházi alkalmazásának

első hazai lépéseit. Az igazi lehetőségek itt csupán szerény formában vetődtek fel, hiszen már egy eleve kész díszlettervezéshez kellett idomulni. A lézertény mintegy negyed órán keresztül volt jelen a székesfehérvári színpadon. Arra törekedtünk, hogy a darab szelleméhez simulva segítsük értelmezését, válalva azt a természetes alázatot, mely minden elmélyedés velejárója. Lehet, hogy a finomságok észrevételét egyelőre elfojtja az újszerűség, de akkor, amikor a színpadon a fénykörnyezet már nem csupán kuriózum, lehetőség nyílik a differenciáltabb értékítéletre. Attól a babonától, hogy a festészet csak síkon rögzített ritmusok elemeiből építkezhet, már megszaba-

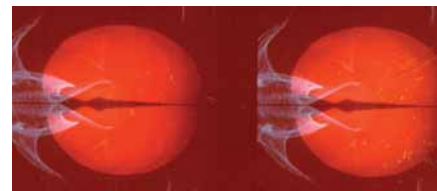
dultunk, de még nem válhatott természetessé számunkra az, hogy a festő oly tervező művésszé váljon, aki fényzsimfóniák kialakításával a színházban pl. a rendező egyenrangú társa lehet.

A tudományos és technikai forradalom mellett a látás és látvány forradalmának részesei vagyunk egy folyamatosan átépülő világban. A szemünkkel érzékelhető valóság határainak tágítása közös tett. A művészet speciális feladata a közös tetteben – visszatérve Kepes György a cikk elején felvillantott gondolatára- a mértékvalóságban élő világban. „az új valóság, az új életmérték „ követelményeinek művészi megvalósítása egy közösségi művészet jegyében.

Az 5. vagy a 6. Csáji Attila lézerkompozíciója – Pannónia filmstudio 1982-83

Az első magyar lézeranimációs film*

„Szepsiben születtem, 1939-ben, hegyek alá települt kisvárosban, Kassa és Rozsnyó között. Gyermekkorom a II. világháborúra esett, megéltem a magyarok – egy részének – a kitelepítését Szlovákiából, Hollandiában egy boldog, nyugodt évet. Ifjúkorom is hasonlóan zaklatott volt, szakadásokkal és újradézésekkel terhes. Kiskorom óta tanultam rajzolni, komoly meseterektől és kevésbé jelentősektől egyaránt. A modern művészet kifejezési lehetőségei hamar magukkal ragadtak. Az avantgarde vonzásába kerültem, egy olyan korban, amelyben – ha nem tagadták – igyekeztek zárójelbe tenni. A hatvanas évek közepétől a képzőművészeti avantgarde egyik szervezője lettem. Létrehoztam a SZÜRENON-t, azoknak a képzőművészeknek a csoportját, akik az ITT és a MOST hangsúlyozott elfogadásával létük szűrőjén keresztül használták fel, teremtették tovább a vizualitás új gondolatait. Környezetünk és belső létünk elszeny-

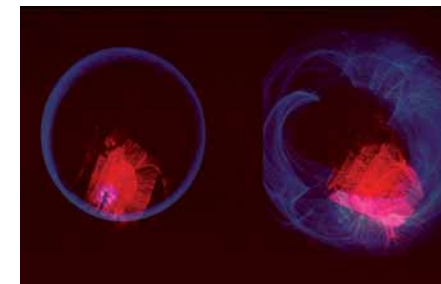
yeződése egyaránt foglalkoztatott. A képi kifejezés legkevésbé doktriner módjait kerestem, így egyaránt taszított a „frissesség” terrorja és a szűkagyú konvenciók. Festő vagyok most is, lézert kalanddal terhelten, „fények szabadjaként”.

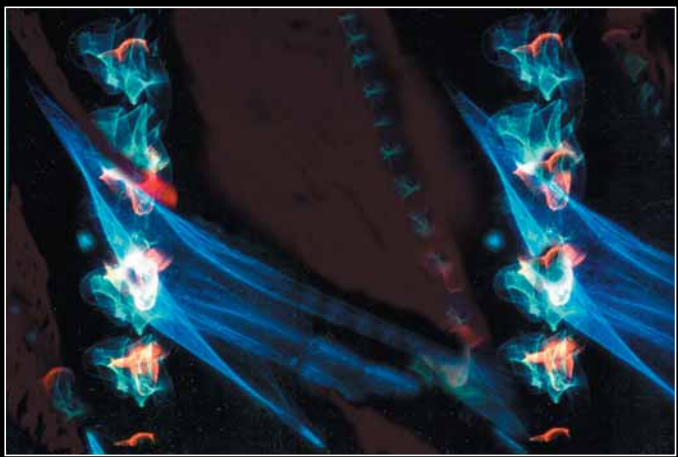
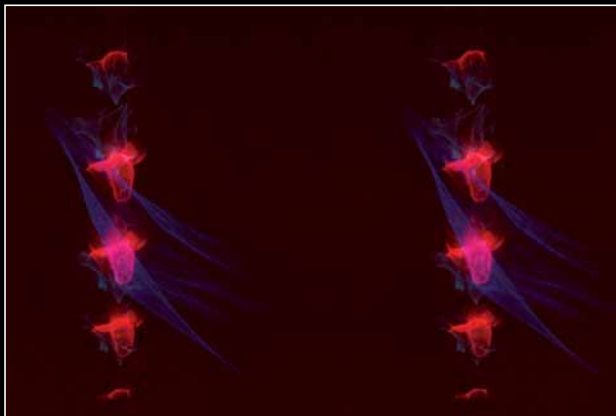
Ez a film kísérletek eredménye, melyeket egyaránt folytattunk a Központi Fizikai Kutató Intézetben és a műtermemben. A filmben látványhíd épül a látható és a matematikailag leképezhető között. E híd pillére egy sajátos, rendezett fény: a lézer. E nélkül megvalósíthatatlan. Mindez új érzéki élmények

* Rendezte: Csáji Attila. Technikai rendező: Sipos Áron. Lézer szakértő: Dr. Kroó Norbert. Operatőr Biró Miklós. Vágó: Cipauer János. Zene: Babits Antal. Munkatárs: Tóth József. Bemutatták: a Magyar Nemzeti Galériában, Párizsban a Modern Művészeti Múzeumban (ELEKTRA 83 kiállítás keretében), Frankfurt am Mainban, a Film-múzeumban, a Holográfiai világ kiállítás alkalmából, Oberhausenben (Filmothek der Jugend – 1984), Egerben a II. Fényzsimpozírium alkalmából, Cambridgeben az MIT-in stb.

Részletek az „5.vagy a 6.” c. lézer-animációs kisfilmből

és harmóniák forrásává válik, éppúgy, mint a műszerek által feltárt elektronikus fényvilág. A dinamikus metamorfózis a film meghatározó formaélménye. Ezzel együtt egy látvány paradoxon, mely különös korrespondenciákat teremt a mikrokozmosz és makrokozmosz között: a csillaghalmozatokból sejtek formálódnak és kristályokból végtelen terek.

A műszerek, melyek civilizációinkban megkerülhetetlenek, a látványban is egy folyamatosan táguló világot teremtenek körülöttnünk. Ez a film nem az általuk feltárt világ tükörképe – de rímelt rájuk. Jellegzetesen e századi különös lírája ebből származik”

(Részlet az 1983. évi Filmévkönyv ismertetőjéből)

Csáji Attila: Lézerszem

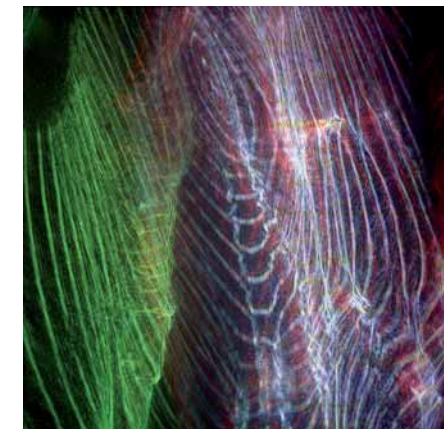
Interaktív lézer-fénymobil – Budapest Ferihegy II. repülő-tér, váróterem

(az alapfényforrás, a lézer néhány év után kiégett)

(Előadás részlet – 1996. Nemzetközi Fényszimpózium, Eger)

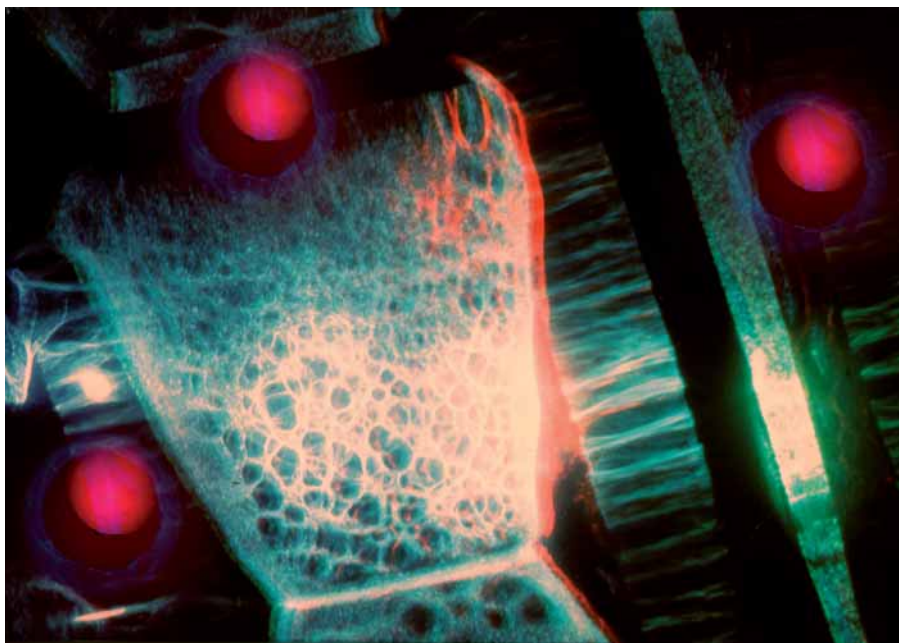
A hetvenes évek közepétől foglalkozom a lézer képi lehetőségeinek a kutatásával, felhasználásával. Ebben fontos szerepe volt a Magyar Nemzeti Galériában 1980-ban megrendezett kiállításomnak és Kroó Norbertnek, aki ezt a szimpóziумot megnyitotta. Ő hívta fel a figyelmemet a lézerre, s így ezen a téren is fontos elindítója lett egy folyamatnak. Az ún. szuperpozíciós módszer kialakítása lett egyik legfontosabb eredménye ennek a munkának. Ezt a módszert sok helyen ismertettem, Koppenhágától-Stuttgartig, vagy Cambridge-ig – ahol a szimpóziумun jelenlévő Paul Earls, zeneszerző és képzőművész, az MIT/CAVS tagja, a lézer felhasználásának egyik úttörője nyitotta meg kiállításomat. Felhasználom az alkalmat, hogy itt a nyílt színen köszöntsem Pault, s megköszönjem, hogy köztünk van.

Ez a szuperpozíciós módszer jelentette az egyik alapját a LÉZERSZEM képi világának is. Mivel ezt a módszert számos külföldi és belföldi fórumon ismertettem, s ami a szituáció szempontjából a leglényegesebb: megjelent a három évvel ezelőtti fényszimpóziум kiadványában is, ami viszont a jelenlévők rendelkezésére áll, a módszerrel magával nem foglalkozom, csak utalok rá.

A LÉZERSZEM egy interaktív fénymobil. A budapesti Ferihegy II repülőtér építéskor nyertem el a megbízást megvalósítására. A helyszín maga a koncepció kialakításában katalizáló szereppel bírt.

Századunk egyik meghatározó élménye, hogy összezsugorodott a Föld. Pont a repülés által. A tér ahová a fénymobilt terveznem kellett, mint említettem repülőtéri váróterem. Alig egy százada még abszurd kihívásnak tűnt, hogy 80 nap alatt vajon a Föld megkerülhető vagy sem –gondoljunk ifjúkorunk Verne regényére – ma már tudjuk, erre nyolcvan óra sem kell. Ugyanannak a kornak a pozitívizmusa mindent elutasított, ami nem érzékelhető. E század a műszerek által kitágította érzékelsünk körét – láthatóvá tette a láthatatlant – a sugárzások, a sejtek, a kristályszerkezetek, az atomok világa feltárult előttünk.

Néhány jellegzetesen e századi alapélményt akartam a frénymobilban élménnyé és látvánnyá tenni.

1. A távolságok emberi léptékűvé való összezsugorodását. Mondhatnám úgy is: a Föld léptékű, és részben az égitest léptékű terek összezsugorodását.

2. Utazást a láthatóvá tett láthatatlanban, a sejtek és kristályok világában. Ezt lézer-látványban lehetővé teszi a szuperpozíciós módszer.

3. Az intim teret, ahol megvalósulhat a felszabadult játékos és megtörténik a közönség bevonása, mintegy játékos beavatásként megkapja a dolgokba való beavatkozás élményét.

Az eszközöket ugyanakkor el kellett rejtenem. Létre kellett

hoznom egy eszközhordozó testet. Itt vontam be ismét a groteszket, a paradoxont.

Egy hatalmas szemet terveztem, amelynek a belsejében egy homokfútt üvegfelület helyezkedett el. Ez vált vetítőfelületé. A sugarak belülről hatoltak kifelé. A szem belsejéből a külső valóság felé. Hajdan az optika kezdetén Euklideszi azt állította, hogy azért látunk, mert a szemből sugarak indulnak ki, s azokkal tapogatjuk le a látványt. Igen, de ha a szemből indulnak ki a sugarak, akkor a sötétben is látnunk kellene. Ez a paradoxon – a racionális logikán túl – azáltal nyerhet feloldást, hogy van egy belső fényünk, belső látásunk is,

A lézerszemben egyesül a belső és külső utazás.

A látható világ táguló határaitól – a holográfia a képzőművész megközelítésében

Eger, Nemzetközi Fényszimpózium 1999.

A létező összekapcsolása a láthatóval sok évszázados tévhit. „Azt hiszem el, amit látok” halljuk még ma is visszatérően, noha az értelem ilyen jellegű bezáródása ma már szinte groteszk humor s a kijelentőt sokkal inkább jellemzi, mint a valóságot. Sajátos paradoxonként van azonban ebben a tamaskodásban pozitív mozzanat is, – a tőprengésre készítő kétely, – ha nem torkollik merev konklúzióba, és érintkezik azzal az elementáris igényvel, hogy el kívánjuk rendezni magunkban a világot.

Elektromágneses sugárözönben élünk. E sugárözön eltérő tartományainak elsöprő része szemünk számára – a közvetlen érzékelésben láthatatlan. Az ember azonban a műszerek segítségével kitérítette az érzékelhetőség körét. Századunkban a műszerek kulcsfontosságúakká váltak. A látvány kiterjesztésében szinte rímelnék ezek a műszerek a század első fele kitűnő festőjének, Paul Kleenek a kijelentésére: „A művész feladata nem a látható visszatükrözése, hanem a láthatóvá tevés.”

Mezőkön áttűnő / transzmissziós hologram 1988. /Cambridge, MEDIA LAB

A műszerek új világot teremtenek a szem számára is, láthatóvá teszik a másként láthatatlant és az embert egy folyamatosan táguló világba vezetik. De a művészet is ezt teszi. Nem a külvilágot tükrözi pusztán vissza, hanem folytatja az isteni munkát, a teremtést. Láthatóvá teszi a láthatatlant. Nagyfokú naivitás lenne azt hinni, hogy a természettudomány felfedezéseinek a nyomában kullog, s hatására született mondjuk az absztrakt festészet. A képi világ öntörvényű valóságát tárja fel, miközben sugárzóvá változtatja az anyagot, s olyan tulajdonságokkal ruhazza fel, mely az emberben és az anyagban csak virtuálisaként, csirájában létezett. A műszerek az anyag láthatatlan tartományait teszik megközelíthetővé és érzékeink számára is artikulálttá, a művész a belső láthatatlant menti át az érzékelhetőség tartományába és az érzékelhetőség öntörvényű virtualitásait bontja ki.

Az öntörvényű lehetőségek kibontása a múlt században a műszaki és tudományos életnek egy olyan területéről kapott váratlan támogatást, mely látszólag ellentétes volt vele, hiszen kutatásainak konkrét célja a külső valóság objektív visszatükrözése volt, és eredménye a fényképezőgép kialakítása. Ha egy gép képes a visszatükrözésre, önmagában a visszatükrözés nem lehet művészet. A reneszánszsal induló visszatükrözési elmélet, mely századunkra a szoboljevi pocsolýába hullt, megkapta a kegyelemdőfést. Az elmúlt több mint száz évben kiderült e gépről, hogy nem pusztán visszatükröz, hanem új, öntörvényű lehetőségekkel bír – az ember képes ezek feltárására és mindez a művészi életművek sokaságához járult hozzá. Tágította a vizualitás határait, miközben áttételesen a szűkebb vett képzőművészetben is segítette az alapvető irányvál-

tást: a horizontális tájékozódás helyett a vertikális irányú elmélyedést.

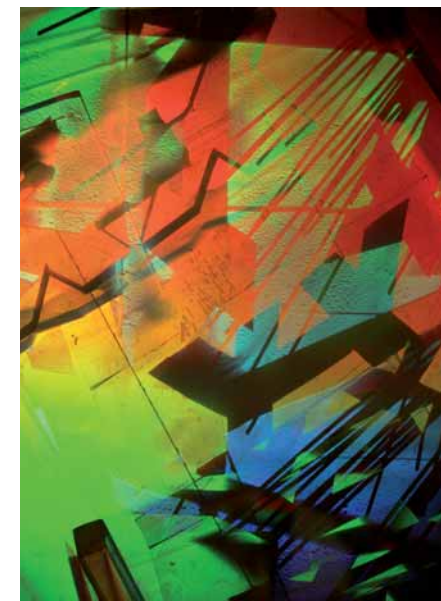
Századunk az újítás lázában égett és egyik kulcsszava lett az innováció, nemcsak a tudományos és művészeti életben, de a művészetben is. Az avantgárd izmusainak a segítségével a világnak egy új képe született. Az avantgárd a vizuális kultúrában megkerülhetetlen. Eredményei olyanok, mint a tudományos kutatásban az alapkutató. A látvány forradalmával párhuzamosan vezetett el bennünket századunkban a műszaki tudományos fejlődés is olyan valóságokba, amelyek eddig a láthatóságon kívül rekedtek. Kepes György világszerte használt kítűnő könyvben mutatta be ezt a párhuzamot. A vizuális innováció igazi jelentőségére az euró-atlanti civilizáció elit értelmisége a II. Világháborút követően döbbsen rá. A képzőművészeti világkiállításnak szánt nagy seregszemléken, a Velencei Biennálékön, sorra kapták az avantgárdok a nagydíjakat Braque-tól, Chagalltól, Kemény Zoltánig, Schöfferig.

A szellemi kalandot értékelni kezdték, érdemes lett avantgárdnak lenni, s a hajdani néhány fős csoportok pillanatok alatt széleskörű világmozgalmakká duzzadtak. Az innováció nyilvánvaló értékévé lett s az üstökösök uszályában a látszatra torzképpé fetisizálódott. Uniformizálódott. Létre jött a frissesség terrorija. Amelyben a valósághoz való viszonyulás helyett a mozgalmakhoz való friss kapcsolódás értékelődött. Spoeri egy konceptuális installációjában szellemesen karikírozta: zöldséges boltta változtatott egy galériát, „az a legjobb, ami a legfrissebb” s a kiállított paradicsomok a kiállítási periódus végére értéktelenné rohadtak, Csak a folyamatosan felfrissített áru biztosít sikert. Ezek az elvárások egysíkúakká változtattak száz-

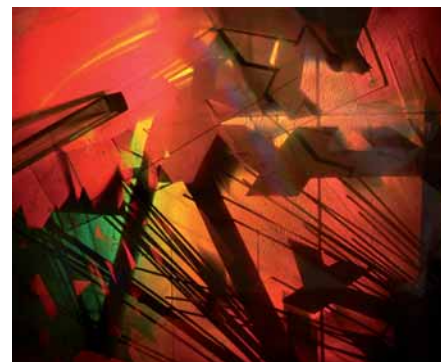
adunk második felében voltak olyan évtizedek, hogy Nyugat Európa és Amerika nagyszabású tárlatain kizárólag csak az éppen frissnek kikiáltottat lehetett látni, például a POP Art és a MINIMAL ART idején csak POP ART-ot és MINIMAL ART-ot. Az avantgárd lendülete kétségtelenül lanyhult. Nem is maradt el az ellenhatás. Nemsokára az avantgárd haláláról kezdtek beszélni, mint egy kollektív téboly, halálos illúzió, totalitárius eszmerendszer végéről Albrecht Welmer megjegyezte: egy jó szándékú eszmerendszert soha nem temettek ilyen gyűlölettel. Ne azt keressük miből származik ez az ellenszenv, inkább próbáljunk, amennyire tudunk elfogulatlanok lenni és érték orientáltak, valamint ne feledkezzünk meg arról, hogy sok mindent mondhatunk az avantgárdról, de azt nem, hogy nem volt lendítőerő, lelemény birtokában. Erre a leleményre szükségünk van az avantgárd után is, ha egyáltalán túljuthatunk rajta és a szó igazi értelmét magunk mögött hagyhatjuk.

A világot állandóan modellezzük. Építünk és újraformálunk és tudjuk: nincs végső megoldás. Ez nem beletörődés a megoldhatatlanba, hanem egy paradox hűség: a kutató elme hűsége önmagához és beismerése az emberi végességgnek. De a tevékenység mégis a végtelenbe ível, mert hordozza minden szellemi alaptevékenység lényegét: a teremtést. Ez az a magatartás, mely minden korban a tudatnak a jelenné formálásán dolgozik, s ezért tovább teremti a valóságot.

A fényművészet az avantgárdban gyökerezik. E századi ősei az avantgárd klasszikusai közé tartoznak. Moholy Nagy László volt az, aki fény és tér modulátorával valamint írásaival leképezte az alapokat a Bauhausban. Amit a jövő fényfestőinek a

Mezőkőn áttűnő

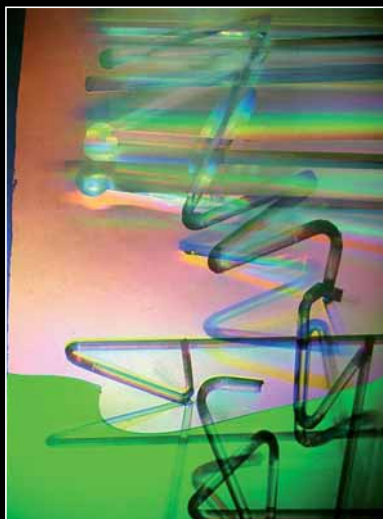

feladatairól mondott, közismertek. Az a meghitt viszony, amit a képzőművészeknek szerinte ki kell alakítania a fény tiszta ragyogásával, az interferenciákkal, a prizmákkal, lencsékkel, a különböző optikai eszközökkel, az utóbbi évtizedekben vált különösen időszerűvé, hiszen a szemünk előtt bontakozik ki egy opto-elektronikai forradalom, mely megsokszorozza lehetőségeit. Ezek a lehetőségek nem maguktól bomlanak ki. Szükség van művészek, tudósok, műszaki szakemberek együttműködésére, ahogy ezt Kepes György hangsúlyozta, és Cambridge-be, a Massachusetts Institute of Technology keretében létrehozta a CAVS-t a világ első olyan intézetét, ahol ez gyakorlattá vált.

Ma már a vizuális művészetek határai összemosódnak, a képzőművészek fotóhasználatát és fotósok képzőművészévé válása egymást kiteljesítő folyamat. A gép bekerült a műalkotásokba a kinetikus művészetben és esztétikai valósággá vált, hogy aztán a tiszta fényművészetben a kinetikus konstrukciók eltűnjenek a nézők szeme elől, és teljessé váljék a látvány

Fénykolligráfák / transzmissziós hologramok 1987–88/ Cambridge MEDIA LAB

dematerializációja. A láthatóság alapok a fény, ön maga vált a látvány forrásává. A művész által artikulált immateriálisan áramló fény folyékony lebegése a nézőben azt az érzetet kelti, mintha a mű születésének részese lenne – hasonlóan ahhoz, amikor egy hangversenyt élőben hallgathat. A fény-environmentekben a néző a folyamatosan változó mű belsejébe kerül s annak mintegy részévé válik. Az élmény ereje ezáltal is fokozódik. A tiszta fényművészettel kapcsolatos tevékenységemet, s azt a munkát, amely a lézer képi lehetőségeinek a kutatásából fakad s az ún. „szuperpozíciós módszer” kialakításához vezetett, az előző fényszimpóziumokon már ismertettem. A hetvenes évek közepén kezdtem abba a kalandba, mely a lézer képi lehetőségeinek a kutatásában egy virtuális, láthatóvá tehető világ eddig ismeretlen tartományaihoz vezetett s komoly nemzetközi érdeklődést keltett.

Jelen előadásomban a holográfia a témám. A lézert fény három alapvető tulajdonsága: a nagyfokú irányíthatóság, az egy pontba koncentrált nagy fényerő és a monokromatikuság, valamint az ebből fakadó koherencia, ill. interferencia képesség – eltérő képi lehetőséget hordoz. A látható világ határainak a tágításához ezek a fénytulajdonságok nagymértékben hozzájárultak. A lézert fény interferencia képességére épül a holográfia. Gábor Dénes fedezte fel Angliában 1948-ban az eljárást, amikor – ahogy a köztünk jelenlévő Greguss Pál „A holográfia hajnala és horizontja” c. munkájában írja – egy gyönyörű hűsvét délelőtt, egy tenispályán várakozva – rádöbbedt arra, hogy a koherens fényaláb amplitúdójához és fázisához kötött információ interferencia mintázat formájában intenzitás értéké alakulhat, amely fényérzékeny lemezen rögzíthető. A keletkező kép a tér teljes, szemünk helyzetének megfelelően változó tárgyviszonyait jelenítheti meg. Ezt az interferencia mintázatot hologramnak nevezte el. Mindez jóval a lézerek felfedezése előtt történt. A hatvanas évektől, a koherens fényalábot biztosító lézerek felfedezésével jutott a holográfia olyan esz-közkhöz, amely a tudomány és a művészetek új területeit nyitotta meg. „Nincs nagyobb öröm a kutató számára, mint látni azt, hogy elgondolása láncreakcióként fejlődik tovább, és a tudomány egy új fejezetének teremti meg alapját” írta Gábor Dénes 1971 áprilisában.

Hamarosan a művészet birtokába vette a holográfiát. Megszületnek az első hologram kiállítások, melyen művészek is részt vesznek. „A vizuális kommunikációk századik évfordulója alkalmából” 1971-ben, Bécsben rendeztek kiállítást, amelyen Margeret Benyon már bemutatott művészeti céllal létrehozott hologramokat is. Magának a kiállításnak természetesen még nem lehetett a célja a még feltáratlan művészeti lehetőségek taglalása. A holográfia legelső művészeti felhasználói közé

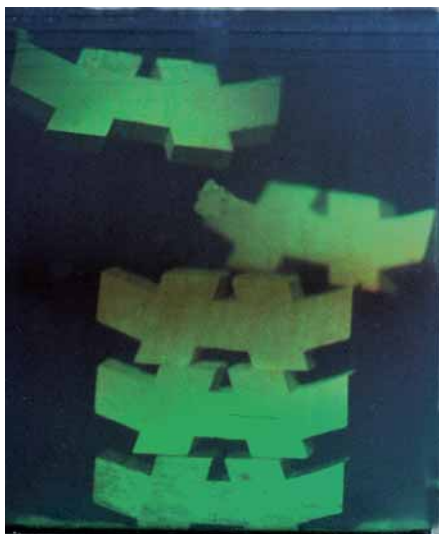
tartozik az amerikai Harriet Casdin Silver, aki Steve Bentonnal a transzmissziós holográfia kialakítójával, és a MEDIA LAB vezetőjével működött együtt a hetvenes évek végétől. Ő például egy évezedes műfajt, a portrét, újít meg rendkívüli vizuális érzékenységgel. Hangsúlyozni szeretném nem technikailag, hanem látvány minőségben. E közben a világ más helyein is foglalkoznak művészek az új lehetőségek felhasználásával.

A hologramnak, mint látványnak elsődleges élménye abból a sajátos mágiából származik, hogy a látványnak teljes térbeli képét adja – az üveg vagy a film síkján – s mindezt nem a szem megtévesztésére építve, hanem térbelileg differenciált, változó információként. És így már, mint reprodukció is magával ragadó. A művész számára azonban ezen túl számos más, a hologram sajátosságából fakadó probléma felvetése és tisztázása az, ami megkerülhetetlen. Milyen új vizuális gondolatok, a térnek, a tömegnek, a színnek, a formának, az anyagszerűségnek milyen új összefüggései tárhatók fel ezzel az eszközzel? Hogyan változtatja meg a képi érzékelés és az idő viszonyát a síkon? Alkalmos-e arra, hogy akár elvont elképzelések képileg érzékelhető formáit teremtesse meg? Mennyiben és hogyan tájékoztatja a vizuális kifejezés határait? A kérdésekre a válaszok most vannak születőben. A hologram készítésnek számos eljárása ismert /transzmissziós hologram, szivárvány hologram, multiplex hologram, reflexiós hologram stb./ Művészeti célra elsősorban a felsorolt fehérfény hologramok a legalkalmasabbak.

A lézer felfedezését követően mintegy két évtized alatt érik meg arra az idő, hogy a kifejezetten művészeti célra létrejövő hologramokat egy úttörő jelentőségű kiállításon bemutassák. A nyolcvanas évek elején valósulhat meg Európában az első nagyszabású művészeti holográfiai akció, a Licht Blicke – Fény pillantás- c. kiállítás, melyet a német sajtó, mint az első holográfiával foglalkozó művészeti világkiállítást mutatott be. A nagyszabású tárlatot az össznémet filmmúzeum megnyitása alkalmából rendezték, óriási érdeklődés mellett. Rendkívüli kulturális és társadalmi eseménynek szánták, melyet jelzett az is, hogy a német kancellár, Walter Scheel nyitotta meg – csak a megnyitó alkalmából hat nagy európai televíziós társaság készített műsort az eseményről. A meghívóján egy szivárvány hologram volt látható Harriet Casdin Silvertől, a caulfieldi nyomtatott hologram első felhasználásaként ebben a műfajban. Egy sajátos groteszk melyben egy nyitott szájból elővillanó protézis egy filmszalagot zabál.

A német kritikusok a kiállítás résztvevőit három csoportra tagolták:

1. Az elsőbe azok kerültek akik örültek a hologram alapvető mágiájának, hogy a síkon olyan három dimenziós tér teremt-

Elszakadás-lebegés / reflexiós hologramok, Bp.BME

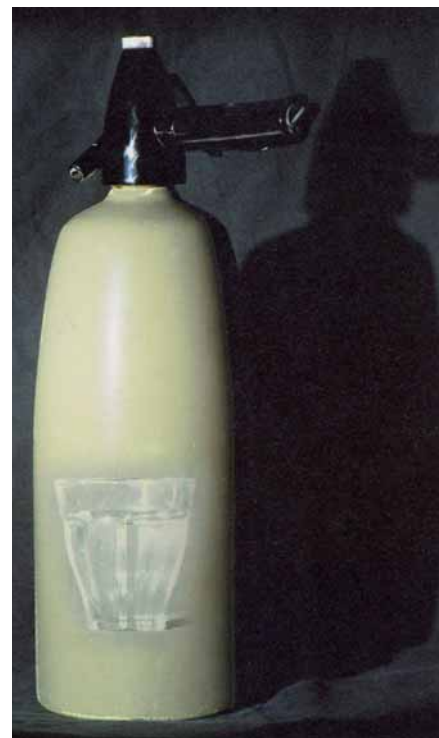

hető, melyet a szem elmozdulása a téri viszony változásával igazol, s messze túlmutat a rögzített szempontú perspektíván. Magával ragadta őket ez és egyben kielégítette is.

2. A második csoportba azok kerültek akik a holográfiát a képzőművészeti avantgard eddigi eredményeinek a közvetítésére használták fel. Tehát konstruktivista, minimal artos, szürrealista, POP ART etc. gondolatokat fogalmaztak meg a holográfia segítségével. Egy-két világhírű név fűszerezte ezt a névsort. Ilyen volt pl. Salvador Dalíé.

3. A harmadikba néhányan kerültek. Olyanok, akik nem a képzőművészeti avantgard eddigi eredményeit követték, hanem ráébredtek arra, hogy a holográfia magában rejt egy eddig feltáratlan vizuálitást, sajátos autonóm lehetőségeket. Egy eddig ismeretlen újfajta gondolkodást és látvány élményt, amely csak azoknak a vizuális tulajdonságoknak a megismeréséből és feltárásából fakadhat, amelyekkel a hologram készítés bír. Hogyan befolyásolja a koherencia hossz, vagy a „set up” az optikai eszközök felállítása, a láthatósági szög és így tovább a képiséget. Hogyan lehet általuk tágítani a vizualitás határait, a képi élményt intenzívebbé tenni. Ebbe a harmadik

csoportba sorolták a Rugó Voltaire-nek c. hologram sorozatomat, ami három darabból áll. Az előadás alcíme magában foglal egy szubjektív utalást: a holográfia a képzőművész szemével. Engedjék meg nekem, hogy e szubjektivitással éljek, s holográfiával kapcsolatos elképzeléseimről főként saját munkáimon keresztül beszéljek. Elnézést kérek azoktól, akik részben ismerik ezzel kapcsolatos gondolataimat. Századunk egyik jellemzője az evidenciákra való rákérdezés. A Voltaire sorozatban egy térérzékelési evidenciára kérdezek rá s hozok létre egy olyan képi valóságot, mely egyértelműsíti, hogy ez az evidencia nem kizárólagos igazság. Térérzékelésünk egyik evidenciája, hogy az elől lévő takarja a hátul lévő. De vajon mindig így van? Létrehozható e olyan tér amiben ez az evidencia nem érvényesül? Nem csak gondolatban, hanem a valóságban is, mint vizuális tény. A hologram mással helyettesíthetetlen képi lehetőségeit keresve fogalmazódott meg bennem ez a probléma. Másként fogalmazva egy olyan térképzett kialakítása, amely a vulgáris racionalizmus tapasztalati igazságainak ellentmond. Nem véletlenül választottam Voltaire-t és nem véletlenül választottam egy rugót. Érdekel az asszociációs kap-

A szifonban egy pohár víz van/ reflexiós hologram. 1984.

csolat is, de ennél jobban egy hideg ipari és egy organikus formának az egymáshoz viszonyított korrekt térjelzése. Az első hologramon az a tér érvényesül amirehöz hozzászoktunk. A Voltaire maszk előtt elhelyezkedő rugó takarja az orrot vagy szemet, száját attól függően milyen a szemünk helyzete. A másodikban, melyen a Voltaire maszk negatívja előtt jelentkezik a rugó, térérzékelésünk elbizonytalanodik, a pozitív-negatív váltódik, szemünk helyzetének és a fényviszonyok váltásának megfelelően. DE az elbizonytalanodás ellenére, a rugó és a negatív fej kapcsolatában, az elől és a hátul lévő viszonylatában, az az evidencia érvényesül amirehöz érzékelésünk hozzá-

szokott. A harmadiknál, kihasználva a lemez emulziós felének és a lézernek egy sajátos viszonyát, a fej a térben a lemez előtt jelentkezik, és belsejébe kerül a rugó: de mivel a holográfálás idején a lézerhez közelebb volt, ez a hátul lévő rugó takarja az elől lévő szemet, orrot, száját. Ebből teremődik az a bizarr jelenség, ami ellentmond a térérzékelési evidenciának. Az érzékelhető lehetetlen vagy képtelenség, mely létezik a hologram által. Engem nem az érdekelt, hogy hányadik dimenzió, hanem, hogy vizuálisan létrehozható.

A Licht Blickét követően több nagyszabású hologram kiállítást rendeztek Európa és az Egyesült Államok nagyvárosaiban, köztük rendkívül frissen, a Licht Blicke rendezési évében, 1984 októberében Budapesten, a Magyar Nemzeti Galériában is rendeztünk hologram kiállítást a Budapesti Műszaki Egyetem I. számú Fizikai Intézetével közösen. A kiállítás közelebb akarta vinni a nézőt a tudomány, a technika és a művészet találkozásából fakadó új médiumnak a hologramnak a sajátosságaihoz. Felvilágosította a holográfia tudományos vetületét, reprodukív és kreatív művészeti oldalát. Ezen a kiállításon a holográfia segítségével bemutattam egy abszurd világot *Hun-Jaryát*. A cím maga egy szójáték: Hungária és az Űbű király írójának, Jarry nevének az összevonásából származott. Egy képtelen világ, amelynek a trónusára maga szék került, személytelenül. Ez a piedesztálra került szék a kiállító terem közepét foglalta el, mint egy ridegen egyszerű conceptualista instaláció. A szék fölött négy egyforma vörös paszpartura szerepelt. Címe: *Üzenet J.Kosuthnak*. Az első paszpartura előtt egy fatálcán, varchomokban egy tojás áll a másodikon a fotója. A harmadikon a magyar és angol értelmező szótárbeli alakja. A negyedikon a tojás hologramja. Évekkel ezelőtt J.Kosuth kiállított egy székét, mellette a szék fotóját, majd az értelmező szótárbeli alakját, meghatározását. Fogalmivá vált a világ jelezte. Az *Üzenet J.Kosuthnak* visszajelzés. Nem fogalmivá vált a világ hanem látszólagossá. Mint-ha terek volnának, melyben megvalósulhatunk, melybe belehatolhatunk. De mindez csak látszat. A világ zárt. A tojásnál valóságosabb a fal. Hegyi Lóránd írta e munkáiról:

„Az üzenet J.Kosuthnak” c. hologram jellegzetesen kontextusra vonatkoztatott mű. A konceptuális művészet egyik alapművének tekintett „Egy és három szék” a konkrét, egyedül tárgy, a tárgy leképzésével nyert kép és a tárgyat meghatározó fogalom viszonyának vizsgálatára épült. Kosuth a művészet radikális elanyagtalánodására és fogalmivá tételére tett kísérletet. Amikor Csáji Attila 1984-ben „visszaüzen” J.Kosuthnak, ezt a konceptualizmus fénykorának leáldozása után, egy posztmodern situációban teszi. A három stádiumot egy negyedikkel, a látszat maximálisan megtévesztő prezentálásával, hologrammal egészíti ki. A négy stádium nem csupán együtt, egymásra

vonatköztartva értelmezhető, hanem történelmileg is: a konceptualizmus itt már a modern művészet egyik kísérleteként, időzetként, visszautalásként van jelen. S a hologram éppen önleplező és szemet becsapó kettőséggel épül be a programba: a kis lemez előtt elsétálva élénk táruul az illúzió, majd rögtön tovatűnik, s nekünk tovább kell gondolnunk az avantgárd kérdéseit, az újratereztett világ lehetséges voltát, vagy utópiáját, illetve a művészet és az élet radikális azonosításának heroikus ábrándjait.

A kiállítás egyik hologramja teljesen triviális címmel bír:

A szifonban egy pohár víz van. Egy átlagos kijelentés, amelyhez hasonló számtalanszor elhangzik naponta. A hologram hétköznapi képtelenséget mutat be egy egyszerű képben. Egy szifont látunk amelynek áttetsző belsejében egy pohár víz villog. Kijelentéseink fogalmivá szimplifikálódnak. Abszurditása mellett elmegeyünk észrevétlenül. A valóság csak akkor táruul fel, ha friss viszonyba kerülünk vele. Máskülönben elfedi a közhely. A hétköznapi abszurditása egyik alap jellemzője Hun-Jarryának Egy másik hologram címe:

A forradalom egyik periódusa.

A hologramon egy kéz látható, egyik ujjával az égre mutatva. Ahogy elhaladunk előtte váratlanul kiegészül. Az új végén, zsonglőr mutatványként, egy utcakő jelenik meg, a proletáriátus fegyvere. Csak egy villanásnyira látszik, a következő pillanatban a láthatósági szög váltása elnyeli.

Kő és tojás

Egy hatalmas rusztikus kötömb lebeg egy tojás felett. Mezei Ottó azt írta e hologramról, hogy mágikus erejű hatásával túlszámalyja René Magritte megnövesztett, két dimenziós féttiseit. Nem akarom itt a kiállítás összes hologramját felidézni, a rákokból összerakott ötágú csillagot, mely hol fémes zöldszínű, hol vörössé vált, az ellebegő elszakadás jelet és így tovább idézhetném a munkákat, de e helyett egy későbbi elképzelésemről beszélek. A Licht-Blicke c. kiállításon, ahol hologramjaimon túl egy lézeranimációs filmet is bemutatatták, melyet a Pannónia Filmstúdióban készítettem, megkeresett Harriet Casdin Silver, a Massachusetts Institute of Technology Kepes által létrehozott intézetének a CAVS-nek a tagja, és jelezte, hogy a maga részéről örömmel látna a CAVS-ben, s mennyire érdekel egy esetleges meghívás. Természetesen ezt nem ő dönti el, de ajánlja taggá választásomat. Mivel a megfelelő információk beszerzése után a technikai művészetek olyan nemzetközi tekintélyei is támogatták ezt, mint Otto Piene vagy Paul Earls, meghívtak, s az MIT/CAVS tagjává választottak. Ez lehetővé tette, hogy a cambridge-i MEDIA LAB laboratóriumait használ-

hassam. Addig a reflexiós holográfia Djeniszjuki módszerét használtam, itt ismertem meg Steve Bentontól a transzmissziós holográfia néhány lehetőségét. Ezek az eddig használtaktól eltérő karakterű képiséget hordoztak magukban, és lehetővé tették új elképzelések kidolgozását. Pár szót ezekről is szeretnék szólni.

Fénykalligráfiák

Tudatos visszanyúlás a hatvanas évek végén készített kalligrafikus jellegű festményekhez: az Üzenet-Jelrácokhoz. Ezek a súroló fénnel értelmezett pasztikus kompozíciók jelentették a kiindulást. A Fénykalligráfiákban a hologramnak nem elsősorban a térisége érdekelt, hanem inkább a színváltások lehetősége. A Fénykalligráfiák egyik csoportjánál ezért indultam ki egy olyan holográfiai eljárásból, amelyen a sík és tér váltások, rendkívül gazdag színváltás lehetőséggel bírnak. A kalligrafikus jeleket a speciális áttetsző anyagból hajlítottam, alakítottam, úgy hogy az esztétikai értéket és a színváltó lehetőséget összehangoltam. A néző ahogy a hologram előtt elhalad a színtelen felületi tagoltságból úgytűnik maga állítja elő a színváltásokat. Nem a szívárvány színeit követő váltásban, hanem jóval szabadabban, váratlan és összetett, a képzőművész által befo-lyásolt együttesben.

Említhetném még a fénykönyveket, vagy a kőtábla helyett hologram változatát. Lehetne beszélni a tervezett Fénytorony holografikus teréről, de ezek mind sok időt követelnének ismertetésemet hadd zárjam R.Jakson, New Yorki holográfiai múzeum kitűnő művészettörténésének a gondolatával:

„A lézertechnológia a XX. században azt a szerepet tölti be, mint a nyomdai eljárás a XV. században. Mindkettő radikálisan új kommunikációs eszközként jelentkezett, olyan eszközként, mely a kor legfejlettebb technológiáján alapul. A kor legvállalkozóbb szellemű művészei mindkettőt hamar átvették, mint olyan eszközt, mely a kreatív üzenetet, valamivel szélesebb körben terjesztheti, mint korábban. A modern művész számára semmivel sem rendkívülőbb a lézertechnika felhasználása, mint a sajtógép alkalmazása volt Albrecht Dürernek”

Kő és tojás / reflexiós hologram 1984, Bp.BME

Rugó Voltaire-nek I–III.

(Reflexiós hologram sor 1983.)

A nyolcvanas évek elején a holográfiában, ebben az új médiumban – a holográfia alap mágiáján, a teljes térélmény létrehozásán túl, elsősorban az érdekelt, hogy – melyek azok az új érzékelési élmények, amelyek csak a holográfia lehetőségei által kelthetők fel, amelyek eddig csak virtualitásként léteztek.

Századunk egyik jellemzője az evidenciákra való rákérdezés.

A Voltaire sorozatban

egy térérzékelési evidenciára kérdezek rá?

s hozok létre egy olyan képi valóságot, mely egyértelműsíti, hogy ez az evidencia nem kizárólagos igazság.

Térérzékelésünk egyik evidenciája, hogy az elől lévő takarja a hátul lévő.

De vajon mindig így van?

Létrehozható olyan tér amiben ez az evidencia nem érvényesül?

Nem csak gondolatban, hanem a valóságban is, mint vizuális tény.

A hologram mással helyettesíthetetlen képi lehetőségeit keresve fogalmazódott meg bennem ez a probléma. Másként fogalmazva egy olyan térképzet kialakítása, amely a vulgáris racionalizmus tapasztalati igazságainak ellentmond.

Nem véletlenül választottam Voltaire-t és nem véletlenül választottam egy rugót. Érdekelt az asszociációs kapcsolatuk is, de ennél jobban egy hideg ipari és egy organikus formának az egymáshoz viszonyított korrekcióját.

Az első hologramon az a tér érvényesül amirehöz hozzánk tartunk. A Voltaire maszk előtt elhelyezkedő rugó takarja az orrot vagy szemet, száját attól függően milyen a szemünk helyzete.

A másodikban, melyen a Voltaire maszk negatívja előtt jelentkezik a rugó, térérzékelésünk elbizonytalanodik, a pozitív-negatív váltódik, szemünk helyzetének és a fényviszonyok váltásának megfelelően. DE az elbizonytalanodás ellenére, a rugó és a negatív fej kapcsolatában, az elől és a hátul lévő viszonylatában, az az evidencia érvényesül, amirehöz érzékelésünk hozzánk tartunk.

A harmadiknál, kihasználva a lemez emulziós felének és a lézerek egy sajátos viszonyát, a fej a térben a lemez előtt jelentkezik, és belsejébe kerül a rugó: de mivel a holografálás idején a lézerek közelebb volt, ez a hátul lévő rugó takarja az elől lévő szemet, orrot, száját. Ebből teremődik az a bizarr jelenség, ami ellentmond a térérzékelési evidenciának. Az érzékelhető lehetetlen vagy képtelenség, mely létezik a hologram által. Engem nem az érdekelt, hogy hányadik dimenzió, hanem, hogy vizuálisan létrehozható.

A Licht Blicket követően több nagyszabású hologram kiállítást rendeztek Európa és az Egyesült Államok nagyvárosaiban, köztük rendkívül frissen, a Licht Blicke rendezési évében, **1984 októberében Budapesten, a Magyar Nemzeti Galériában** is rendeztünk hologram kiállítást a Budapesti Műszaki Egyetem I. számú Fizikai Intézetével közösen, ahol a hologramokat is készítettük. A kiállítás közelebb akarta vinni a nézőt a tudomány, a technika és a művészet találkozásából fakadó új médiumnak a hologramnak a sajátosságaihoz. Felvillantotta a holográfia tudományos vetületét, reprodukív és kreatív művészeti oldalát.

Ezen a kiállításon a holográfia segítségével bemutattam egy abszurd világot

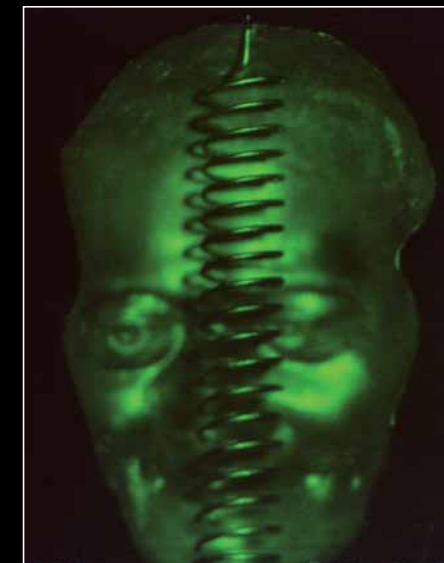
Hun-Jarryt.

A cím maga egy szójáték: Hungária és az Übü király írójának, Jarry nevének az összevonásából származott. Egy képtelen világ, amelynek a trónusára maga szék került, személytelenül. Ez a piedesztálra került szék a kiállító terem közepét foglalta el, mint egy ridegen egyszerű konceptualista installáció. A szék fölött négy egyforma vörös paszpartu szerepelt.

Címe: **Üzenet J.Kosuthnak.**

Rugó Voltaire-nek I–III. / reflexiós hologram 1984.

Üzenet Joseph Kosuthnak

„Az elképzelés olyan, mint a tojás, melyben a meleg hatására konkrétabbá organizálódik az élet, hogy amikor megvalósul, optimális tagadása legyen a tojásnak”.
Cs.A.1967.

A Magyar Nemzeti Galériában megvalósult hologram kiállításon – 1984 októberében – a terem közepébe egy szék került. Posztamensen.

„Minden újban van valami úrszerű, s minden úrszerűben van valami üres”-mondta egy költő nem is olyan régen. „Mi szükséges egy festmény megértéséhez?” – kérdezték egy festőtől. Röveden felelt: „Egy szék.”

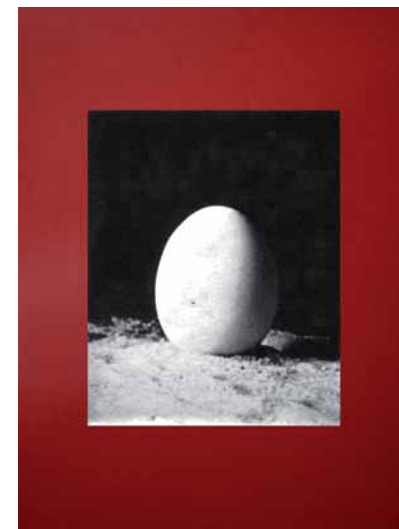
Igen valóban hiányzik a szék. Helyette jött a szenzáció. Lasan úgy hozzászoktunk az időzavarhoz, hogy már nem is támaszt bennünk zavart.

Évekkel ezelőtt – a konceptual art jelentkezésekor – J.Kosuth kiállított egy székot, mellette egy szék fotóját, majd értelmező szótárbeli alakját, meghatározását. Fogalmivá vált a világ jelezte. Az „Üzenet Kosuthnak” visszajelzés..

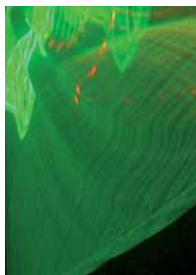
A szék fölött négy egyforma vörös paszpartu szerepel. Az első paszpartu előtt egy fatálcán, kvarchomokban egy tojás áll. A másodikon a fotója. A harmadikon a magyar értelmező szótárbeli alakja. A negyedikon a tojás hologramja.

Nem fogalmivá vált a világ, – látszólagossá. Mintha terek lennének, melybe behatolhatunk, De mindez csak látszat. A világ zárt. A tojásnál valóságosabb a fal..

(Magyar Nemzeti Galéria – Hologram kiállítás, 1985. október) Mondhatjuk azt is: nem fogalmivá vált a világ, hanem virtuálissá. Az Üzenet J.Kosuthnak egy fricska a trendektől elbűvölteknak, mintegy mellékesen utal a trendek mulandóságára, a fogalmi helyett egy virtuális világra, az új piedesztálra és a piedesztálok mulandóságára.

Üzenet J.Kosuthnak / 1983.

Mitikus fénytér és csúcstechnológiák

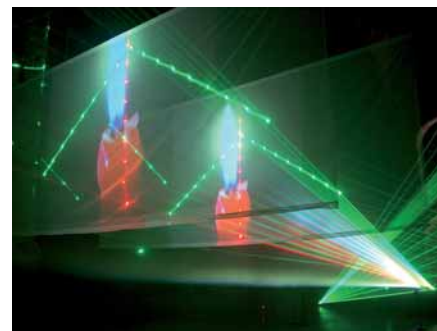
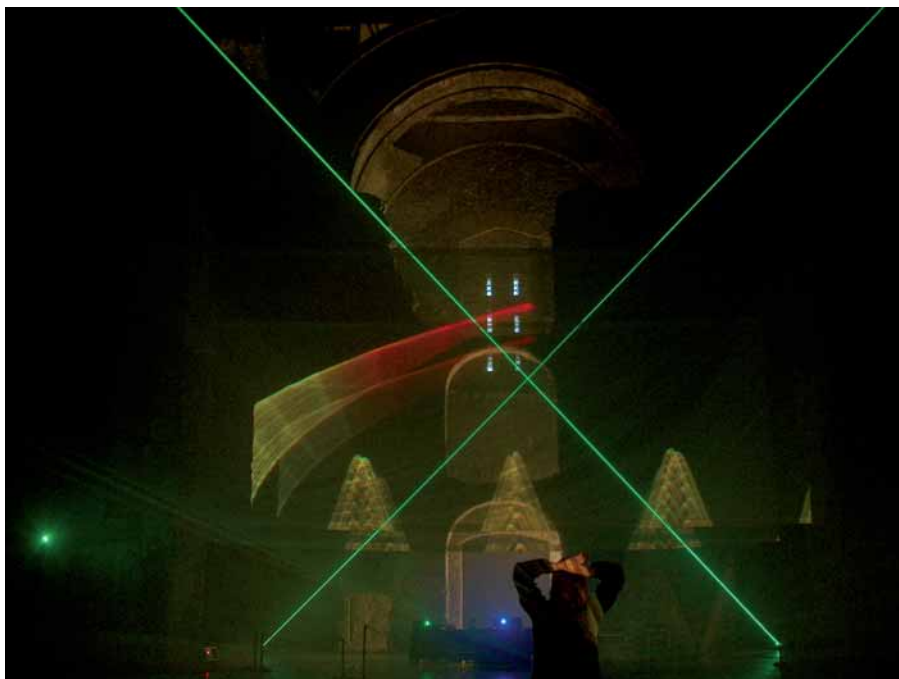
A „Visszatérés” és a „Lappok és laptop c. lézertérnyezetek bemutatója a Kiscelli Múzeumban

Új Művészet 2005/8

Egy hatalmas, mintegy tízméteres gyertya égett lobogott, hónapokon keresztül Koppenhága egyik központi terén, egy ház oldalán. Ez a vetített motívum – mely egyben egy ölelkező kettős spirál – animálódott, gyorsított folyamatban csonkig leégett, haldoklott, elhalt, elnyelte a sötét, majd a sötétből az elhamvadt gyertyacsonk újra lobbant, és visszaépült egy hatalmas méretű égő gyertyává. A „Visszatérés”-ben – ez volt a LUX

EUROPEA-n bemutatott fényinstaláció című – egy irreverzibilis folyamat visszafordíthatóvá válik. Az egész 5 percig tartott – ami ismétlődött újra és újra.

Lux Europea, fényművészeti seregszemle, a dánok Európai Unió elnöksége idején került megrendezésre a dán fővárosban. Az Unió tag és tagjelölt országokat egy-egy művész képvisel-

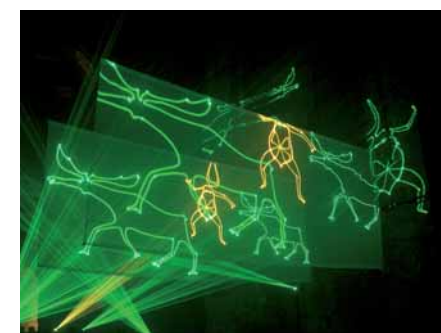

te (19), az általuk tervezett fénykörnyezetek a délutáni sötétedést követően éjszakába nyúlóan, három hónapon keresztül épültek be a város lüktető életébe.

A fényművészet gondolatának felvetődése már jóval több, mint félévszázados, hiszen a fény nemcsak láthatóvá teszi a körülöttünk lévő világot, hanem a közvetlen képteremtés lehetőségeit is magában hordozza. Az utolsó évtizedek opto-elektromikai forradalma tette azonban különösen aktuálissá. Moholy-Nagy László idejének eszköztára a maival összehasonlítva olyan, mintha egy lupét egy elektronmikroszkóphoz viszonyítanánk. Az eszközök lehetőségeinek a felfedezése élő folyamat, mely mára érett meg arra, hogy nagy európai seregszemléken kezdjék bemutatni a fényművészet alkotásait – elsősorban az

északi országokban Skóciától-Dániáig. A fényművészet a „tesztetlen fény” közvetlen artikulációja- mely a fénytulajdonságok ismeretében, vetítés, vagy mesterséges fényerjesztés által realizálódik. Virtuális valóság, melynek különálló elemei önmagukban csak a mű lehetőségének hordozói.

Egy kiteljesített változatát mutattuk be a „Visszatérés”-nek az elmúlt év októberében a Római Magyar Akadémián, a Borromini által tervezett gyönyörű Falconieri palota díszudvarán (a La Notte Bianca_ nagyrendezvény keretében) majd ezt követően, ez év áprilisában a Kiscelli Múzeum templomterében. Mivel itt két napra koncentrálni az esemény ez lehetőséget teremtett a tovább gondolásra, az eszköztár bővítésére, és

újabb fénykörnyezetek bemutatására. Ez egy groteszk játékos fény performance volt: „Lappok és laptop” címmel. A műszaki kivitelezésben a társam itt is Groholy Tibor kutatómérnök volt. Tíz (!) Yag lézert és a hozzátartozó vezérlő elektronikát, scanner rendszert, nagyteljesítményű projektort, komputereket részben a GTLASER biztosította, részben a Foton Art Stúdió. Nincs tudomásunk róla, hogy európai fényenvironment bemutatókon valaha használtak volna ennyi lézeres-rendszert együtt.

A lappok és laptop c. fénykörnyezetemnél vagy nevezhetjük fény-performansznak is, a történelem előtti időkhöz nyúltam vissza, a sziklarajzokhoz és sámándobok motívumaihoz: a vonalakhoz, mint a vizualitás egyik legközvetlenebb kifejező eszközehez.

A sziklarajzokban az elementárisan egyszerű vonzott és vonzott a rajzokban megnyilvánuló áradó életerő. A vonal a látvány nyelvének egyik legegyszerűbb és legelvontabb kifejező eszköze, amit évezredek óta használ az ember. És különösen vonzott a vonal fény által történő újjáértelmezési lehetősége.

Egy romboló-újító-száguldó század – a XX. után – az újjáépítés vált nélkülözhetelenné. Az avantgárdot követően világunk építő köveit újra fel kell fedeznünk. Újra kell értelmeznünk. A vonalalat is. A megfogalmazandó üzeneteink érdekében. Amikor 1977-ben a lézert fény képi lehetőségeit kezdem kutatni a KFKI-ban – Kroó Norbert fizikus, társaságában és támogatásával –, a képzőművész szemével és érzékenységgel közelítettem a lézert fény sajátos „anyagyszerűségéhez”, úgy elemeztem a fénytulajdonságaiból fakadó képi lehetőségeket. A fényrel történő közvetlen képalakítás vonzott szinte mágikus erővel. A lézert fénynek egyébként három alapvető tulajdonsága van, melyekből eltérő képi lehetőségek származnak: a pontszerűség, az egy pontba irányítható nagy fényerő és a monokromatikusság. A kutatómunka következményeként szabadalmaztatott, s nemzetközi unikumnak bizonyult, szuperpozíciós módszerrel már többször írtam. (Ez a lézer monokromatikusságára épül) Számos lézer-environmentben használtam fel lehetőségeit Budapestől, Bécsen és Stuttgarton át Koppenhágáig. Ennek alapján hívtam meg Cambridge-be a Massachusetts Institute of Technology és választottam a CAVS/MIT taggá. Hajdan az un. coccom lista miatt a lézerpontszerűségéből fakadó képi lehetőségek kihasználására nem volt lehetőségünk – az MIT-in ezt is közelebbről megismerhettem. Az utóbbi évtizedben különösen a lézerek ebből a fény tulajdonságból fakadó képi lehetőségeit használom ki, Groholy Tibor kutatómérnök közreműködésével. A lézer egyik meghatározó tulajdonsága: pontszerű, jól irányítható fény. Ez a pontszerű fény, páros tükrökre irányítható. Az X

és Y tengelyen mozgó tükrök, vezérlő elektronika, és komputer segítségével vonalas rajzok hozhatók létre. Ezek tónus eltérés nélküli fényvonalak és akár városképi nagyságrendben is megvalósíthatók. Az ősi sziklarajzok megjelenítésénél ezt a technikát használtam fel a GT Laser által készített YAG lézerekkel.

Ma a vizuális újítás megállíthatatlan. Aki megpróbálja Lót feleségeként sóbálvánnyá mered és mikkövíül. A művészetekben nem az újítást kell leállítani, – az kikerülhetetlen – fetisizálását kell megszüntetni. És a törmelékek alatt, a legegyszerűbb legbonyolultabb utat kell keresni, mely a klaszikus megfogalmazás szerint lélektől léleki visz. Hogy az korszerűtlen? Hadd kérdezzek vissza: nem lehetünk függetlenebbek, feltétlenül a „lélekhamozott” ember gondolkodását kell követnünk?

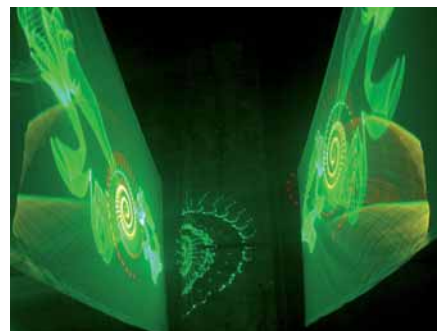
Ne múlt századi sémák alapján döntsünk a korszerűségről.

Fényvonalakkal rajzolni ma szinte mágia. Él lüktet, előtted születik egy fény pontból, a vonalas rajz nagyságrendje kitágul. Falra, tüllre, térbe, vízfüggönyre, olaj-permetre, akár felhőkre is rajzolhatsz...

Ebben a lehetőségben számomra óhatatlanul benne van a szembesítés és az indulással.

A sziklarajzokkal... Jávorszarvasok és rénszarvasok, vonuló lovak, medvék, madárfejű emberek, sámánok-sugaras fejdíszekkel, madár vagy bogárfejjel, dárdás alakok, vízimadarak, gémekek, maszok és hajók. Mind vonalasak. A látvány legegyszerűbb kifejező eszközét, a vonalakat homokba is rajzolhatták volna, de sziklába vészték. Megküzdöttek a maradárdóságért.

A fényvonalakkal ma átértékelhetőek e rajzok. Belőlük vizuális valóság lett mellyel fény szöttek alakítható egy temp-

lom tere. Felfokozódik a vonalak mágikus ereje. A Kiscelli Múzeumban szinte a születés pillanatának a részeseivé válhatunk. Megjelentek a formák a pilléreken tíz méteres magasságban, a pillérállások között rusztikus téglasíkon, tüllökön és vízpermeten a térben és a falakon. Ezek a folyamatosan változó (fal) fény-firkák nem rongálnak semmit, az elektromágneses sugárzás megszűntével eltűnnek.

A sziklarajzok évezredekkel ezelőtt készültek. Pontosan nem tudjuk miért. Legvalószínűbb, hogy egy vadász mágia részei lehettek. Egyszerűek, jellemzők. Olyan emberek készítették, akik környezetüket alaposan ismerték. Akikben volt még hit, bizalom, együttérzés, életerő. Általuk új távlatok nyithatók. Ezek a rajzok a látvány telitalálatai. Ma is erőteljes hatásúak. Velük kezdődik a művészet. Legalábbis a látvány művészet. Ott állnak a történelem előtti idők és az emberi tudat első komoly felvillanásainak kezdetén. Zsigerekből születtek, de tartalmukat nem csak alacsonyrendű ösztönök uralták, bennük lüktetett a vágy: kapcsolatba kerülni az emberen túli teljesebb világgal. A természet rejtett hatalmával.

A fényformák mágikus áramlásában születnek újjá. És a fényformák mágikus áramlását hangok kísérik: egy magyar népdal „a Napot is szeretem, a Holdat is szeretem, de a fénylő csillagokat legjobban szeretem”, majd dobpergés és sámánének, végül egy varázsének: a „tűz te gyönyörű”...

De ez a tűz, zöld tűz. Energiát és életerőt sugároz.

A fénytér – amiben a Kiscelli Múzeum templomterében mozogunk – mitikussá válik. Metafizikai dimenziót nyit számunkra.

„Minden egész eltörött.” Ezzel indult a XX. század.

Diadal és romlás. A lélek összetartó erejének eresztékjei fellazultak. Vannak gondolkodók, akik azt mondják a múlt század utolsó évtizedeinek támogatóit, fő tendenciáit a művészetben egy cél fogja össze: a konspiráció a lélek ellen. Ez valószínűleg túlzás, de a tendencia valóságos: kiszűrni minden zavarót, ami racionálisan nem értelmezhető vagy nem zsigeri, mindent, ami belsők felé visz és rá kell szabadítani a zsigereket a létre, a legalacsonyabbrendű ösztönöket.

De az ösztönökben ott szunnyad valami más vágyakozás is. Mint a sziklarajzok zsigerekből fakadó elementaritásában.

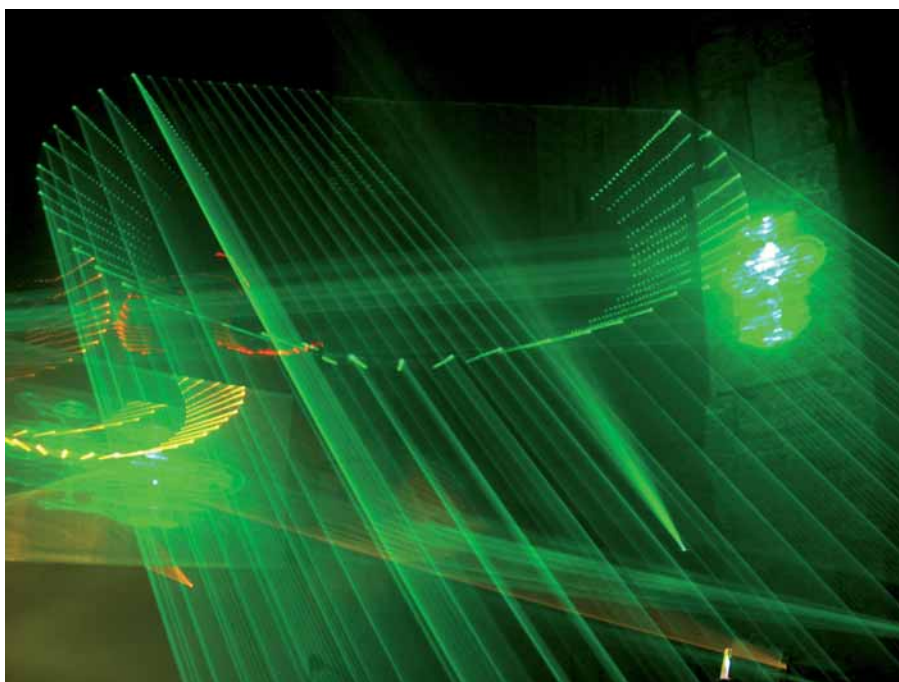
A XXI. században be kell következnie a váltásnak. Ezt legteljesebben a gabonaszem példázta. Eltemetik, a földben szunnyad, hogy ideje beteltével életre kelljen újra és újra. A XX. század egyik jellemző vetületében a tudományos-technikai forradalom százada is. A racionalitásba rejtett szellemben, a gabonaszemhez hasonló játszódik le. Ésszerű gondolkodás nélkül a tudomány elképzelhetetlen. És a racionalitással megélt szellemi erő sajtós paradoxonként, mégis magában rejtheti a megújulást. Ahogy a mindenségről alkotott tudásunk szigete egyre nő, úgy terebélyesednek partjai is, ahol érintkezik a nem tudással. És korunk legmélyebben gondolkodó tudásai között egyre többen vannak, akikben megszületett a lélek belső alázata: egy intenzív transzcendentális vágy.

A művészet és tudomány itt is találkoznak.

A Kiscelli Múzeum templomterében bemutatott két fényművészeti munkámmal kapcsolatban jegyeztem fel néhány gondolatot. Hadd idézem fel újra a „Visszatérés”-t. a sötétséget legyőző gyertyafényt. A „Jelképtár”-ból idézek:

„A gyertya ősi szimbólum, a Világ Fényének szimbóluma. A magyar néphit szerint addig él az ember, míg gyertyája világol. Gyertyát gyújtani valakiért, valamiért ősi szokás, ma is élő tett, melyben az emlékezés szembeszáll az elmúlással. Azok emlékére gyújtunk gyertyát akiket szerettünk, akiket tisztelünk.” A mélyen ott parázslék a vágy: szembeszállni a visszafordíthatatlannal. A „Visszatérés” a visszafordíthatatlan visszafordíthatóságába vetett mágikus hitet sugallja.

Sokan információs korszaknak nevezik azt amiben élünk. Mindenesetre az információ, a kommunikáció alaposan felértékelődött. A művészet viszont perifériális jelenség lett, noha a művészet a kommunikáció legmagasabb foka. Ez az ellentmondás elsősorban abból fakad, hogy a huszadik század utolsó évtizedeinek művészei jórészt egy transzcendens távlatait elvesztő, „lélekhamozott” embert mutat be. A lehetőséghez jutott tendenciák nagyrészt erről szólnak.

Egy radikálisan terjeszkedő technikai civilizációban élünk, melyben a mérnök vagy a tudós szerepe tisztázott, de a művészsé elbizonytalanodott. Sok tekintetben leértékelődött. Ehhez hozzájárult a sikeres- és a látszólagos- vizuális innovációban való felelőtlen pancsolás is. Ez úgy tűnik, egyre inkább lefut. A valós vizuális innováció területe főként a mediális kutatásokra terelődött át. Alkalmassá kell tenni magunkat e terület befogadására, s emberséggel, elmélyedéssel és vizuális kultúrával való alakítására. Ugyanakkor meg kell találni a művészet régi – új funkcióit. Egy uniformizálódó világban

Ifjúságomban alap élményem volt a kétely. Kétely a szavakban, az ellentétes értelemben forduló jelszavakban, a hamarkodó, túl gyors igazodásban, a túl kemény rendben, később: kétely a sza-

badságnak álcázott pancsoló káoszban. A káosszal óvatosabban bántam mint a renddel, mivel tudom, hogy a valóságot nem szabad beszorítanunk a megértés korlátai közé, hanem a megértés korlátait kell tágítanunk, hogy befogadhassuk – a felnyíló, érzékeny értelem által, – a kutatás által feltáruló világ új képét. Tudom, hogy ahol most pillanatnyilag káoszt látunk ott, ha megközelítésünket megváltoztatjuk összefüggések tárulhatnak fel. Fontos jövőbe mutató összefüggések Munkám tapasztalatai is erre figyelmeztetnek. De elementáris ösztöneim a káosz ellenében mozgattak. Nem vonzott a technikai civilizáció, de hamar rádöbentem arra, hogy nem elutasítanunk kell ezt a technikai civilizációt, hanem önmagunkat kell alkalmassá tennünk az általa generált problémák megoldásainak a keresésére.

Javaslat a CSÁJI ATTILA által elképzelt FÉNYTORONYNAK a LÁGYMÁNYOSI EGYETEM FEJLESZTÉS területén való felépítésére

A budapesti panoráma tengelyébe állítandó fényoszlop ünnepélyes alkalmak és az idegenforgalom részére ajánlja a csúcstechnológiák látványteremtő lehetőségeinek a felhasználását

A fénytorony egy óriási obelisz, amely három elkülönülő részre oszlik:

1. Az acél tartószerkezet által hordott 33 méter magas 8 m átmérőjű csonkakúp, amelynek alul fekete és szürkés-kék változatain át, felfele folyamatosan világosodó üvegfelület az obelisznek a felszín felett látható része. Ez egy megadott magasságban hatalmas méretű vetítő felületté válik, melyen előre meghatározott időpontokban, lenyűgöző méretekben, vizuális változatosságokkal telítetten, zenével kísértén jeleníthető meg a magyarság 1100 éves kárpátmedencei jelenlétének, a magyar államalapításnak, kulturális és történelmi múltjának, a város 2000 éves kontinuitásának, mozgó, képi metamorfózisok sorából létrejövő „képeskönyve”

2. A földszinti tér lefelé közepén nyitott. A fénytengely itt a gyökereket rejtő mélyben egy holografikus fénytérben folytatódik, egy „kulturális DNS”-ben, hiszen a le- majd feljutás egy kettős, egymást sehol nem metsző spirálrámpán történik, melynek terében a Nagyszentmiklósi kincstől a Kolozsvári testvérek Szt.György szobrán keresztül Csontváry-ig, Bartókig, Gábor Dénesig a magyar kultra kiemelkedő teljesítményei jelennek meg.

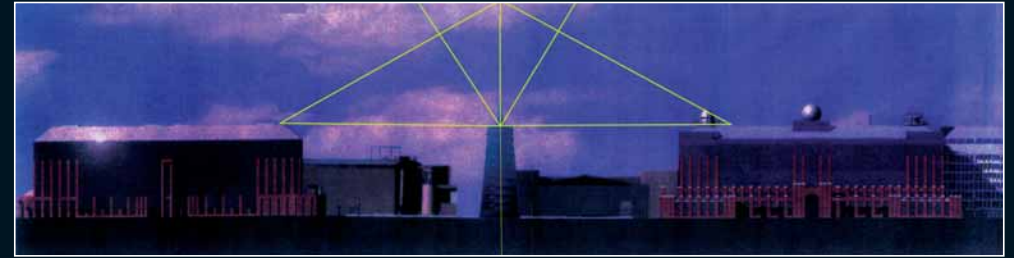
3. A lézerlátványnak a külső térben megjelenő része a fény sugaraknak – a közönség számára kilátóként is használható tetején az üveg prizmarészben születik. Innen lép ki a holografikus belső téréből zöld, végtelenségbe nyúló felkiáltójelként a fénytengely mely óráról órára lángoló gyűrűvé változik elementárisan egyszerű jelképpé változva: most van felkelőben ennek a térségnek a Napja. A nagy távolságból is látható fénytengely és fénygyűrű, amely a lézersugarak modulációjával szívárvány ágakkal gazdagodik, bevonva a környezetet, eltérő geometriai formákat ölt.

A holografikus fénytér medencéjének a toronylábak alatt megvastagított alaplemeze és a kettős spirálrámpa által merevített cilindrikus fala vízzáró betonból készül. A torony főszerkezete egy három acélcsőből álló állvány, melyet az általa hordott hengerfelület merevít a kibicsaklás ellen. Erre az állványra támaszkodik a felvonó és a lépcsőtartó szerkezete is.

1998.08.24

Építéset: Polónyi Károly

Szerkezettervezés: IPP Ingenierbüro für Bauwesen Polónyi und Partner

Fénytorony terv a Lágymányosi Egyetem város központjában

A FÉNYTORONY

Az évfordulók egyik alap lehetősége az értékek felmutatása. Nekünk magyaroknak a 2000. év, az évezred váltás kiemelkedő eseménye mellett az államalapítás millenniuma is.

A budapesti panoráma tengelyébe állítandó Fénytorony az ezredforduló és az államalapítással kapcsolatos megemlékezések, egyéb ünnepélyes alkalmak és az idegenforgalom ré-

szére ajánlja a csúcstechnológiák látványteremtő lehetőségeinek a felhasználását.

A tervezett Fénytorony három egységből áll:

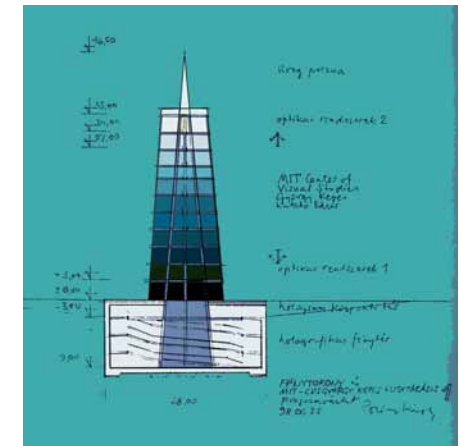
1. Virtuális tér. A Fénytorony üvegteste fölött a földfelszíntől mintegy 50 m-es magasságban, a levegőben, óránként visszatérően megjelenik egy kb. 30 méteres átmérőjű lángoló napgyűrű. Tagolja az időt, és egyszerű szimbólumként jelzi: most van-most lehet felkelőben ennek a térségnek a napja... Az emberek számára egyszerű, sodró erejű szimbólumokra van szükség. A hatalmas távolságokból látható lángoló gyűrűnek ez a szimbólumteremtés az egyik alapfeladata.

A 2. és a 3. egység a konkrét épület föld feletti ill. földalatti része.

2. A fénytorony üvegtestében 12 szint helyezkedik el. Ezek legfelső ill. legalsó szintjein lehet elhelyezni a virtuális terek látvány teremtő eszközeit, a köztük lévő szinteken az interdiszciplináris kutatóbázist.

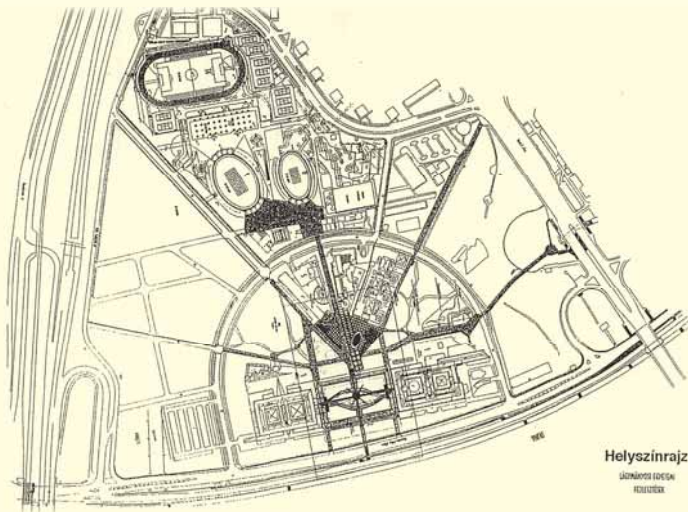
3. Föld alatti térrész, a legfelső egységhez hasonlóan, szintén egy virtuális tér. Bázis tér. Ahogy köztudott, a kettős-spirál-szerkezetű DNS molekula a sejt örökletes tulajdonságainak információit tartalmazza. Egy-egy nemzet örökletes tulajdonságait döntően kultúrája hordozza. Ez adja a közösség alap kötődését, gyökerét, kohéziós erejét. Nem véletlen, hogy minden gyarmatosító ezt akarja szétzúzni. A fénytorony bázisát egy – a földalattal megvalósuló – kettős spirál-rámpa jelenti. Ez az egymást sehol nem metsző kettős spirál válik a magyar kultúra

Építészeti metszett rajz, tervezte: Polónyi Károly

fényterévé – döntően holografikus fénytérre – közepén, egy hatalmas több emeletes mélységben összefüggő térrész alján, a melyben, a múlt fénylő kútjával. Tengelyét egy fényoszlop adja mely végig haladva az épületen, kilép a térbe – s összeköti az eget és földet, múltat és jelen s a jövő felé mutat.

A millenniumi emlékmű a Hősök terén a magyar történelem kiemelkedő királyainak, függetlenségi küzdelmeink vezéreinek teremtett maradandó emléket. Ez a Fénytorony a magyar kul-

Fénytorony a Lágymányosi Egyetemváros központjában – helyszínrajz

túra – helyenként bűvópatakszerű – évezredek folyamatosságának az emlékműve kíván lenni. A fényt helyezi világának középpontjába. A fényt, mely a létünk alapja. A külsőfény a szerves élet számára nélkülözhetetlen – a belső fény a kultúra számára az. Egy nép művészetén keresztül kommunikál legteljesebben a világgal. A kommunikáció századunk egyik kulcsszava is. A kultúra egy virtuális világ, amely csak az emberi átélés-megélés által válik valósággá. Ennek hiányában holt tárggyá zsugorodik, létérzés sugárzó valósága: lehetőséggé. Az elmúlt korok kulturális értékei közül – a széles tömegek számára – sok minden zuhant ebbe az információs zsugorodásba. Sajátos, új nézőpontok azonban e téren is segíthetnek a megközelítésben.

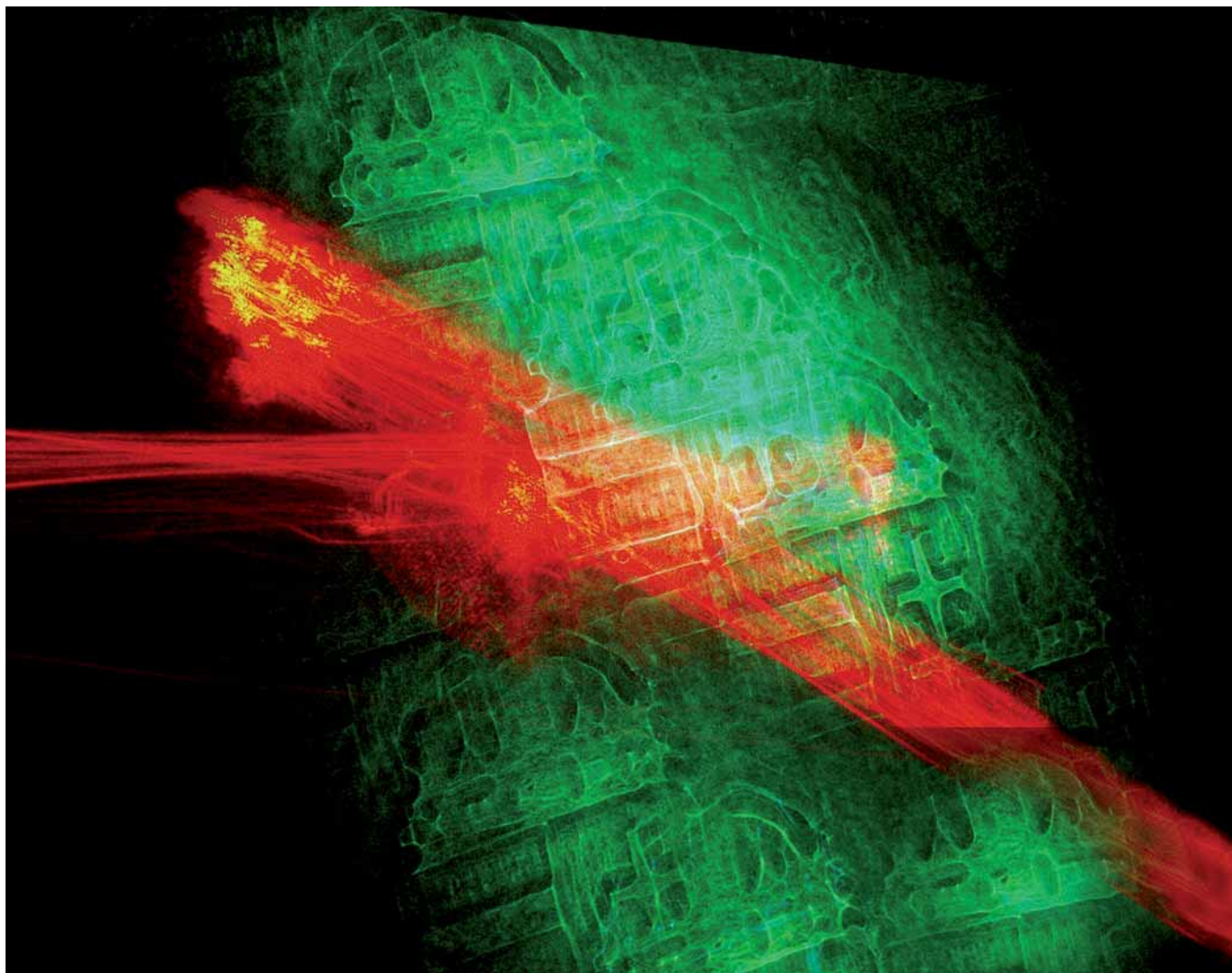
Felejthetetlen élmény volt számomra 1980 januárjában a Magyar Nemzeti Galériában tartott lézerműbemutatóknak a nagyközönségre gyakorolt hatása. Tízezrek és tízezrek vándoroltak a galériába s álltak türelmesen sorba, hogy aztán az érdeklődők kis töredéke – tizenhétezer ember – magába a bemutató termébe is bejusson. Non figuratív fényformák metamorfikus átalakulásait követték ámulattal egy sötét teremben – olyan formákat melyek statikus rokonai mellett érdektelen közönnyel sétáltak el. Az áramló fények imaginárius ereje magával ragadta az embereket – noha lehetőségeink töredékét használtuk fel, melyeket azóta gazdagon kibontottunk. Ezeknek a lehetőségeknek átgondolt, koncentrált s nagyságrendekkel differenciáltabb megvalósulását kínálja a fénytorony.

A Fénytoronyban a lézertény által teremthető virtuális világ válhat a csúcstechnológiák által átélésre készítő sugárgesztív erővé – egy olyan látványsorozatban mely egy holografikus- virtuális térben jeleníti meg a nagyszentmiklósi kincstől – Bartók Béláig, Kós Károlyig, Gábor Dénesig, Neuman Jánosig, tehát századunkig bezárólag kultúránk kiemelkedő tetteit és képviselőit valamint rejtett értékeit. A látvány részben nagyméretű hologramok formájában születik meg – melyet kiteljesít a kettős spirál aljában örvénylő fénykút. A hologramok viszonylagos statikusságával szemben az ún. szuperpozíciókra, scaneres rajzokra videofelvételek elektronikus átírására épített látvány dinamikus. Metamorfikus fény örvényekből bontakoznak ki pl. a budavári gótikus szobor lelet lírikus lovagjai és apostolai, középkori madonnák, légi felvételekből a történelmi Magyarország néhány kiemelkedően fontos műemléke a jáki templomtól a budapesti Parlamentig.

Csáji Attila

Fényből születő – magyar címeres szuperpozíciós felvétel

„A lézer koherenciájára ráépíttem egy flexibilis eszköz és képátfogalmazási rendszert, amely hidat teremt a matematikailag leképezhető absztrakt térhálók és környezetünk fölismerhető világa között. Ez a szuperpozíciós módszer teszi lehetővé, hogy az interferencia hálókából, sejtető-alakuló fényformákból, mint egy sajátos látomás, a magyar címer bontakozzék ki.”

á t H I D a l á s * p r e M O S T e n i e * B R I D G i n g

Közép-európai képzőművészeti szimpózium

Párkány–Esztergom 1997 május 30-31

J.Bartusz György képzőművész (a rendezvény eszmei szerzője és egyik művészeti szervezője):

„1997 május 30-án és 31-én „áthidaltuk” a Dunát: Párkányban, a híd torzóján képzőművészeti alkotásokkal, Esztergomban pedig a Duna múzeumbeli kiállítással – s mindez a nyilvánosság nagy érdeklődése mellett történt. A párkányi csonka híd „szabadtéri színpaddá változott”

Hegyi Lóránd művészettörténész (a bécsi modernművészeti múzeum igazgatója):

„A közép-európai művészet szelleme a konglomerátum, az eklektika, a sokszínűség, a szubjektív szeszibilítás és az egyfajta introvertált mikroklíma. Ebből a sok-sok különböző mikroklímából áll össze egy vegyület, amelyet a geológiában konglomerátumnak neveznek, ez olyan közet, melyben rengeteg különböző kőanyag benne foglaltatik és soha nem homogenizálódik, soha nem lesz belőle kémiai modell, hanem megőrzi ezt a sok féleséget, miközben teljes értékű egységnek tekinthető.”

(részletek a szimpózium katalógusában közölt tanulmányokból)

Csáji Attila FÉNYHÍD

Cél: Virtuális fényhíd megteremtése, az áthidalás

Néhány száraz adat a felhasznált eszközökről: hélium neon lézerek – a beméréshez, rézgőz lézerek 7-10 watt teljesítménnyel, a fény konstrukció létrehozásához terelő és osztótükrök, vezérlő elektronika- a fény utak kiépítéséhez. Miért használtunk rézgőz lézereket?

A rézgőz lézereknek óriási előnyük, hogy könnyen mozgathatók, az optikai rendszerek hamar felépíthetőek, 220 voltot igényelnek csupán, átlagos hálózati áramforrásról is működtethetőek, nem úgy, mint a nagyobb teljesítményű gázlézerek, mondjuk az argon-ion lézerek, amelyeknél 380 volt és 3 fázis, fázisonként harminc amper szükséges néhány wattos fénytelen teljesítmény eléréséhez. Ezek a rézgőz lézerek nem követelnek meg vízűtést sem. Hátrányuk többek között, hogy a lézer effektus létrejötte hőmérséklet függő. Azok a típusok amiket használtunk kb. 20-35 celsius fok között működtethetőek. Ebből komoly problémáink fakadtak, mivel erős és hűvös szél támadt a bemutató napján (népdal. „Hej Dunáról fúj a szél...”), ez a szél nagyon lehűtötte a levegőt, s hiába takargattuk be a léze-

reket pokrócokkal, s hűztünk feljűk egy védő sátrat, csak az egyik indult be, a másik lézer nem volt hajlandó működni, így a fény konstrukciót hiába állítottuk be előző éjszaka, csak egy részét tudtuk a „laser-environment”-nek bemutatni.

A katalógusban ez a részlet szerepel.

A fényhíd virtuális összeköttetést teremt a Duna két partja között, a folyónak azon a szakaszán amely a leghosszabb összeköttetés nélküli szakasz a Dunán. Egy olyan ponton valósult meg a virtuális összeköttetés, amelyen fél évszázadig híd állt, de a második világháborúban szétrombolták, s az utána következő évek embertelen politikája nem járult hozzá a rekonstrukcióhoz, sok tekintetben bizonyos szlovák körök sovén fantazmagóriákkal terhelt hozzáállása miatt. Az elképzelt konstrukciót mellékelem, mely részben a megépítés éjszakájának és a komputeres kiegészítésnek a terméke.

A fénykonstrukció a tervek szerint a következőkből állt:

A párkányi oldalon megmaradt hídcsonk végéről indulnak ki a fénynyalábok.

A két part között a híd hajdani pályáját és a pillérek helyzetét figyelembe vevő két párhuzamos fénynyaláb teremt összeköttetést. Ezek a kolimált nyalábok a terelő tükrök segítségével mindkét oldalról, az összeköttetésen túl, az ég felé is irányulnak. A folyó közepe körül metszi egymást a négy fénynyaláb, hatalmas fény piramist alkotva. A fénynyalábok ahogy távolodnak tőlünk enyhén halványabbakká is válnak, de a találkozási pontban felragyognak, a négy fénytjeljesítmény összedől, és ragyogó fénypontként, fénycsillagként jelenik meg. Ez az új csillag a Duna fölött az összeköttetés megvalósulásának jövőbeli reményét sugallja.

A szimpózium egyik vajdasági résztvevőjének Szombathy Bálintnak a gondolatait idézem: „Csak a fény, illetve a felvilágosult eszme hidalhatja át az emberek közötti távolságokat és

teremthet olyan légkört, amelyben a hidak valóban összekötnek. És ez a bizonyos híd lehet egy igazi vasszerkezet, de lehet egy jószándék, egy közelítő emberi gesztus is, amelyben nem egymást gyűlölete, hanem egymás szeretete nyilvánul meg. Az áthidalás résztvevői ez utóbbi mellett tettek hitet”

A bemutató napján a fény-konstrukció az említett okok miatt, csak részben valósult meg. De a részleges megvalósulást ma már számomra feledtetni az az öröm ami a HÍD valóságos megépüléséből fakad. A jószándékú közelítő gesztus valóság-gá válik, a Mária Valéria híd lázárí mivoltából újjáéledt, érvényesítheti feladatát: a két part szétszabdalt népének segít egymásra találni, hogy a kényszerű „homogenizálódás” helyett, megmaradhasson sokszínűen közép-európainak.

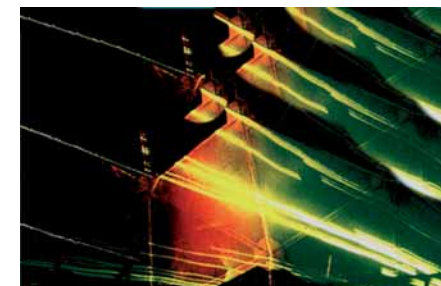
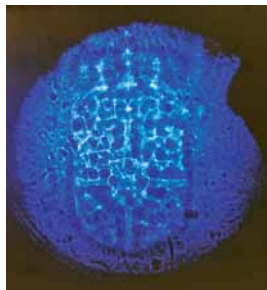
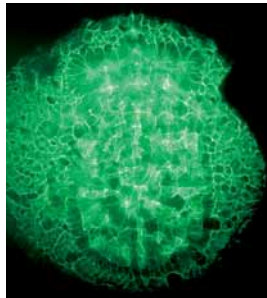
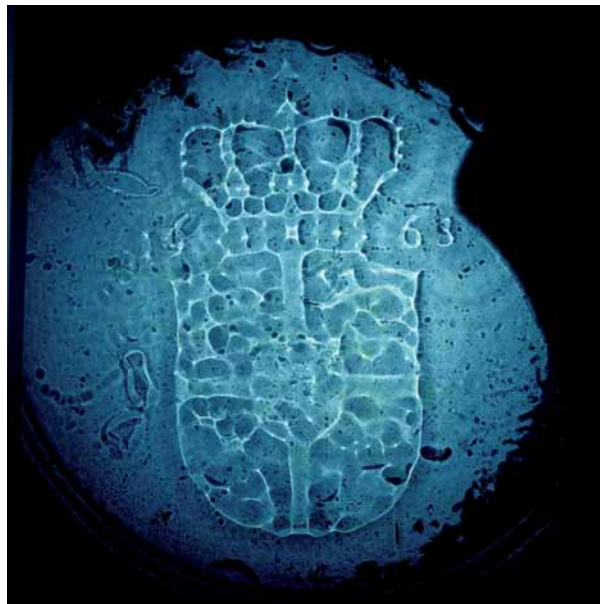
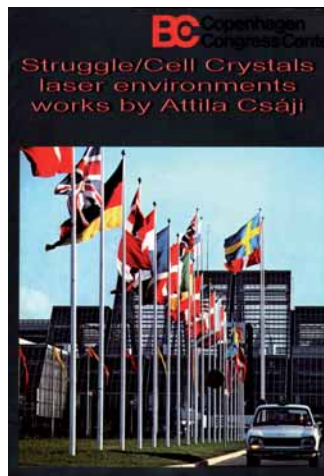

Csáji Attila
„Küzdelem” és „Sejtkristályok”
c. fényszimfóniáinak bemutatója

1981. Koppenhága, Bella Center

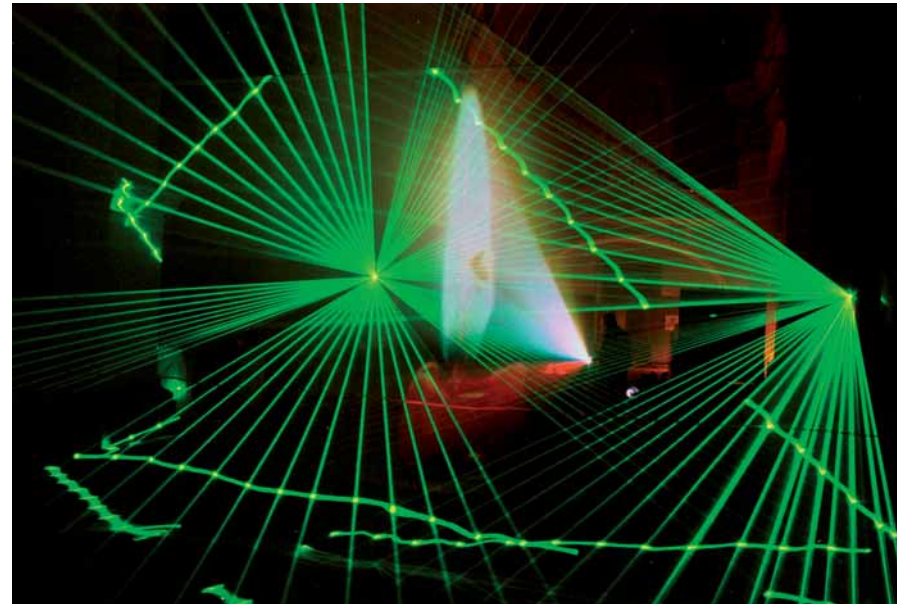
Bevezető: Éri Gyöngyi a Magyar Nemzeti Galéria főigazgató helyettese

A bemutató azokra az új eredményre épült, amelyek az interferenciák elemzéséből és tovább alakításából születtek. A nemzetközi újdonságként megvalósuló szuperpozíciós képátfogalmazási rendszer és ennek továbbvitele, a képlemez együttes alkalmazása tette lehetővé, hogy a képi-metamorfózisok áramlásából „sejtkristályok” vagy a dán címer bontakozhassék ki. Ez egyértelműen bizonyította az interferenciák komponálhatóságát.

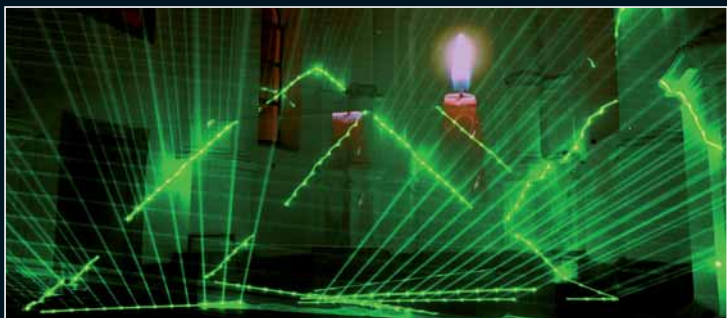

Fény-Föld-Gömb
Balatonboglári lézereenvironment 1995.

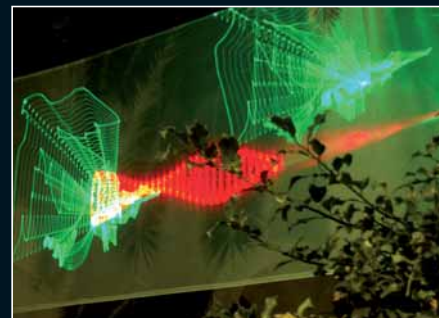
Visszatérés
Eger Trinitárius templom VI. Fényszimpózium 2007.

Lappok és laptop- Eger Trinitárius templom
VI.Fényszimpózium 2007

Csáji Attila lézerbemutatója a „Fehér éjszakák” rendezvényt sorozat alkalmából
a Falconieri Palotában, Rómában 2004 október.(Magyar Akadémia)

„Hexek és a fény” World Science Forum 2007.
Budapest Történeti Múzeum

„Hexek és a fény” mítikus fényjáték
Szépművészeti Múzeum, „Fények éjszakája” 2007. Zene: Dubrovay László

Fény-forrás

Tiszteletadás az őröknek – emlék-hologram, mely a Szépművészeti Múzeum 100. évfordulójára készült, 1000 számozott, a művész által aláírt példányban, valamint 30 példány a 9 egységből álló, színpermutációs változatból.

A cím magában foglalja azt a kontrasztot, mely a művész hozzáállásának egyik alap jellemzője: a higgadt visszafogott tárgyilagosságot és a lét alapkérdéseire iránti érzékenységet, befelé fordulást egyaránt.

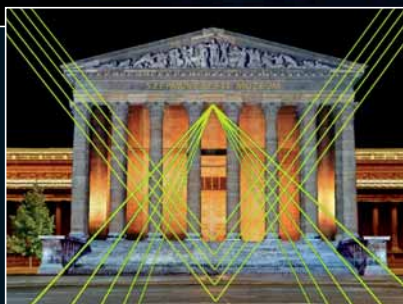
„Csáji Attila számára a fény az a mozzanat, – írja Hegyi Lóránd „Túl az avantgardon” c. kötetében – mely megvilágítja „a természet rejtett arcát”, a fény tárja fel a nem látható, elrejtett, lényegi sajátosságokat, a fény fogja egységbe az intellektust és az organikus világot: azaz a fény egy olyan misztikus erővé válik művészi világában, mely a végtelen kozmoszt és az emberi szellem végtelen tartományát összeforrasztani képes. A képeken felszejlő fény éppúgy a világegyetem végtelenségének a megjelenítője, mint a személyes lét, az intellektus feltárulkozásának képi metaforája”

Ebben a megközelítésben a Szépművészeti Múzeum, az ott bemutatott alkotások által a belső fény akkumulációja, fényforrás, mely létünk lényegi talaját táplálja. Egy klasszikus gondolat avantgardon túli megfogalmazása. A képi alapmotívum a Mú-

zeum portikusza, a diadal V betűje és a permutációs színváltás. Kemény geometrikusan rendezett fénypászták, hard-edge struktúrák törnek elő és tűnnek el a tympanon alól és a diszlepcsőről, ötször ismételt V alakban. Az áradó fények metsződnék a térben. Így hatja át egymást a felhasznált motívumok szimbolikája is.

A hologram két variációban készült: egy egyetlen képből álló megközelítésben (1000 aláírt, számozott példány) ill. egy sajátos, az érzékelési szög változása által színpermutációra épített háromszor három képből álló struktúrában (harminc drb. aláírt, számozott példány). A láthatósági szög és ezen belül a képi élmény változása magában rejtje azt a gondolatot, hogy a művészet által keltett élmény kiszolgáltatva érzékenységünknek és szemléletünknek a „Fényforrás” látvány struktúrájához hasonló: hol elnyeli a sötét, majd sejleni kezd s megvalósulási spektruma a fénylő ragyogásig terjed.

T.N.

Fény-forrás
emlék hologramok

VII. Nemzetközi Fényszimpózium 2007. október 26-28. Magyar Művészeti Akadémia

Kedves Barátaim! Hölgyeim és Uraim!

A köszöntőben az első szavak legyenek a köszöneté. Köszönöm, hogy megtisztelték jelenlétükkel a VII. Nemzetközi Fényszimpózium megnyitóját. Köszönöm az előadóknak, hogy többen elfoglaltságaikat átszervezve úgy alakították életüket, hogy előadásaikkal gazdagíthassák a szimpózium programját, szellemi élményben részesítsenek bennünket. Köszönöm a Magyar Művészeti Akadémiának, Makovecz Imre elnöknek Kováts Flórián titkárnak és munkatársainak, hogy lehetővé tették a fény-szimpózium megrendezését. Köszönet illeti a NKA Képzőművészeti Kuratóriumát, a norvég, dán a holland nagykövetségeket, hogy támogatják munkánkat. Köszönöm a Nemzetközi Kepes Társaság tagjainak, kiemelkedően Mengyán Andrásnak a segítségét.

A nemzeti ünnepünket, október 23-át követően nyitjuk meg a szimpóziumot, így megkerülhetetlen néhány gondolat.

A fény keletről jön. Keleten kell fel a Nap.

Mi itt közép és kelet-Európában, nem az irodalomból, mondjuk a science-fiction-ekből tudjuk, hogy létezett egy iszonyú ernyő mely lefogta a Napot, és általa délben is sötétség volt. Ne azt firtassuk, hogy ezt az ernyőt hogyan hívták, a lényeg, hogy ez alatt az ernyő alatt nappal is sötétség köszöntött ránk. Árnyékát máig érezzük. „Sötétség délben” mondták találón erről a korról írónk.

Fényre vágytunk. Fényre mely az élet forrása. A megújulásé.

Az újjászületésé. Túl a „Sötétség délben” korszakán, hamis mítoszokon, de túl az innovációt fetisizáló kultuszokon is. Túl az avantgardon és a poszt-avantgardon is.

De az tény, hogy a vizuális újítás megállíthatatlan. Aki megpróbálja, Lót feleségeként sóbálványá mered és megkövül. A művészetekben nem az újítást kell leállítani, – az kikerülhetetlen – fetisizálását kell megszüntetni. A trendek menybemenetelét.

És a törmelékek alatt, a legegyszerűbb-legbonyolultabb utat kell keresni, mely a klasszikus megfogalmazás szerint lélektől lélekiig visz. Hogy az korszerűtlen? Hadd kérdezek vissza: nem lehetünk ennél függetlenebbek, feltétlenül a „lélekhámozott” ember gondolkodását kell követnünk?

Ne múlt századi sémák alapján döntsünk a korszerűségéről.

VII. Fényszimpózium kiadványa 2007.

Kepes György – akiről elneveztük társaságunkat – szerette idézni egy ókori napóra feliratát

„My guidance is light, yours is shadow”

„Engem a fény. Téged az árnyék vezérel”

Vezéreljen minket a fény –de nem pusztán a külső, de a belső fény is. Ennek a belső fénynek nagyobb híjával vagyunk, mint a kenyérnek.

A VII. Nemzetközi Fényszimpózium résztvevői

A fényre van szükségünk, mely oly magatartást szül, mely túl van „a hagyomány és a lelemény hosszú vad vitáján.”. Fényre, mely úgy hétköznapi, hogy szakrális egyben. Fényre, mely termékenyít. Élettel telít.

Kedves Hölgyeim és Uraim! Hadd térjek át néhány száraz tényre, hadd soroljak fel néhány megvalósult programot a **Nemzetközi Kepes Társaság** életéből

De mielőtt ezt megtenném, köszönteni szeretném új tagunkat, **Seth Riskint** fényművészt, Cambridge-ből, az MIT Múzeum főmúzeológusát, és át szeretném adni a tagságáról szóló oklevelet.

A Kepes Társaság életéről:

Számos rendezvényünk volt.

Emlékkülést és kiállítást szerveztünk „A Fény a tudományban és a művészetben” címmel Bay Zoltán –a kísérleti fizika varázslatos mestere – és Gábor Dénes – a holográfia feltalálója – születésének 100. évfordulója alkalmából – az Elektrotechnikai Múzeummal közösen.

A Siófok-Tőreki művésztelepen a Társaság fény-műhelyének volt szakmai találkozója. Ez a fény-műhely mutatkozott be az Ernst Múzeumban egy est keretében.

Visszatérően találkozott a társaság un. Kepes estéken, műtermekben, az Elektrotechnikai Múzeumban, az Ernst Múzeumban, a BME Kármán Tódor Szélcatsorna Laboratóriumában és máshol.

Kétszer szervezett Finnországi tanulmányutat a társaság. Kapcsolatot alakítottunk ki a finn Dimensio kinetikus és fényművészeti csoporttal. Egyetemeken pl. a Kassai Műszaki Egyetemen a művészet-tudomány-technika kapcsolataira épülő un. Kepes napot rendeztünk, hatalmas érdeklődés mellett.

Ezekon kívül kiállításokat szerveztünk számos helyen.

Egerben a Trinitárius templomban, a Kepes Múzeumban, a Brassói Múzeumban, a Sepsiszentgyörgyi Képtárban Erdélyben, 3 fényművész tárlatát mutatta be a Helsinkii Magyar Intézet, 7 fényművész tárlatát a Párizsi Magyar Intézet

Nagy szabású kiállítás sorozatot kezdtünk el Kassán „**Jöj-jön velünk a jövőbe**” „**Come Along to the Future**” címmel. Itt a kassai kiállítás megnyitóján hangzott el, hogy mindig van valaki, aki a Leonardói álmot újra álmodja: hogy a művészet-tudomány-technika nem szakadt széjjel végérvényesen.

A Nemzetközi Kepes Társaság azoknak az embereknek a társasága, akik ezt az álmot újra álmodják. A fényszimpózium előadói között találunk művészeket és művészettörténészeket, írókat, építészeket, fizikusokat, matematikusokat, kutatómérnököket egyaránt, számos országból.

Kepes Györgyöt, aki végigélte a XX. századot, végig küzdötte az avantgárd harcát, őt idézem: „**eljött az ideje az elmélyedtebb hűségeknek**”

A VII. fényszimpózium résztvevőit az újítás és az elmélyedtebb hűségek jegyében köszöntöm.

P.Szabó Ernő riportja Egy avantgárd kassai polgár

Csáji Attila festőművész a történelem tanulságairól és a lézerfény csodálatos világáról

Néhány héttel ezelőt Lappok és Laptop címmel szervezett nagyszabású lézerbemutatót Csáji Attila festőművész, a közelmúltban pedig két kötet is megidézte életének, munkásságának egy-egy szakaszát. Szerepel Szidiropulosz Archimédész hátram kötetes művében, amely Trianon hatásait mutatja be, s szerepel a balatonboglári kápolnatárlatok történetét feldolgozó összeállításban, amely a magyar avantgárd művészet egy rövid korszakát dolgozza fel. Kassai polgár és avantgárd művész? Csáji Attila élete, munkássága a biznyság rá, hogy a két fogalom nem összebékíthetetlen, hogy a jelen kérdéseire csak a múlt és a jövő, a művészet és az élet, az őrzés és a gyarapítás folyamatait egységben szemlélve találhatunk érvényes választ.

P. Szabó Ernő

– *Fölmönöd igazi polgárok voltak, és többnyire valóban Kassán vagy a Felvidék más városaiban. Az a világ, amelyet generációk formáltak éppen gyermekkorodban kezdett eltűnni. Te hogyan élted meg ezt a fájdalmas folyamatot.*

– Szepsiben születtem, két éves voltam, amikor Kassára kerültem, ahonnan a Beneš-dekrétumok alapján a második világháború után el kellett jönnünk. Ez a dokumentum igazi megvilágításba helyezi, milyen is volt az a bizonyos példaértékű cseh demokrácia. Ez inkább mítosz, melyre a „békéhezőknek” volt szüksége Többször lövtek a munkások közé, mint a Horthy korszak Magyarországon, még a parlamenti képviselők mentelmi joga sem volt szent. És folytathatnám a sort. Édesapám, aki hét nyelven beszélt, a szó legnemesebb értelmében európai volt, Sárospatakról indulva, Bonntól Heidelbergig több neves egyetemre járt, de Kós Károly-i sorsot vállalt Trianon után, hazajött a Felvidékre. A második világháború után újabb pokoljárásra kényszerült. A rákosista Magyarországon. segédmunkásnak kellett elmennie, több diplomával, míg később a Rádai Gyűjteményben a levéltárat vezette.

– *Hogyan alakult a népes felvidéki familia sorsa a második világháború után?*

– A kitelepítés szétszórta a családot, a család nagyobb része a Felvidéken maradt. Apám kassai tisztiorvos öccse időnként átvitte a hűgomat a zöld határon, mert nekik nem volt gyermekük A zöld határ bezárult, a hűgom nem tudott visszajönni, s ma is ott él. Keresztapám hat év kaukázusi hadifogság után úgy térhetett vissza szülőföldjére, ha aláírja, hogy szlovák. Nagyapám halála után a nagyanyámat a családi gyűjtemény darabjainak eladogatása mentette meg az éhezéstől, de azért néhány szép tárgy és kép még emlékeztet a családi tradícióra. Anyám, apám halála után visszaköltözött Kassára.

– *Magyarországon születettél, mert 1938-ben Szeplit visszacsatolták, kis kassai polgárnak azonban csak néhány évig érezhetted magad, 1945-1948 között „Kosicén” élted a hontalanság éveit. Hogyan alakult érdeklődésed, sorsod, amikor visszakérültél Magyarországra?*

– Szülőházamból kerültem egy szűkebre szabott hazába. Gyerekként szerettem volna lenni, világjáró, magyarságkutató, természettudós. Xantus János különösen imponált nekem... A festészetet azonban még jobban szerettem. Képek között nőttem föl, nagyapám háza tele volt szecessziós bútorokkal. Anyai ágon rokonságban vagyunk a Goettsokkal, Bartókékkal, de bár a művészetkedvelésnek voltak hagyományai a családban, a gyakorlásának nem. Nagyon jól ment a matematika is, ezt azután a fiam örökölték, különösen a legkisebb, aki matematikus lett. Nagy hatással volt rám, hogy tíz éves korom körül több mint egy éven keresztül Hollandiában éltem, ahol a vendéglátó Van der Horst család egyik lánya, Mini festett. Gyakran elvitt Utrechtbe a Főiskolára, múzeumba. Itt találkoztam pl. Mondrián és Van Gogh képekkel. Szeretnék volna, ha náluk maradok, de édesapám nem akart még egy gyermekétől megválni. Mikor hazajöttem, az itthoni kiállítások egyre nagyobb hiányérzetet keltek bennem, különösen, hogy Zajti Ferencnél kezdem rajzolni tanulni, aki egységben szemlélte a művészetet, az emberi léte és a történelmet.

– *Nyilván nagy szerepe volt érdeklődésed formálódásában édesapád baráti körének is, és azoknak a kapcsolatoknak amelyeket Petrigallánál szerzettél, amelybe olyan kiváló emberek is tartoztak, mint Hamvas Béla vagy Mezei Árpád.*

– Többféle szempontból is fontos volt ez a kör. Elsősorban szellemi védőfalat jelentett. Mi, fiatalok is közösségbe szerveződünk, a „névtelenek” közösségébe, hogy igényeinket meg-

Néhányan a kassai kiállítás résztvevői közül: Bartosz György (Kassa), mögötte részben takarva Zielinszky Tibor (Budapest), Szentpétery Ádám (Kassa), Bolygó Bálint (London), Bortnyik Éva (piros sállal, Bécs) mögötte Michael Bleyenber (Köln), Kuchta Klára (Genf), mögötte Mengyán András (Bergen/Budapest), Tubák Csaba (Bécs), Esa Laurema (Helsinki), Peter Markovic (Kassa)

fogalmazzuk, a gondolatainkat leírjuk, számunkra fontos munkákat magyarra fordítunk. Volt egy kis kiadványunk, maximum 12 példányban „jelent meg” – én szerkesztettem –”, ez volt az összeÁLLítás. A társasághoz tartozott Csutoros Sándor, Dávid Lehel, Halmy Miklós, Hencze Tamás, Horváth Márton, Ilyés István és néhány fiatal. Mindez 1959-61 körül történt, hamarabb, mint a mienkhez hasonló célokkal megalakuló Zuglói kör, de erről máig alig eszem szó. Nem dolgozták fel ezeknek az éveknek a történetét.

– *Noha komoly események előzményeként értékelhetők, hiszen egyike voltál a magyar underground, vagy mondjuk úgy, avantgárd képzőművészeti élet szervezőinek. Talán azért, mert a hivatalos művészeti struktúra világa eléggé idegen volt a számodra? Pontosabban: mert nem nagyon akart befogadni ez a világ?*

– Az 1956-os forradalmat tizenhét évesen éltem meg, osztálytársaim közül többen meghaltak a harcokban, sokan el-

mentek. Arra kényszerültem, hogy Pest helyett Miskolcon érettségizem. Az események utóregzései közé tartozott, hogy Schubert Ernő, az akkori rektor nem engedte, hogy az Iparművészeti Főiskolán tanuljak. Jakuba János hívására Egerbe kerültem, s a rajz szak elvégzése után rövid ideig tanítottam, 1966-ban lehetőséget kaptam, hogy néhány hónapot Rómában töltsék. Akkor ismertem meg Amerigo Totot, s akkor határoztam el, hogy ha hazajövök, a hasonló sorsú embereket megkeresem. Megszervezem.

– *Így született meg az a különböző csoportokból lazán összefűződő közösség, amelynek tagjai a Szürenon kiállításokon bemutattok a hatvanas évek második felében?*

– A gárda jóval hamarabb összejött, mint a kiállítások. Társaságunkban többen nemcsak a má-ra, de az itt-re is érdekeltek voltak. A magyar, a közép-európai kultúrába való beágyazódásunk sokkal erősebb volt, mint más hasonló csoportoké.

A másik lényeges szempont az autonóm egyéniség erősítése volt, fontosnak éreztük, hogy nyitottak legyünk az újra, de azt is, hogy a saját értékeinkkel gazdagítsuk az egyetemes művészetet. Hogy mindez mennyire sikerült? Olyan művészek nőttek ki a csoportból, mint Csutoros, Haraszty István, Haris László, Ilyés István, Prutkay Péter vagy Pauer Gyula...A társaság tagja volt Karátsony Gábor vagy Lantos Ferenc is

– *E művészek jó része részt vett a hetvenes évek elején a balatonboglári kápolnatárlatokon. Arról azonban, hogy kinek mi volt a szerepe, máig nincs pontos képünk. Úgy tűnik néha, mintha egyetlen ember, Galántai György műve lett volna az izgalmas kiállítássorozat, amely akkor ért véget, amikor a hatalom rendőrségi segítséggel bezárta a kápolnát. Mi a valóság?*

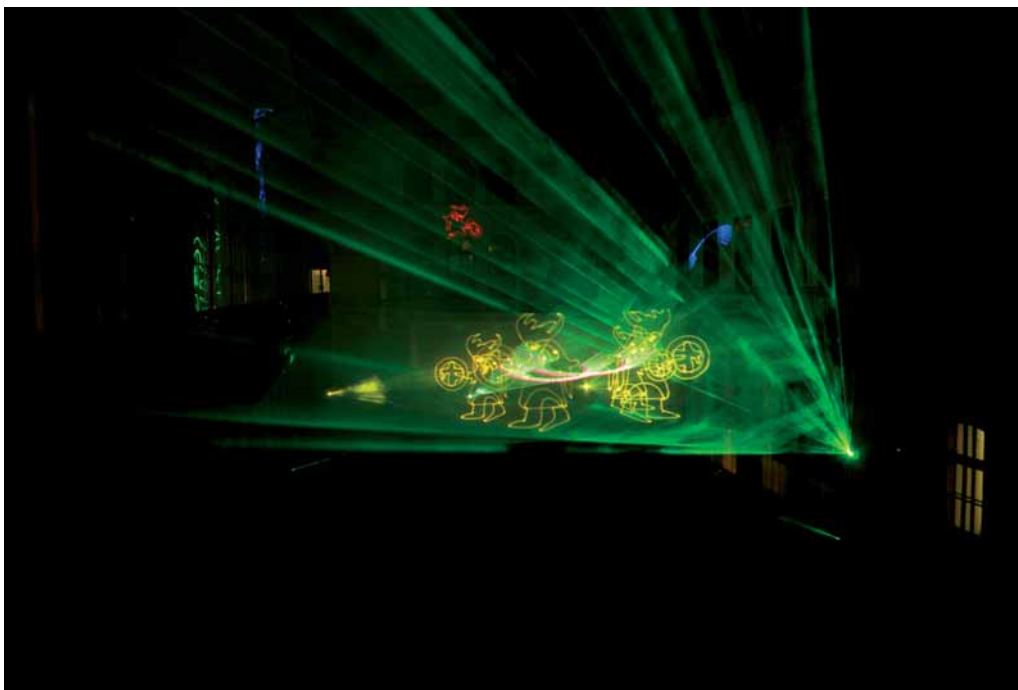
– Boglár később született, mint az avantgárd nagy megmozdulásai. A híressé vált R kiállításon (a Műgyetem R épü-

letében) együtt jelentkezett a Szürenon és az Iparterv. Ezt 1970-ben szerveztem. Ez a kiállítás volt a magyar avantgárd nagy áttörése. És az azt megelőző lengyelországi kiállítás sorozatok, melyet Brendel Jánossal szerveztünk. Boglár szerepe az volt, hogy széles körű, sokszólamú, mozgalomként mutatta be a magyar avantgárdot. Pörgő kiállítások születtek, amelyek a hatalom nehezen állítható le, hiszen a látszatra ügyelt. Éltünk a műtermek – máshol az egyetemek – sajátos autonómiájával. Voltak olyan támogatóink is, akik a hivatalos művészet világában is jelentős szerepet játszottak, például Major Máté építész, Solymár István, a Nemzeti Galéria igazgatóhelyettese, aki a betiltott „R” kiállítást megnyitotta. Ami pedig az érdemeket illeti, a boglárrel kapcsolatos elképzelések jó része ebben a szobában született meg, ahol most beszélgetünk, itt győztem meg Galántait arról, hogy a megszerzett ká-

Csáji Attila megnyitja a „Kelet Szlovákiai Galériában” a Nemzetközi Kepes Társaság „Jöjjön velünk a jövőbe” című kiállítását.

Csáji Attila mögött Péter Markovic igazgató.(Kassa, 2007.)

Csáji Attila fényenvironmentje a kassai galéria átriumában

polna programjával ne a KISZ-bizottsághoz, vagy a Stúdióhoz szaladgáljon, hanem azoknak szervezzünk kiállításokat, akiknek szükségük van rá: az „underground „művészeknek. De ne Bogláról beszéljünk!

– Hanem miről? Például a Kiscelli Múzeumban szervezett legutóbbi bemutatóról, a Lappok és a Laptop című „lézerenvironment“-ről? Hogyan jut el a festő a vászontól és a festéktől a megfoghatatlannak tűnő fényig?

– A fejed fölött függ egy festmény, egy „Jelrács“. Ezek fényvel értelmezett plasztikus képek. Szerves részük a sűrű fény. A hatvanas évek végén ezek a munkák számomra a szabadság strukturáit jelentették. Harmóniát a káoszban, egységet az improvizatív strukturában Akkoriban erősen foglalkozta-

tott az autonóm ember és a szabadság problematikája. Kétkedtem a jelszavakban, de a szabadság pancsoló káoszában is. A technika különösen nem vonzott az viszont meggyőződésemé vált, hogy a technikai civilizációt nem elutasítani kell, hanem humanizálni.

– Így váltál festőtől fényművészé? Vagy ma is inkább festőnek tartod magad?

– Párhuzamosan fut a kettő. A sűrű fény mellett elkezdtem már a 60-as évek végén fényporokat is használni, a különböző lámpákkal megvilágított felületeken ezeknek köszönhetően átstrukturálódott a kép. A nagy lépés a Magyar Nemzeti Galéria Műhely kiállítását követően játszódott le. Mesterséges fényekkel értelmeztem a plasztikus képeket, Kroó Norbert fizikus

barátom, a magyarországi lézerkutató vezetője ezeket látva hívott meg a Központi Fizikai Kutató Intézetbe, ahol addig ismeretlen eszközökkel dolgozhattam, a kinetikus művészet hagyományait folytatva, illetve azokon túlélve. Moholy-Nagy László, a klasszikus avantgárd világszerte elismert mestere a „fényfestőt“ álmodta meg a század első felében, ennek a tevékenységnek az eszköztára azonban csak az utóbbi évtizedekben teremtődött meg olyan szinten, hogy a művészi munkában egyesülhessen a költői, a festői, a mérnöki tevékenység. Korábban egy kicsit olyan volt a helyzet, mint amikor Gábor Dénes fölfedezte a holográfiát, de nem rendelkezett olyan rendezett fényforrással, amely a holográfiához szükséges. A fényművészet gazdagodásában sok mindennek szerepe van, de a lézéré a legfontosabb. Segítségével olyan összefüggérendszerre sikerült rábukkannom, amelyek nemzetközileg unikálisak, ennek következtében szabadalmaztattuk is eljárásunkat.

– Nagyon sok helyen tartottál előadást az ún. szuperpozíciós eljárásról, ennek alapján hívtak meg 1987–88-ban Massachusetts Institute of Technology-ba, választottak állandó taggá a Center for Advanced Visual Studies-ban, olyannyira, hogy ma is bármikor használhatod az intézmény eszközeit. Elismernek Európában is, tavaly téged hívtak meg a Lux Európa nagyszabású koppenhágai bemutatójára. De laikusok számára néhány mondatban összefoglalható-e ennek az eljárásnak a lényege?

– Kroó Nóborttel leírtuk a lényegét a tudomány és művészet kapcsolatára épülő legfontosabb nemzetközi fórumon, a Leonardóban. Nos: a lézer koherenciájára ráépíttem egy flexibilis eszköz és képátfogalmazási rendszert, amely hidat teremt a matematikailag leképezhető absztrakt térhálók és környezetünk fölismerhető világa között. Folyamatos átmenet jön létre a metamorfózisok sorozatában. Az amerikai rendszer az elektronika nagy fejlettségére alapozott, vonalas rajzolatokat ad, a szuperpozíciós képek más karakterű, tónusokra épített mozgó képeket formálnak.

– Izgalmas képek persze „hagyományos“ eszközök segítségével is teremthetők. A vizuális művészet azonban mintha hullámvölgybe jutott volna, a közönsége vérszesen fogy. Van-e jövője a művészi értékű képek művészietlen, sőt zűlérszomboló képek tengerében?

– A fiatal művészek részéről intenzív érdeklődés nyilvánul meg a fényművészet iránt. Vannak fiatal művészettörténészek, akik ebből írnak szakdolgozatot, vagy doktorálnak. Komoly nemzetközi fórumok alakulnak CAVS, Lux Europea stb. Kétségtelen azonban, hogy nincs ma olyan képzés Magyarországon, amelyben a művészeti, fizikai, optikai ismereteket komplex módon tanítanák, pedig lennének olyan szakemberek, akik csökkenteni tudnák a humán és a reál területek közötti szakadékokat. A folyamat

persze nemzetközileg régebben megindult. Kepes György 1967-ben létrehozta a MIT-en a Center for Advanced Visual Studies-t, amely a művészek és a tudósok együttműködését segíti elő, s ma háromszáz ilyen intézet működik a világon. Hogy Magyarországon, ahonnan Kepes származik, hasonló intézményt nem lehetett létrehozni, több mint szomorú. Pedig nem sok pénz kellene hozzá, talán nyolcvan-száz millió forint. Bűn, hogy ezt nem teremtték elő. Magyarország kezdeményező lehetne, hiszen a fényművészet tele van magyar nevekkal a művészeti és tudományos oldalról egyaránt, Kepesnek még a tanítványai is világhíresek, de említsük László Sándor, Schöffner, Holy Sándor munkásságát. Próbáljuk pótolni a hiányt: 1993-ban létrehoztuk Egerben az első fényszimpoziumot, létrejött a Nemzetközi Kepes Társaság. Ez figyelmet keltett. A Lux Európa nagyszabású rendezvény szervezői figyelik az itthoni eseményeket. Komoly érdeklődést keltenek a magyar fényművészet iránt Mattis-Teutsch Waldemár, Mengyán András, Kuchta Klára és mások művei. Groholy Tibor teljesítménye műszakilag figyelemre méltó.

– Mindez nagyon, jövőt ígérően izgalmasan hangzik, de a legizgalmasabb problémákat egyelőre mégsem a jövő, hanem a jelen, a félmúlt, a múlt veti fel Kelet-Közép-Európa embere számára. Például az a történet, amelyet Csáji Attila, a családja, s a többi „kassai polgár“ megélt a XX. században. Képes-e a fényművészet hozzájárulni e problémák megoldásához?

– Igen. A Kepes Társaság nemzetközi és Szlovákiából is, nem csak magyarok, szlovákok is részt vesznek benne. Egyébként a Kassai Egyetemen rendeztük az egyik legnagyobb tömegvonzású Kepes napokat, több száz egyetemista – döntően szlovák – részvételével. A fényszimpoziumokon, Egerben, vannak résztvevők az USA-ból vagy Nyugat-Európából is, de döntően Közép-Európából. A kiscelli trinitárius templomban éppen ezért hoztam létre a Lappok és Laptop című bemutatót, hogy új lehetőségeket erőforrásokat mutassak fel. Az ősi kultúrák jelei, sziklavészetek jelentek meg a lézerfényvel létrehozott nagyméretű képeken, vonalas ábrák, amelyekkel az egész képzőművészet elkezdődött valamikor az ősi időkben. Formailag, de azon túl is az alapelemekhez mentem vissza. A XX. század lelket kilúgozó évtizedei után ugyanis olyan forrásokra van szükség, amelyekből hitet lehet méríteni. Ezeknek a rajzoknak a készítői hittek abban, amit csináltak, a rajzok a természet titkaihoz visznek közelebb. A templomtér egésze beszélhető ezekkel a motívumokkal, a falakon, oszlopokon, a tüllökön, a levegőbe juttatott anyagokon különös, mozgó, változó fényszövedék jelenik meg. A néző beleszél, ilyen fénytérbe, részévé válik és részese lesz az évezredek történeteknek is – ezt segíti a zene is – miközben új élményekkel új távlatok nyílnak meg előtte.

– Köszönöm a beszélgetést.

...és középen ott állt egy társaság ... 1964.

Csáji Attila

Élet mozaikok*

Gyermekkorom a Felvidékhez köt, Rozsnyó és Kassa között elterülő gyönyörű vidékhez – természetesen elsősorban Szepsihez, ahol születtem. Fel-felémlik bennem váratlanul, ahogy a behavazott tájon lovas-szánkóval vonulunk át a Szádellői völgy szűk szikla-torka felé, ülünk a nyírt bukszusok között nagyanyám kertjében, a vénséges-vén fenyők alatt, a fehér és vaskos kálomista templom, ahol apám prédikált, ámulat a karmos bútorok között nagyapám félhomályos szobáiban. És fest-

Várakozók 1963.

mények, rajzok, kerámiák. Felejthetetlen apró-mozaikok, a „másodfű csikó” nyihogása, ahogy sörényébe kapaszkodva próbállok feljutni a hátára, kassai kertünk világnagy cseresznyefája, a „Nagy indián könyv”, vagy a murányi-titokzatos rengeteg. És a kevésbé békés emlékek: a bombázások Kassán, majd a világháborút követően a partizán razzziák, apám elhurcolása, az utcán végig zúduló felhergelt sovén tömeg, a visszatérő rigmus: „magyarok a Dunába”. Európa újabb szégyene: a Benes dekrétumok, a kitelepítés, a napfelkelték a marhavagon rácsai mögött, ahol a komód tetejére dobott matrac volt az ágyam. Megérkezés az „ígéret földjére” Magyarországra, Budapestre. Váltás. Váltás? Pokrócmodorú géppisztolyos belügyesek vártak ránk és cipeltek minket az Aréna utcai iskolába fertőtleníteni-megmosdatni. A „rajk-fiúk” úgy kezelték a kitelepítetteket, mint a rühes állatokat. Ekkor vesztette el bennem ez a riasztó szó a hitelét, hogy „fasiszták”. Hitetlenkedve, gyerekként döbentem rá: magyar is gyűlölheti a magyart. De miért? Nem értettem. Kezdtém megjegyezni ezt a szót, hogy ÁVO.

Ezt követte egy váratlan ajándék: egy boldog év Hollandiában, Utrecht-Driebergenben, a van der Horst családban. Közös biciklis bolyongások Minie-vel, aki festőnek tanult Utrechtben. Múzeumok, gyűjtemények, képek. És más: a földig bombázott Rotterdam, Rajna a halott folyó, hetek az északi tengeren fríz halászokkal „a ködös Walhalában”, a mindennapi tábla csokoládé, szelíd-gesztenye gyűjtés a királylőn driebergeni kastély-

kertjében, és rajzi stúdióimok. Majd visszatérve Budapestre folytattam a tanulmányokat Zajti Ferenc műtermében – éveken keresztül.

Kamaszként Rimbaud költészetének élménye szakadt rám, mint a szabadság kinyilatkoztatása, tőle tanultam a szó mágia-ja által „részeg hajóként” kóborolni olyan tájakon, ahol feltáruulhatott – egyre teljesebben – az iskolán túli felszabadító szellem kimeríthetetlen világa. Így köszöntött rám a forradalom, 1956 októbere, a rácsodálkozás a váratlanra: a külső valóságban is létezhet szabadság, s élménye lenyűgöző. És megszületett a remény, hogy az osztályharca nevelésből, a társadalmi feszültségek tovább gerjesztéséből, a gyűlölködésből talán van kigyógyulás. Mindég tudtam, éreztem, magamban hordoztam, mint éltető energiát, hogy az egyénen túl létezik valami más, valami különös transzcendáló erő, amit úgy hívhatnak: közösség. A forradalom idején ez a rejtett és mágnesezett érték élő valósággá vált. Sokaknak sokáig úgy tűnt,

hogy a XX. századi civilizációnak sikerült felszámolnia ezt. A forradalom áldozat készsége maga volt az élő cáfolat.

Majd ránk szabadult az iszony, a tankos-százvezretek és ismét diadalt ült a vörös csillag terrorja. A kétély vált döntővé – úgy hiszem nemcsak bennem, mint ifjúban, de nemzedékemben és azon túl – kétély az ellentétes értelemben forduló jelszavakban, a mozgalmakban, a túl gyors igazodásban. A kemény, megjejesedett rendben. A szellemi élet a föld alá vonult. A Hamvas Bélák, Mezei Árpádok, Várkonyi Nándorok, Kassák Lajosok, Korniss Dezsők, Gyarmathy Tihamérok a periferiára szorultak vagy ezen is túl. A belső száműzés időszaka volt ez. Belenőttem egy felismerésbe: a művész számára a legfontosabbak a belső történések – akkor ha van iránytűje idebenn, amit követni tud. Közben festő lettem. A hatvanas évek közepén megjelent egy új művész generáció – 56-ot kamaszként átéltem nemzedék –

Szüre non VI. 1964.

Kelet I. 1995.

mely a művészetben kívánta megélni egy szabadabb lét vágyát. Nem volt hajlandó lefeküdni egy torz társadalom elvárásainak – nem nyugodott bele a „reménytelenbe”. Az eseményeknek nem pusztán elszenvetője, de alakítója is lettem – az „avangárd” egyik meghatározó szervezője. Tudatoson kerestem azokat a fiatal művészeket, akik hasonlóan gondolkodtak, mint én. Poloskás legénylakásokból, pinceklubokból, mosókonyha-műtermekből, műteremmé avanszált halottasházból, padlásszobákból verbuváltam a „gárdát”, az ismeretlenségből a szerény reflektor fénybe – de ennél jóval többre: az elszige-

teltség bénultságából éltető szellemi közegbe. Bocz Gyula, Csutoros Sándor, Haraszty István, Haris László, Ilyés István, Pauer Gyula, Prutkay Péter, Türk Péter és folytathatom a sort – így találtak egymásra. Létrehoztam a SZÜRENON-t, a magyar avangárd lengyelországi múzeumokban megvalósuló kiállítás sorozatát, majd ezt követően az Ipartervesek bevonásával és az idősebb nemzedék néhány tagjának (pl. Korniss Dezső) részvételével az „R” kiállítást. Erről írták: „... fordulópont – hosszú idő után a maga összetettségében ismét előtűnik áll a magyar avangárd.”

Számomra a fordulópont a 70-es évek második felében következett be, amikor a fénytel értelmezett plasztikus képek után lehetőség nyílt a testetlen fény – ezen belül a koherens lézert fény – képi lehetőségeinek a kutatására a Központi Fizikai Kutató Intézetben. Kroó Norbetnek köszönhetem. Nem olyan rég, a Kiscelli Múzeum komor templomterében megvalósuló fényművészeti bemutatómmal kapcsolatban írtam a következőket: „Ma a vizuális újítás megállíthatatlan. Aki megpróbálja Lót feleségeként sóbávnnyá mered és megkövül. A művészetekben nem az újítást kell leállítani, – az kikerülhetetlen – fetisizálá-

sát kell megszüntetni. És a törmelékek alatt, a legegyszerűbb legebonyolultabb utat kell keresni, mely a klasszikus megfogalmazás szerint lélektől lélekgig visz. Hogy az korszerűtlen? Hadd kérdezzek vissza: nem lehetünk függetlenebbek, feltétlen a „lélekhámozott” ember gondolkodását kell követnünk? Ne múlt századi sémák alapján döntsünk a korszerűségről.”

*2008. novemberében készült a NAPKUT KIADÓ „1939”-es könyvéhez

Kelet III. 2001.

Társalgás képeimmel

A művész számára a legfontosabb önéletrajzi történet egy belső folyamat: számomra, mint festőnek: a „társalgás” a képeimmel. Ez segített utat építeni a jövőm felé. Hadd konkretizáljam ezt egy példán keresztül.

A hatvanas évek végén festettem az „Üzenet-Jelrácsokat”.

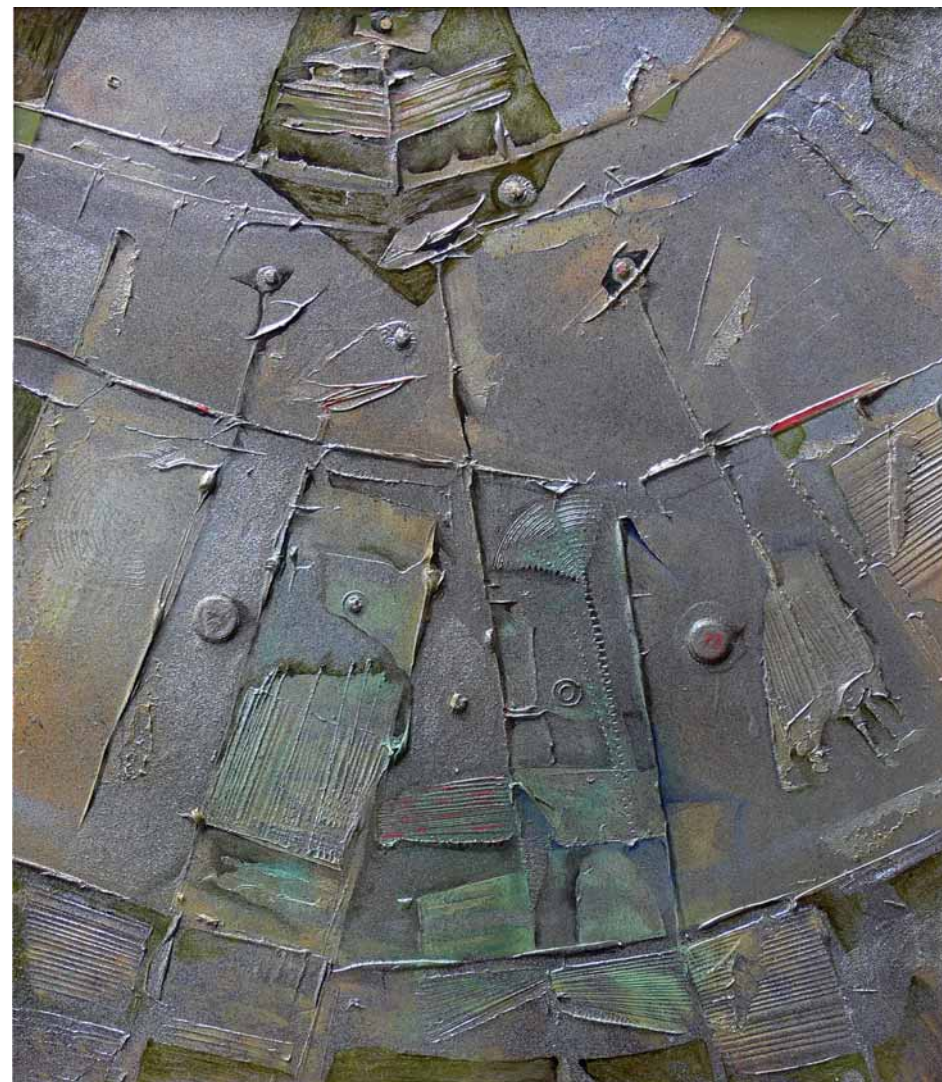
Az Üzenet-Jelrácok plasztikus gesztus struktúrák, a kéz pantomimikus táncaként értelmezhető, fényvel átformalható, a mában az ősz kultúrák ígézetét magában hordozó, a káosz és a rend határán megvalósuló üzenetek. Számomra sajátos létezés képletet is jelentettek: azét a szerves létezését, amely együtt él az anyaggal, de nem legyőzi azt, hanem életre kelti, s minden jel az alatta-felette-mellette születő jellel kommunikálva véglegesül. Szabadon, de a környezet megélt szabadságán keresztül. Egyedien, mégis szervesen összetartozóan. Közös struktúrákat teremtenek. Rendet. Megélt rendet és élhető rendet. Mindez a jelek „kiírásának” időbeli egymásutániségében ölt testet. A látható, és jelegységként elkülöníthető idő, a háromdimenziós látványt egy újabb dimenzióval ruhazza fel. Így válik a 4 dimenzió egyszerre átfogható egésszé – mondhatni együttlétezővé. Ez a felfogás szinte kihívásszerűen igényelte az idő és a fény tovább értelmezőként való bevonását. Ezt mozgó, súroló fényekkel értem el. Az eredmény egy olyan látvány, amelynek szerves része a kép mobilizálása – a fény által. A fények változtatásával a kép szinte lélegzik, kiíródik, sőt hangulatában is átalakul. Ez igényként magában rejtette a mozgást, metamorfikus mozgó képeket éppúgy, mint a fény értelmező lehetőségeinek a további kibontását – így pl. az eltérő hullámhosszra érzékeny festékek használatát. Utat jelentett ez a gondolkodás a fényművészet felé, ugyanakkor a világnak egy ökológikus felfogása irányába is. Az utolsó harminc évem jó részét a koherens lézerfényvel való kísérletezésben telt el Ezeket a kísérleteket a budapesti Központi Fizikai Kutató Intézet támogatta eszközzel és más jellegű segítségével. A hetvenes évek végén létrehoztam egy olyan képi megfogalmazás módot, az ún. Szuperpozíciós módszert, amely nemzetközi viszonylatban is unikumnak bizonyult.

Amikor először töltöttem egy félévet Cambridge-ben a Massachusetts Institute of Technology-in a CAVS-ben, az ott szerzett tapasztalataim megerősítették meggyőződésemet, hogy újdonságot nem pusztán ők tudnak nyújtani nekünk, de ez fordítottan is megtörténhet.

Felejthetetlenek azok az ámuló szemek, amelyek a sejt-kristályok motívumait, vagy az interferenciákból átranzformálódó maszkok, fejek kibontakozását kísérték. Annak ellenére, hogy a CAVS vagy a MEDIA LAB a lézeres-mediális kutatások központja volt (és nemcsak az Államok viszonylatában) – valóban kiugró eredmények születésének a helyszíne – nyugodtan mondhatom, hogy fogalmuk sem volt, hogy milyen módszerrel készítettem ezt a fizikai jelenséget arra, hogy az említett látványt, a metamorfózisok sorozatát produkálja. Egyértelművé vált, hogy a lézer koherenciájára épülő képi transzformációs mód – ún. szuperpozíciós módszer és a képlemez – nemzetközi újdonság. Ezért köszöntött pl Paul Earls a CAVS seniorja, úgy, mint kiemelkedő újítót „ismeretlen szűzföldek feltörőjét”

Nem akartam lépést tartani, és nem követtem senkit, mert ezen a területen nem volt kit követni, hanem jártam a magam útját, meglehetősen konokul.

Bikanász 1994.

Falakon I. 1993

Falakon II. 1994

Képeimmel való „társalgással” az ehhez vezető út mintegy lábam alá feszült, öntörvényű valóságként. A befelé figyelés, a belülről építkezés s a lényegi külső tendenciák – így pl. a fényművészet tendenciává erősödése az opto-elektronikai forradalom megjelenésével – időnként találkozhatnak. Így oldódnak fel a paradoxonok. De számomra mindig ez a belülről építkezés volt a meghatározó.”

Nem érdekelt, hogy ez divatos vagy sem.

Néhány évvel ezelőtt az MIT-in, egy ránk mostani magyarokra különösen jellemző eset történt. Egy fiatal magyar művészettörténészről – aki egy darabig kint élt Bostonban – Kepes Györgyről, valamint az általa létrehozott intézetről írt egy hosszabb tanulmányt. Amikor Kepes egyik barátja, a CAVS egyik munkatársa elolvasta, megjegyezte: „intellektuálisan megfelelő, de a magyarok valami ok miatt nem tudnak együttjátszani, nem adják át egymásnak a labdát, pedig csapatjáték nélkül a kiugró egyéni teljesítmények sem érvényesülnek kellően, önmagukat fokozzák le.”. Ez az önmagunk lefokozása, a „merjünk kicsik lenni” csapdája, a magyarság egy részének – mely kádár-népévé degradálódott – szomorú valósága.

Hogy belső alkotó erőnket teljesebben kibontakoztathassuk, egyik alapfeladatunk egy új, szellemi honfoglalás. Ez együtt jár olyan bénító erejű dogmák visszaszorításával, amit leegyszerűsítve úgy jellemezhetnék, hogy minél nyugatabbra születik valami annál kvalitatívusabb.

Ifjúságomban alap élményem volt a kétely. Kétely a szavakban, az ellentétes értelemben forduló jelszavakban, a hamarkodó, túl gyors igazodásban, a túl kemény rendben.

Később: kétely a szabadságnak álcázott pancsoló káoszban. A káosszal óvatosabban bántam mint a renddel, mivel tudom, hogy a valóságot nem szabad beszorítanunk a megértés korlátai közé, hanem a megértés korlátait kell tágítanunk, hogy befogadhassuk – a felnyíló, érzékeny értelem által, – a kutatás által feltáruló világ új képét. Tudom, hogy ahol most pillanatnyilag káoszt látunk ott, ha megközelítésünket megváltoztatjuk összefüggések tárulhatnak fel. Fontos jövőbe mutató összefüggések Munkám tapasztalatai is erre figyelmeztetnek. De elementáris ösztöneim a káosz ellenében mozgattak. A leírtak alapján lehet, hogy furcsa amit mondok, nem vonzott a technikai civilizáció, de hamar rádöbbentem arra, hogy nem elutasítanunk kell ezt a technikai civilizációt, hanem önmagunkat kell alkalmassá tennünk az általa generált problémák megoldásainak a keresésére.

Madárkereszt 2001.

Hamvas Béla kiállítása kapcsán

A Szentendrei Ferenczy Károly Múzeum 1997 augusztus

Ifjú koromban – a hatvanas években – egyik meghatározó élményem volt a REND és a KÉTELY. A kemény, a megcsontosodott, a megváltoztathatatlan, a könyörtelen rend. Objektívnek álcázott REND-ben éltünk, melyben az ÁLCA valóságosabb volt, mint amit tartart. És a KÉTELY. A 60-as évek fiataljai azt a

nemzedéket jelentették amely átélte- és nagyrész résztvevőként – az 56-os forradalmat. Ez alapvetően erősítette fel bennem a KÉTELYT. Kétely a szavakban, az ellentétes értelemben forduló jelszavakban, a hamarkodó, túl gyors igazodásban, a túl kemény rendben, kétely a pancsoló káoszban., kétely a mozgá-

Jelrác (kék) XXIV, 1969. Kovács Gábor Művészeti Alapítvány

Jelrác XXVI, 1970.

makban. Ugyanakkor jellemző volt rám egy kíváncsi nyitottság. Otthonról hozott igazság volt számomra az, hogy a valóságot nem szabad beszorítanunk a megértés korlátai közé, hanem a megértés korlátait kell tágítanunk, hogy befogadhassuk a világot, a valóságot, a kutatás által feltáruló új képét. Felnyíló, érzékeny értelemmel. Ez a felfogás az avangarde irányába is nyitott. Tapasztaltam, hogy ahol az első pillanatokban káoszt látunk, ott ha megközelítésünket megváltoztatjuk összefüggések tárulhatnak fel. Fontos, jövőbe mutató összefüggések. De ezek mellett, paradoxonként hordoztam magamban egy különös bizonyosságot is, egy vágyat, hogy létezik ÉLTETŐ REND is. Ezt az éltető rendet segített felerősíteni Hamvas Bélával való kapcsolatom. Ő segített rádöbenni, hogy ami kívülről könyörtelen rendnek tűnt valójában kaotikus. Egy beszélgetés során kijelentette, hogy századunk egyik jellemzője egy új barbárság térhódítása, mely az évezreddel ezelőtti horizontális betörés helyett a társadalom vertikális mélységeiből tört rá a világra. Rátör a társadalomra, s magától értetődően a művészetekre is. A „korszerűség” mellett ezért fontos egy „korszerűtlenség” is.

Soha nem voltam Hamvas hívő, de tudtam, hogy rendkívüli értékű és érzékenységu ember. Számomra elsősorban katalizátor volt. A Petrigallánál ismerkedtem meg vele, abban a Vécsey utcai füstös legény lakásban, mely a szabadság apró /kissé „poloskás”/ szigete volt. Később egyedül és barátaimmal együtt is többször felkerestem. Néhányszor műtermemben is megfordult, s ha egy kiállításomra nem tudott eljönni levélben mentette ki magát. Az első alkalommal a Petrigallánál megvalósult bemutatóm után járt nálam. Az expresszív szürrealis képekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy tudom-e, hogy milyen

erőket szabadítok fel, és vajon tudok-e bánni az erőikkel. A megállapítás inkább negatív volt, mint értékelő de korántsem volt bántó. Nem is annak szánta. Inkább elgondolkodtatónak.

A legmegdöbbentőbb megjegyzése képeimmel kapcsolatban akkor hangzott el – 67-ben – amikor az első jelrácsokat mutattam neki. Egy jó ideig hallgatott és nézte őket.

Ezek görögszellemű munkák – jegyezte meg egyszerűen. Tudtam, hogy ez komoly dicséret, de hogy mit akar ezzel, az homályos volt számomra. Értetlenül néztem rá. Nem láttam át a Jelrácsokat és a görögység kapcsolatát. Ahogy állt elmélyülten és a képeket figyelte sejtettem, hogy ezt komoly értékelésnek szánta. Azonnal átlátta, hogy nem pusztán kalligrafikus gesztusokról van szó, hanem az egész jóval összetettebb, a látvány elementáris egyszerűsége dacára.

A Jelrácsok – a kétely, a szabadság és a rend igény gyermekei – feleltem neki. A vállalható, közvetlen gesztusból formálódnak. Rendezettség és a káosz határán születtek. Egy-egyre hordoznak végletes egyediséget és univerzalitást. Egy-egy jelrác egységes struktúra, de ugyanakkor individuális egységekre tagolódik. Mindegyik egység autonóm lény, autonóm jel, de kapcsolódik környezetéhez – nem destruálja, de befolyásolja azt. Amikor Hamvasnak szabadságról beszéltem és a rendről, a belülről-kifelé épülő világról a Jelrácsokkal kapcsolatban, bólintott: a görögöknél az örökben ott a pillanat, s a mágiikus és logikus tudat nem kettő hanem egy. Ezzel lezárta a témát. Megjegyzései mélyen elgondolkodtattak. Írásait kéziratban átadta „Az öt meg nem tartott előadás”-tól a „Scientia sacráig”. Ez az utóbbi munkája amikor 68-ban meghalt szintén nálam volt. Kemény Katalin akkori jelzése szerint az egyetlen példány amire számíthatott, hogy visszakapja.

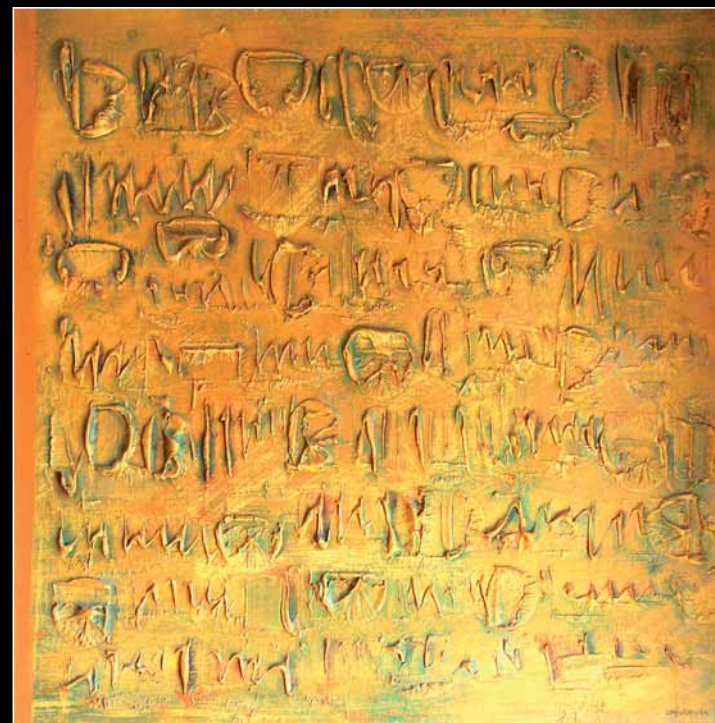
Csáji Attila

Üzenet

(az Üzenetek-Jelrácsok festésének kezdetén, 1967.)

Az ember tökéletlen, de nagy misztériumot hordoz magában: a lét teljességének az átélését. Ha felfedezi önmagában a végtelent hatalmas stabilitásra lel.

A természetben létező számára a lét teljességének az átélése nem élmény. Az állat benne él, s a kihívásra csak önmaga átalakításával tud felelni – ha erre képtelen elpusztul.

Üzenet / okkersárga 1968. (T.Á. gyűjteménye)

Jelrács XXI. (Kortárs Magyar Galéria, Dunaszerdahely)

Az ember egy sajátos függetlenséggel bír. A függetlenség kihívás, de e kihívásra totális feleletet adott egy, a természet és önmaga közé épített új valóság megteremtésével. A függetlensége, a távolsága a valóságtól azonban megteremtette nemcsak a helyes, a helytelen válasz lehetőségét is. A tévelygés a ködöt, a köd a megoldhatatlant az elbizonytalanodást.

Elutasítjuk magunktól a káoszt és létünk állandóságát, stabilizálását keressük.

Van egy küzdelem melyet a ránk hagyott liánok ellen folytatunk, s van egy melyben az általunk termelt liánokat szabdaljuk szét. Tele vagyunk konvenciókkal és spekulációs hajlammal. Ezek elzárják bennünket az élettől.

Olyan magától értetődő dolgokat fejtegetnek hosszadalmasan, kozmikus igazságként, melyet minden józan ember ismer, minden glória nélkül.

Ma alkotó művészi körökben kicsit szegénylivalóvá vált a józanság. Józannak nem az érdekhajszolót, vagy a spekulatív, lagymatag, érzélem és indulat nélkül valót tartom – hanem a nyitott életűt, az érzékenyen jelenben élő. Azt akinek kapcsolata van a valósággal. Nem áttételekben, hanem közvetlenül. Rimbaud szerint a művész helye „az emberi józanság mennyei lajtorjájának a csúcán van”.

Sokak biztonsága abból áll, hogy nem gondolkodik a számára kétséget jelentő kérdéseken. Ez egy látszólagos biztonság.

ság. A túlzottan kicsinyre vont körök biztonsága. Önmagát csak a mimózaszerű bezárkózásban őrizheti meg.

Vannak akik úgy képzelik, hogy könnyebben juthatnak el az állandósághoz az ősi tanítások kerülőin át. Minden tanítás igazi értelme abban állt és áll, hogy mennyiben tudja fenntartani és erősíteni az emberben lévő belső életerőt.

Úgyhiszem, hogy a nagyon lényeges dolgok, valahol nagyon egyszerűek. Miért vállaljuk magunkra túlzott komplikációk buktatóit – spekulációit, ha valahol az alapnál kezdődik minden?

Mert homályos a valóság, és talán azért, hogy bölcsőbbeknek hassunk.

Hajdan nem azért hoztam elő a pásztor példáját, mivel létezése misztikus valami. Nem. Nem is azért mert pásztor. Hanem azért, mert a pásztor magától értetődő módon élte önmagát, s ez az önmaga nem mások ellen valósult meg.

Azokban az oly gyakran ismétlődő beszélgetésekben, melyekben a meggyőzés s nem az elgondolkodtatás, az önmagára találásban való segítség dominál – ma egy beavatást jelentő szó az Isten. Úgy dobálóznak vele a társalgásban, mint lovagi kesztyűkkel. De a kesztyű nem arra való, hogy dobálózunk vele, hanem, hogy a kezünkre húzzuk. Nem díszként, hanem, hogy elfeledtesse kezünkkel, hogy hideg van.

Kék Jelrács XII.

Jelrács BS (Braun Gyűjtemény)

Idealizmus és materializmus mind üres kesztyűk, melyek a belekerülő kéz által válnak energiákkal, étellel telítetté. Kesztyűre akkor van szükség ha hideg van, de abban a klímában ahol felszabadultan mozgunk, csupán felesleges kolonc. Nehézsé és pontatlanná teszi a valóságos érzékelést. Az isten is csak ruha melyet az igazi meztelenségben levetünk.

Az Istenről való okoskodást éppoly haszontalannak tartom, mintha valaki csomót akarna kötni a felhőkre. És mindez még csak nem is Isten tagadás. Az távol áll tőlem.

Valahol szörnyű félre értés van. Az eszköz önálló életet kezdett. Az isten, a művészet és a többi. Ideológiákat iktatunk magunk és a valóság közé. Annak aki az állandóság útjára lépett

Üzenet XXII. 1969. (Magyar Nemzeti Galéria)

nem világképe van, hanem világa. Az emberi okoskodások, lélekemelyek hálójában megvetés, vagy jobb esetben fedés jár azért, ha valaki azt teszi ami lényéből folyólag következik.

Valami elképesztő állapotban vagyunk – tanítani kell a természetességre az embert! Mintha a búzát arra kellene tanítani, hogy nőjön, a barackfát arra, hogy barackot teremjen.

Nem a szabadságot választjuk, hanem a kötöttségeket.

Társadalmi és szellemi ranglétrák vaskeresztjeivel tetszelgünk. A búzát lehet arra tanítani, hogy nagyobbra nőjön, s a barackfát arra, hogy ízebb barackot teremjen. Nem elgondolkoztató, hogy ebben történt is némi előre haladás – de az emberiség erkölcsileg nem fejlődött a tanítgatások ellenére semmit?

Úgy hiszem ez eléggé nyilvánvaló, ezen a területen nem igen történt előre haladás. Valami azonban mégis tisztázódott. A roppant nagy energiák, megelégek nem vesznek bele a semmibe. Az objektívizálódott belső küzdelem ránk maradt, mint érzékenység ébresztő és léttapasztalat. A tűz őrzői nélkülözhetetlenek.

A lét lényegét meghatározózták a szenvedésben, az istenben, a küzdelemben, a szellemivé válásban. S ez egyidőre adott újabb és újabb erőt – de a nagy tanítók halála után eltorzult, önkínzássá vált, ideológiává, mely elfedi a létezőt önmagunk elől.

A mesterek által teremtetett nagy közösségek felbomlottak, s most az individuum próbál részesülni a morzsákból. Azt mutatja ez is, hogy valahol alapvető hiba van.

Egy lényeges dologról szeretünk eltekinteni, hogy az ember

nem csak individuális létezési forma. Sőt képtelen létezni egy-maga. Elődök ezrei torlódtak azzá ami – a megvalósulásban ezrek és ezrek segítik, vagy hátráltatják. Ez az individuális sziget a megvalósulásban sziget jellegén túlmutató. Magunkban hordjuk a közösség áhítatát is. Ma a közösség megvalósításának egyetlen reális alapja van: a pár.

Létünk állandóságát, stabilitását keressük. De hogyan fogott hozzá az ember? Nem csak egymás ellen él, de önmaga ellen is. S ha van bűn, ez legalább akkora, mint az előző. Az érzelem, mely meggyilkolja a gondolatot, a cselekvést, a testet, éppoly kába, mintha ugyanezt a gondolatot a cselekvés, vagy a test végzi el.

Az ember lényege szabadsága – szabadságának foka nagysága, területe. Szabadsága, mely nem egymás ellen, s nem önmaga ellen irányul.

Ma szabadságra kényszerítettség világ jelenség – nem mintha úgy tobzódna a szabadságban – a kényszerítettség sokkal inkább a roppant méretű dezilluzionizmus által van. A hamissá váló értékeket e század már társadalmi méretekben pattintotta szét. A cinizmus, valahol több a butaságnál, bűgységégnél, megtöretettségégnél, hiszékenységégnél, de roppant kevés ha nem sikerül, akár általa is feltárni a frissebb érzékenységet, amely még képes új tartalmak megtalálására, formálására. Igazi értelme egy parabolisztikus igazságkeresés. Itt dől el meddig ember az ember. Ez a mérce. Ha kiveszik belőle a salakká válik hulladékká. Krisztus azt mondta akik áhítozzák és szomjúhozzák az igazságot, megelégtettek. És boldogok akik háborúságot szenvednek az igazságért. De elsősorban önmagunkban. Camus nagyon jól tudja, hogy a boldogság, mint cél

Barbár üzenet (részlet) é

képtelenség. A boldogság adomány. Lehet kapcsolat, kiteljesedett pillanat, a megvilágosodás – valami olyasmi ami feloldja az elkülönülést, az individualisztikus létebezáródást. A szabadság csak akkor egyszerű ha párosul az igazság áhítatával. Másként csak rombolás, destrukció, cinizmus, bizonytalanság. A detronizált értékek romjai között nem újabb jelzőpóznákra van szükség – és még kevésbé bálványokra – hanem annak a kényszerítettségnek a felismerésére, hogy a vizsgálódás nélküli élet nem embernek való.

Az igazság vonzásában való élésre.

Olvashatjuk mi a Bhagavad Gitát, Rimbaud-t, Nietzschét, a Bibliát, a budhista írásokat, vagy a Sankiát, csak annyiban segítenek, amennyiben ezt az érzékenységet felkeltik, erősítik, ébrentartják. Igen és annyiban amennyiben nem a tunyaságot, a beletörődést, hanem a bennünk lévő életerőt segítik.

Talán azért választjuk a kötöttségeket, s nem a szabadságot, mert az küzdelemmel jár, és az veszélyezteteti a vélt vagy látszólagos biztonságot. Sajnos ennek a stabilitásnak főalkotórésze, hogy ők tévelyegnek és én mennyivel tisztábban látok. Ezt csinálják a magyarázók is kik a látszat mesteri csúcsáról beszélnek. Ha a tan erős bennük a birkózásban lassan kalodává, mazohizmussá, önkorbácsolássá fajul, melyek mind a szellemi maszturbáció fontos kellékei. Falak, kesztyűk, magyarázatok.

Mikor önmagamot ostromozom, csak tehetetlenségemet fejezem ki. Mint akkor, ha féktelen rossz egy gyerek – képtelen vagyok megoldást találni – s megütöm. Az önostorozás a megoldás meg nem látása. A hiány beismerése. Ha állandóan ütöm a gyereket, megtörik, vagy megvadul. Nem hiszem, hogy bármelyik is hasznos lenne.

Félünk ettől a fogalomtól is, hogy hasznos. Olyan képmutatásban élünk, a szellemiben és a társadalmiban egyaránt, hogy mindent átszőnek a különböző hitek káoszai, s a legképtelebb kényszerekkel destruálják az embert. Hajlandók vagyunk alkalmazni a sokszor nyakatekert és ködösítő terminológiát, s nem merjük nevén nevezni a dolgokat úgy ahogy vannak. Az akció keretében a legelképesztőbb életidegen, természet, szabadság és igazság ellenes köddzsungeleket nem választjuk le a kellő radikálissal azokról, melyek segítenek a bennünk lévő energiák felszínre hozásában, létünk egészét átfogó organikus rend megteremtésében, melyben hangsúlyozom, hogy egymásért és nem egymás lefolytásáért működik a szellem. Melyen nem egy misztikus csodat értek, hanem egy természetes rendező erőt mely segíti létünk organikus szövetté válását – amelyet egyenértékű a gondolat, az érzelem, a cselekvés, a test – hangsúlyozom: egyenértékű. Alapvető fontosságú megteremteni azt a klímát, melyben a belső mozgás, az egész részeként létrehozhatja adekvát formációit.

Sivatag I. 1970. (Tokio, Kozawa Gyűjtemény)

Ma a természetes lét nemcsak adomány, hanem küzdelem eredménye is.

Mindennek alapja egy belső mozgás, mely az egész részeként önnön megváltoztatásában egyre magasabb szervezetségi formák felé törekszik. A tökéletesedés felé. Épülés és lebomlás éppoly sajátossága. De a lényeges tendenciának, a magasabb szervezetségi formák felé való törekvésnek az érvényesülését kell maximálisan lehetővé tenni önmagunkban. A szabadságra „kárhozottat” lénynek az alapfeladata. Ennek a felfogásában véssődhet belénk a legerőteljesebben a Rimbaud-i mondat:

„Fogadjuk be minden valódi erő és gyengédség áramát, s hajnalban, izzó türelemmel vértetzten, belépünk majd a fényes városokba.”

Az eszköz egy hiperszenzibilizálás.

A trakli jelkép rendszerben, a kapcsolattalanul létezésben, egyaránt fontos a szerzetes vagy a céda tette. A senkivel kapcsolatot nem tartó és a mindenkivel kapcsolatba lépő egyaránt kívül áll a kötött létezésben. A mindennek odaadás kockázatában meglesni saját tisztaságunkat. Oda adni és megismerni, hogy kimondhassuk a magunk ítéletét, a nem megfelelebezhetelent. Tudjuk, hogy az ítéletek nem végérvényesek még magunk építésében sem. És itt jön egy calligulai magatartás fontossága. Nem a barátság, a szerelem vagy az ember megtapasztalásában, hanem belül. Megteremteni azt a szabadságot, melyben a belső organizmus a legoptimálisabban törekedhet a magasabb szervezetségi felé, önnön ítéleteivel való túllépéssel egyre gazdagabban tárhatja fel belső kincseit.

Krisztus arra ösztönözte követőit osszák fel vagyonukat.
Élni a létezését önmagunk szabadságától aláaknázottan, úgy érzem kincseinket így oszthatjuk szét legteljesebben. A létezésnek ez a formája nem hogy individuális, hanem a közösség szempontjából a leghasznosabb, mit egy ember magáévá tehet.

Belső lényünk a mindenség lehetősége. Mindenné tud válni amit megkíván. Végzetesen azzá. De pont ezért tudnia kell, hogy nem az amivel azonosult. Az csak konkrét formája. A lehetőségek egyike. A végtelennel nem tud azonosulni mert az önmaga. Ha egy felmutatott virágban áttudja élni a teljességet, minél inkább teszi azt, annál inkább megszüli magát. De lény a mérhetetlen érzékenység, a mindennel azonosulni tudás és így a leköthetlenség a szétszthatatlanság.

Aki ideológiákat s belőle fakadó módszereket követ célokat tűz ki. Aki célokat tűz ki gyökeret ereszt. Aki gyökeret ereszt szabadságából veszít. Helyette egy fixebb biztonságot nyer. Fixebbet és kissébbkörü. Akinek kényszere a megismerés, az gyökerét a teljességbe ereszt.

A megélés által nem csupán nagyobb tudást szerzünk, hanem teljesebb érzékenységet. A belső áramlásokra találás könnyebbességét, a születő válaszok folyamatosságát. Paradox módon létbiztonságot a szabadságban, és általa.

Én is azok közé a gyerekek közé tartoztam aki szeretett mesélni és szerette a mesét. Áhitattal tudtam figyelni a mesélőt. S mi hallgatók szinte egyetlen lényé váltunk a mese által. De volt mikor nem tudott megszületni a mágia. Szétszóródott a figyelem és az ítélet nem maradhatott el. Egyik barátomtól – Hajnal Albert – kaptam meg telibe talált megfogalmazását:

„Ez nem mese, hanem kitalálás”

Először azt hittem, hogy nem elég ékesszóló, vagy reális. Talán ezt a határt érinti, vagy ezt kéri számon a gyerek, de egyre inkább rájöttem, hogy nem.

Amikor éreztem a többiek a mese szuggesztivitását, akkor bennem is könnyedén öltődött egymásba a szó. Megtalálta szövetét a mese, s szinte magától bomlott ki, s kibomlásban magam is éreztem a felfedezés izgalmát. Élő szövet volt, mely bennem is és bennük is élő szövetre talált. Megfelelésekre. Olyan pályákra került, melyek közösek. A mese kitalálója csak annyiban volt több, amennyiben érzékenyebb lehetőség volt a kimondásra.

Ismerjük a mesék gyönyörét amikor a rögöz kötétt gondolkodás gravitációs teréből kiszabadul az átélt gondolkodás. Összekapcsolom ezt a két szót, mert ilyenkor és ezt a gondolatot úgy érzed, mint egy rózsá illatát. Szabad tereket érzel melyben struktúrák bomlanak ki. A jelzések által fogant, s a teljes koncentrációval megélt új lények, melyek nem tárgyak csupán azoknál, kik potenciálisan e pályák hordozói. A mese közössé-

get teremt és ez sem mellékes. Itt fedeztem fel először a képzelet demiurgoszi hatalmát. Az első nagy szabadság élményem a mese volt. Amikor az ember olyan tájakon bolyong ahová csak a kötetlenségben juthat el, a felfedezés kényszere és izgalmá fűti.

Nem rendszert keresek, hanem rendet. Mely az élet benső ritmusát nem megkonstruálja, hanem éli. Ebben a törekvésében, mely kezdettől fogva jellemző volt rám, számos benső felfedezés megerősített. Az objektívizálódott elképzelésekből ezek tudtak beépülni. Az ami nem kitalálás, hanem mese. Intenzíven belülről fakadó, az ami a bennem lévő életerőt segítette – az életerőt mely a Bhagavad Gita szerint anyaméhe minden létezőnek.

Hajdan amikor felismertem magamban az alaptendenciát, láttam, hogy egyetlen feladatam van: folytatni az isteni munkát a teremést. Éreztem, hogy ez a választás az életet jelenti. Nem kilépni a játékból, a részvételt. S a játékhoz akkor marad hű az ember, ha komolyan veszi. Hamvas írja: „Az élet annyi, mint helyet foglalni, tért hódítani, kitágulni, nőni. Az élet szüntelen terjeszkedés. Különösen, ha az ember az anyagban már nem nőhet, nő a szellemben és lélemben. A láthatatlanban, mint tűz míg elég” A növekedésben, terjeszkedésben olyan területre érhet az ember melynek ismeretlen monumentalitásában parányinak, senkinek érzi magát. Ilyenkor hasonló történik, mint amikor „először jut fel az ember egy hegy csúcsára, a kilátóba. Testének legközvetlenebb válasza az előtte megnyíló mélységekre és távlatra, hogy a kilátó korlátját megmarkolja. Elemi ösztöneink azonban nem csak a testet az értelmet is ilyen mozdulatra készítik, minden ismeretlennel, vagy szokatlannal szemben, amely esetleg veszélyes lehet. A belső élmény olyan intenzív lehet, hogy beleszédül az ember. Ilyenkor vagy visszafordulsz vagy megmarkolod a korlátot, s ha van bátorságod és elszántságod hozzá akkor esetleg tovább indulsz.”

Nekem az érzésem, hogy ezeken a helyeken nem korlátot, hanem korlátok erdejét találjuk, s van aki további életét ezek közti biztonságos bolyongásban tölti el.

Ahol járatan az ember ott esetlen is. Mint egy gyermek. Úgy hiszem aki ilyen területen jár abban mindig van valami gyermeteg. Akkor válik gyanússá, ha már túl biztonságosan kezd közlekedni a korlátok között.

Talán nem vett bátorságot magának, hogy tovább menjen.

Csáji Attila Fogadalom a viharban Évgyűrűk

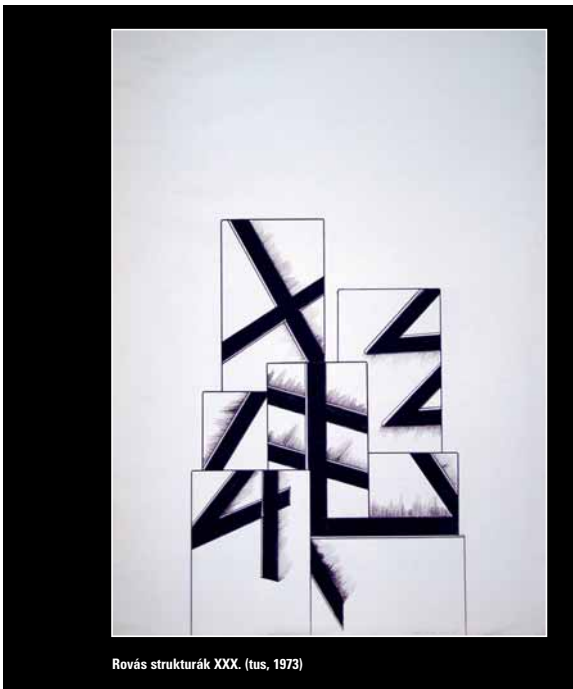
Napút 1999/6

Lehet, hogy sokaknak furcsán hangzik, ha egy avantgard művész hagyományról beszél, de számomra tovább adandó élő valóság. Apám, nagyapám büszkén emlegette a Rákóczi mellett harcoló nagyerejű Csáji őskéket, s azt, hogy az utolsó Rákóczi, Rákóczi Andrást a zoltár fordítót, egyik ősünk temette

el – Csáji Márton szuperintendens – oly igaztű beszéddel, hogy a Habsburgok bebörtönözték, s később csak a rendek nyomására engedték szabadon. Sírköve ott volt évszázadokon át a miskolci Avasi templomban, de a restaurálás után eltűnt. Ennek a Csáji Mártonnak volt a leszármazottja az a Csáji Zsuzsanna,

Autósztráda Bugacon keresztül 1976. (Aquarell kollázs)

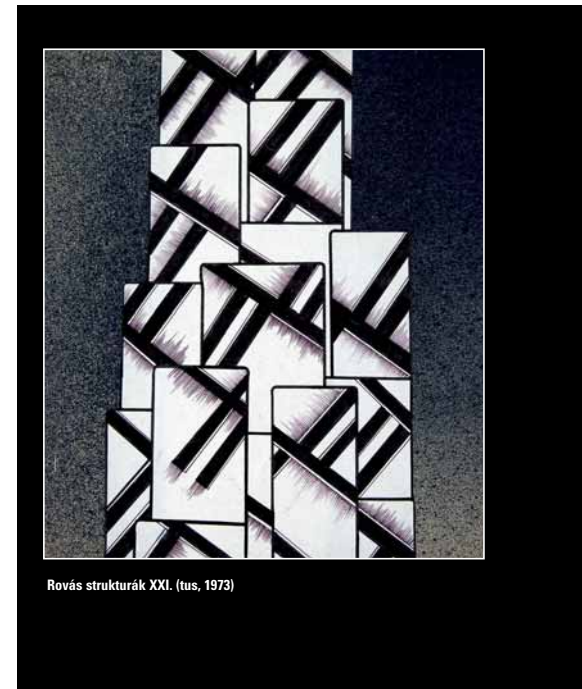

Rovás strukturák XXX. (tus, 1973)

akire Weöres Sándor hívta fel a figyelmet, mivel a „Psyche” történeti modelljének keresztanyja volt. Az első képzőművészeti élmények anyai nagyapám szépsi-i házában értek. Természetes volt, hogy nagyapám napi ügyvédi munkája után időnként ecsethez nyúlt. Nagyapám meczenzefi mánta volt, jól kereső ügyvéd, akinek ősei vashámorokat működtettek. Keresztapám amikor megmutatta melyek voltak azok a hámorok amelyet a család birtokolt, megjegyezte, hogy ezek a zipszer és mánta őseink a szabadságharc idején több ágyút öntöttek a szabadságharc számára, mint Gábor Áron, de hát nekik ez szakmájuk volt, s nem hősi zsenialitás. Ezek a zipszerek és mánták voltak azok akik a bécsi döntés után – mivel nem csatolták őket, mint német ajkúakat Magyarországhoz – kimentek tüntetni, de a visszacsatolás, mint tudjuk, nem történt meg. A Magyar Királyságban évszázadokig gazdagodhattak, őrizhették

hagyományait, de 1945 után nagyrészüket elűldözték, kitelepítették a benesi demokrácia dicsőségére. A családnak ez az ága részben katolikus volt. A családban természetes volt a nemzetiségi és vallási türelem, ami az ökumenikus szellem kialakulása irányában hatott. Schürger nagyapa felesége Goóts Erzsébet volt, gazdag középnemesi családból, komoly birtokkal – ők is kemény kálvinisták, köztük egy prédikátor hajdan, a gályarabságot is vállalta hitéért. A Debreceni Nagytemplom mögötti gályarabok emlékére emelt oszlopon is szerepel a neve. Nagyanyám aki kilencvenkét évet élt meg – s ezzel a családban mesze nem volt egyedül – büszkén mesélte, hogyan vagyunk rokonai anyai ágon Bartók Bélának – de nem akarok tovább mazsolázni a részletekben. A család XX. századi sorát sok tekintetben apám élete példázza. A hagyományoknak megfelelően sárospataki diák volt. Ott végezte a teológiát is és mint utolsó éves diák ő lett a senior. Kiemelkedő képességei elismeréseként ösztöndíjat kapott Heidelbergbe és Bonnba, ahol teológiát és filozófiát hallgatott a protestáns egzisztencializmus mesterének Karl Barthnak kedvelt tanítványaként, akivel később is tartotta a kapcsolatot. Ez már Trianon után volt, mely előre vetített egy sorsdöntő választást: hová tér vissza, a megkurított Magyarországra, vagy szűkebb szülőföldjére a Csehszlovákiához csatolt Felvidékre? A vonzó lehetőségek és ésszerű indokok ellenére a hűséget választotta. Így került a hét nyelvet beszélő, héberből egyetemen közti versenyt nyerő eminens diák, vissza Szepsibe lelkipásztornak, majd Kassára vallástanárnak. Itt éltük meg a háborút követő sovínizta tüntetéseket „magyarokat a Dunába” és hasonló jelszavakkal, a történelem könyvekben hamisan példaértékűnek bemutatott csehszlovák demokráciában, a szégyenletes Benesi dekrétumokat, melynek következménye tizezrek és tizezrek kitelepítése lett – köztük a miénk is. Apám Budapesten aztán egy darabig vallástanárkodott gimnáziumokban, majd a rendszerváltás után megfosztották állásától s mehetett az Elzetbe segédmunkásnak. Ez nagy felháborodást keltett nemcsak egyházi körökben, s ekkor hívták meg, hogy vezesse a Dunamelléki Református Egyház Kerület Ráday-levéltárát. Ebben az időben ismertem meg gyerekként Zajti Ferencet, aki egy idő után elhívta apámat beszélgetésre sorsomról. Nevümről hamarosan az őstörténet s genetikai etnikus sajátosságok is szóba kerültek. Apám Zajtival történő beszélgetés hatására döbbenten idézte fel gyermeki fogadkozásomat a Zempléni hegyekben, egy tomboló vihar idején, melyben mint kölyök megfogadtam, ha túlélem mindezt, festő leszek. A festő mivolt penitenci-

aként való felfogása számára mosolyognivalóan gyermekes volt, de a Zajtival való beszélgetés elgondolkoztatta. Zajti Ferenc Csontváry tanítványa volt és egyben barátja is. Komoly szereppel bírt a cédrus képek létrejöttében hiszen az évezredekén átívelő életerő libanoni fa kultuszára ő hívta fel mestere figyelmét. Éveken keresztül élt később Indiában az udaipuri maharadsza barátjaként ahol az őstörök, fehér hun és indiai művészet összefüggéseit kutatta. Zajtinak a mesterség számos klasszikus fogásának elsajátításán túl sok mindent köszönhetek. Tovább növelte az elkötelezettséget kultúránk iránt, s a keresztény hagyományok mellett, kelet irányába nyitott – indiai meséket vezetett a belső értékek megerősítése, a Sankia és a Sankara felé. Az ötvenes években ez szellemi szennyszűrőként is szerepelt. Hamvas Bélával való későbbi kapcsolatomat is előkészítette. Ez már a hatvanas évekre esett. 1956 megrázó élményét átélte nemzedékéhez tartozom. A társadalmi rend álcája lehult. A ketyel az avantgarde irányába vitt, arra készítetett, hogy az önépítést az elementárisan tiszta gesztusok egyszerűségéből kezdjem el. Ekkor született a Szürenon sor /1964/ és ezt a gondolatot teljesítették tovább az Üzenetek. Hamvas legmegdöbbentőbb megjegyzése képeimmel kapcsolatban ekkor hangzott el. Ezek görögszellemű munkák – jegyezte meg. Átlátta, hogy nem pusztán kalligrafikus gesztusokról van szó, hanem az egész jóval összetettebb, a látvány elementáris egyszerűsége dacára. A Jelrcsök – a ketyel, a szabadság és a rend igény gyermekei – feleltem neki. és igénylik a fényt, mint éltetőt. Hamvas bőlintott: a görögöknél az örökben ott a pillanat, s a mágikus és logikus tudat nem kettő hanem egy. Ezzel lezárta a témát. Alkatom egyszerre vonzott az intuitív átélés és analitikus megoldások irányába. Egy olyan országban, a 60-as évek Magyarországon, ahol a szellemi életet tudatosan szétzilálták különösen fontosak voltak a szabadságnak egyedileg létrehozott kis körei. Ekkor szerveztem a Szürenon csoportot és tárlatokat /1969/ és számos más eseményt. 1970-ben pl. az ún. „R” kiállítás, évtizedek óta a magyar avantgarde első teljességre törekvő bemutatóját és ekkor alakítottam ki azt a koncepciót amelynek alapján Balatonbogláron beindultak a kápolna tárlatok. A három T-s időszakban amikor bemutatkozásaink inkább a tiltott, mint a túrt kategóriába tartoztak. Ez a nyolcvanas évekre megváltozott. Én ekkor már a fény kalandját éltem. A testetlenül ömlő fény közvetlen képalakító lehetőségeit kutattam a KFKI-ban Kroó Norbert támogatásával. A fény koherenciáját kihasználva olyan módszert és eszköztárszert alakítottam ki,

Rovás strukturák XXI. (tus, 1973)

melyben az örvénylő-áramló fény-út, képeket tartalmaz, melyek a tér eltérő pontjain előhívhatók – a metamorfikus képi folyamatok szokatlan gazdagságát teremtve meg, hidat építve a matematikailag leképezhető térhálós és a szemmel látható strukturák között. Az ún. szuperpozíciós módszer komoly nemzetközi érdeklődést keltett, ennek alapján a technikai művészetek legfontosabb, modell értékű kutató központja Cambridge-ben az MIT / CAVS taggá választott /1987/ Ebben az időben rengeteget utaztam Bécsből-Koppenhágáig, Los Angelesből Sarasotáig. A CAVS alapítójával, Kepes Györggyel az évek során mély baráti kapcsolat alakult ki. Az ő tiszteletére rendezett egyik fényszimpoziumon fogalmaztam meg: a világot állandóan újra modellezzük, és tudjuk nincs végső megoldás, de a tevékenység a végtelenbe ível, mert hozza minden szellemi alaptervékenység lényegét: a teremtést.

Csáji Attila Balatonboglárral kapcsolatos visszaemlékezések

Adalékok a balatonboglári kápolnatárlatok létrejöttéhez
Közreadja: Pernecky Géza, Soft Geometry Köln 1996

A hatvanas évek végén felkeresett műtermében Galántai György, aki akkor végezte el a Képzőművészeti Főiskolát, és mint induló festő boldog volt, hogy egy számára előnyös szerződéssel, melyet a balatonboglári katolikus egyházzal kötött műteremhez jut. De volt az egészsel egy kis probléma: a kibérelt kápolna ugyanis nagyon elhanyagolt állapotban volt, részben romos is, s a rendbehozatalra se energiája, se szakértelme se pénze nem volt Gyurinak. Különböző tervek szövegetett a Fiatal Művészek Stúdiójával, a KISZ-bizottsággal stb. kapcsolatban – de ezek a „hivatalos szervek” rá se fűtültek. Volt olyan elképzelése is, hogy a kápolna körüli dombtetőn paradicsomot kellene termelni, mert a Balaton közelsége miatt ez igazán jó üzlet lenne. Miután beavatott a kicsit kócos elképzelésekbe, azt javasoltam Gyurinak: hagyja a Stúdiót meg a Kisz-bizottságot, a turistáknak festendő kis aquarellekkel együtt, hiszen ezeknek a „szerveknek” komoly egyéb lehetőségei is vannak, s nincsenek érdekelve abban, hogy belemenjenek egy ilyen – számukra sok plussz munkával s egyéb kiszámíthatatlan vetülettel – bíró vállalkozásba. Meg kell nézni, hogy kik lehetnek egy ilyen kiállító – műterem létrehozásában valóban érdekeltek? Azok, akik valamilyen ok miatt a föld alá szorultak. Ennek az underground művészetnek a kiállító-helyiségévé kell tenni a balatonboglári kápolnát. Ugyanakkor gyorsan pergő kiállításokkal be kell mutatni, hogy mindez nem egy-két ember izolálható magán szórakozása –, ahogy ezt az akkori hivatalosak igyekeztek elintézni – hanem összetett, sokszálú, eltérő tendenciákkal rendelkező, helyenként mozgalmyszerű jelenség – ami figyelmen kívül nem hagyható, s aminek története, előzménye is van. Gyuri lelkesen egyetértett. És egyetértett abban is, hogy ennek a megvalósítása több lépcsős lehet: először rendbe kell hozni a kápolnát, de erre nincs pénzünk, tehát kell egy olyan áldozatkész csapat, amelyik akár az effektív fizikai munkát is vállalja. A balatonboglári kápolnatárlat alkotó csoportja ilyen emberekből állt. Érdemes felidézni a nevüket.

Vegyük névsor szerint.

Balogh Ferenc – foglalkozására nézve éjjeliőr – eredetileg az ELTE-re járt „kiszórt” bölcsész lett, aki ezoterikus tanokkal / pl. Hamvas Béla írásai /, és őstörténettel foglalkozott.

Galántai György – festő, aki ekkoriban végzett a főiskolán, az avantgarde iránti érdeklődése a boglári eseményekkel kezdődött el

Haris László – végzettségére mérnök –, de a társaságba mint fotós került. Ebben az időszakban különösebben, a méretváltás és a részlet, mint érték, foglalkoztatta. A SZÜRENON tagja

Magyar József – grafikus, szabadúszó

Molnár V. József – grafikus, nyomdai szedőként dolgozott. Az ELTE-ről „távolították el” 1956 után, a forradalom miatt börtönben is ült. Balogh-hoz hasonlóan szintén a különböző ezoterikus filozófiák és az őskulturák foglalkoztatták. Különösen az őskulturák és a népművészet kapcsolata érdekelte, s ebben az időszakban kezdett bele néhány matematikus társaságában kompjuterrel formai összehasonlító analízisbe. Ezek közül néhány a 70-es évek elején a Művészetben is megjelent.

Tóth József – karmag, katolikus teológiát végzett. Ifjúmunkásokkal foglalkozott Újpesten, ezért a rendőrség / sőt az egyházi hatóságok is / sokszor zaklatták és végül jómagam, aki ebben az időben, mint festő szabadúszó voltam. Már túl voltam a SZÜRENON kiállítások létrehozásán és ebben az időben kezdtem szervezni az „R” kiállítást, a magyar avantgarde hosszú évek után az első áttekintő tárlatát. Személyesen én ismertem a társaságból egyedül Hamvas Bélát, ugyanakkor jó kapcsolatban voltam Mezei Árpáddal és számos olyan emberrel, akik a nagyrészt föld alá szorult szellemi élet elitjéhez tartoztak.

Ez volt az a társaság, amely a tervek valóra váltásában s a szervezésben segített nekem, ugyanakkor a kápolna kőműves munkáiban, helyreállításában is közreműködött. Magyar József hosszú időn keresztül a Kápolnában is lakott. A programokkal kapcsolatos előkészítő megbeszélések nagyrésztét Budapesten, a lakásomban csináltuk, (később részben a Molnár Jósánál is). Ennek az alkotócsoportnak az összetétele indokolta, hogy az első kiállítást, Rónay György nyitotta meg, s hogy résztvett az első akciókban Weöres Sándor, Károlyi Amy is. Amnéziára vagy szarkasztikus humorérzékre vallt ezt a társaságot lediletánszoni. Kicsit másként gondolkodtak, mint később Galántai Gyuri, de hát a másság nem feltétlenül bűn. A helyi adottságokra gondolva (ahogy említettem, a katolikus egyháztól bérelte Gyuri a kápolnát) vontam be olyan embereket is az alkotó csoportba, vagy a programokba, akik hívó katolikusok voltak – mint pl. Tóth József, Demeter István / mindketten lelkészek is /, vagy Balogh Ferenc, Haris László. De azt sem akartam, hogy ebbe az irányba menjen el az ügy, mert az alapcél más volt: egy

Első gesztusok 1963.

olyan fórum létrehozása, amely minél teljesebben érvényesíti a művészi szabadságot. Ez az igény a föld alatt széles közös frontot teremtett. Egyébként az említett emberek ezzel mélyen egyetértettek és nem akarták a vallásos művészet fórumává változtatni a boglári kápolnát.

Ahogy említettem, Galántai Gyurit meglehetősen gyorsan meggyőztem – majd ennek az elképzelésnek a jegyében kezdtek el a megvalósítást. A meghívók a Vadász utcai nyomdában készültek – nagyrészt ingyen. – Molnár Józsa közreműködésével aki itt dolgozott, mint szedő Ugyanitt készült szinte minden kiadvány, katalógus, értesítő ezekkel a tárlatokkal kapcsolatban – SZÜRENON tárlatok, boglári kápolnatárlatok, „R” kiállítás stb- az első két- három évben. Ezek a kiadványok engedélyek nélkül készültek – nagyrésztük szamizdanak tekinthető – akár így hívtuk akár nem. Ma már nehezen elképzelhető, hogy voltak fiatal gépmesterek és munkás lányok akik éjszakára bennmaradtak a nyomdában, hogy elkészítsük őket – legtöbbször minden ellentételezés nélkül. Volt ebben az időszakban is kiábrándultság, de talán kevésbé hatolt le a zsigerekig...

A meghívókra ismételtén rákerült az alkotócsoport, a legtöbbször névszerint felsorolva.: „A balatonboglári Kápolna-tárlat alkotó csoportja: Balogh Ferenc, Csáji Attila, Galántai György, Haris László, Magyar József, Molnár V. József, Tóth József meghívják Önt. tegyük fel Gesualdo énekegyüttes műsorára és Demeter István, Haris László, Ilyés István, Magyar József, Pap Oszkár, Péterfy László kiállítására, melyet Mezei Ottó művész-történész méltat...stb.

Az 1970-ben már komoly programok valósultak meg, s a meghívókon kívül katalógust is nyomtattunk. Úgy a meghívók, mint a katalóguson szerepelt a boglári kápolna tárlatok alkotó csoportja. A katalóguson feltüntetjük az augusztus 26-ától megvalósuló kiállításokat:

A kiállítás sorozat első kiállítása augusztus 16-tól 25-ig valósult meg. Résztvevői: Demeter István, Haris László, Ilyés István. Magyar József, Pap Oszkár, Péterfy László.

A másodikon Csáji Attila, Csutoros Sándor, Molnár V. József, Pauer Gyula, Temesi Nóra állított ki (augusztus 25–szeptember 3-ig).

A harmadikon Csiky Tibor, Galántai György, Haraszty István, Lantos Ferenc, Türk Péter /szeptember 3–szeptember 13-ig.

Ahogy a névsorból is kiténik – ebben az évben egyértelműen a meghatározó a SZÜRENON gárdája volt. A legfontosabb kiállítók a SZÜRENONból ill. vonzásköréből kerültek ki.

A két hetente megvalósuló zenei-irodalmi műsorokat Szócs Zsuzsa rendezte.

Gyuri ebben az időszakban még teljesen kiforratlan volt, de ugyanakkor bírt a mimikrinek egy sajátos fajtájával. Tipikusan

tükkörként volt, mindig valamivel – valakivel azonosult – s amivel-akivel azonosult azáltal valamit mindig előre lépett. Ez a művészetekben a tanulás egyik formája – és, hogy ki csinálja így, az nem feltétlenül a minőség kérdése. Jó érzéssel fel tudta mérni környezetében azt az erős egyéniséget, aki meg is tudta valósítani saját elképzeléseit, szuggesztíven formálni tudott. Gyuri ehhez csatlakozott, sőt annyira azonosult vele, hogy egy bizonyos idő eltelte után szinte sajátjának tekintette annak jónéhány gondolatát. Talán – remélem – ez a megközelítés érvényes a Gyuri esetében és nem a dolgoknak, eseményeknek az a kisajátítása, amivel az utóbbi időkben mind többen vádolják, s amely eléggé általánosan a középszerű, tehetőségükben korlátozott, de érvényesülési vágyukban gátlástalan figurák velejárója. Az utólagos átirás talán ezzel magyarázható. ugyanakkor egy értelmes embernek tudnia kell, hogy az „Önmítoszt” egy ilyen kisajátító magatartás nagyobb erővel pusztítja, mint építi.

Kezdetben nem igen szólt bele a szervezés meghatározó részébe, örült, hogy kimozdult a holtpontról a dolog, s Boglárnak egyre komolyabb híre lett. Ahogy telt az idő Gyuri számára egyre inkább meghatározóvá vált Boglár, szinte összefonódott vele, és élvezte a szervezést is.

Még egy véletlenszerű háttér-vonatkozást kell említenem. Boglár a fonyódi járáshoz tartozott – és a sógornóm édesapja volt a járási tanácselnök – Dr. Bagó Gyula. Megdöbben és mély aggodalom szállta meg amikor terveikről értesült. Le akart beszélni róla, de miután látta, hogy ez nem megy, korrektségére jellemző, hogy ahol – ameddig lehetett igyekezett a problémákat elsimítani. De hamar túlnőttek az ügyek a lehetőségein, s a teljes rendszer meghatározó törvényszerűségei érvényesültek. 1971-ben a támadások egyre inkább eldurvultak. A Somogyi Néplap július 8-i számában megjelent egy cikk: „Törvénytelen úton néhány avantgarde” címmel. Szokás szerint a majdnem névtelenségbe burkolódzva. (Aláírás: H.B.) Hogy jelezzem a hangnemet idézek belőle: „Értetlenül állunk a boglári kápolnatárlat megújuló kiállításain. Az új magyar avantgarde egy külön csoportja miért „menekült” egy elhagyott szentélybe, mely holtat érzött a kriptában és ahol a huli-ganizmus is tanyát talált főleg nyaranta?”

Vajon miért hiszen olyan komoly lehetőségei voltak ország-szerte, s nem a szocialista Magyarországon sóprtek ki az országos kiállításokról visszatérően? S nem az a valóság, hogy még a jelentéktelen helyekkel – lásd Boglár, temető-kápolna – is problémák voltak? Annyira értetlen arrogáns, nyeregéből nyilatkozó és pimasz volt a cikk, hogy azt javasoltam én is, mi sokszorosítsuk, és tegyük katalógus címlappá az egészet, hiszen ez a hangnem minket segít s jobban leleplezi a

Jelrács XXV. (BG-1969)

valóságot mintha mi bizonygatnánk siralmas helyzetünket. 1971-ben már megindult a kiállítási zuhatag. Ez már az „R” kiállítás után volt amelyet úgy szerveztem, hogy amennyire lehetőség volt rá teljességre törjön, és a SZÜRENON és az lparterv együtt jelentkezzen az öregekkel, s néhány olyan művész is belekerüljön akik az egyik társaságnak sem voltak a tagjai (pl. Erdély Miklós, Attaljai) Mintegy 1000 ember szorongott a megnyitón, s a kiállítást a betiltás ellenére Solymár István nyitotta meg. Ezzel kapcsolatban mellékelem Vadas József cikkét amelyben a kiállításon túl a szervezésről is ír. Boglár 1971-es évadjának is a teljes nyitottság volt a velejárója és semmilyen stílárius elfogultság nem érvényesült. 1972-től már kevésbé szóltam bele a programokba. Egyrészt úgy láttam Boglár lényegileg kifutott – ugyanakkor egyre zsúfoltabbak lettek a nyaraim s végül és döntő módon egy negatív tapasztalat készet erre. Számos lengyel művésszel elég jó volt a kapcsolat, ennek kialakításában Gyarmathy és fia valamint egy pozsoni magyar művészettörténész Brendel János segített. Az un. plenernek sorozatán vettem részt. Poznanban ismerkedtem meg Jan Berdiszakkal aki nemzetközileg ismert minimal-artos művész volt, több lengyel és nyugati múzeumban volt képe. A mienktől eltérő lengyel állapotok kapcsán, egyáltalán nem

szorult a föld alá, így nem igen volt szüksége arra, hogy boglár kiállítson, de szimpátiából s a magyar underground művészet melletti kiállásból megtette. Bepaszpartúta a grafikákat és festményeket, csináltatott egy komoly védőmappát és elküldte. Rögzítettük az 1972-es boglári programban a kiállításának az idejét – Gyurinak különösen a lelkére kötöttem, hogy valóban megfelelően rendezék meg és elutaztam. Az ősszel tudtam meg legnagyobb megdöbbenésemre boglárra látogató lengyelektől és itthoni barátaimtól, hogy Galántai elfeledkezett az anyagról. Alaposan leszúrtam a Gyurit – s jeleztem, hogy a későbbiekben nem látom értelmét az együttműködésnek, hiszen a 72-es évben egyre többször érvényesült a véletlenszerű ziláltság, aminek a csúcsa a Berdiszak kiállítás feleltelen elcsúsztatása volt.

Később amikor riasztó körülmények között „államosították” a kápolnát – köljáros indokkal – és a kékre festett felújítás után megkeresték az avantgardból a Bálintékat – patyomkin megoldásként – hogy állítsanak ki, mélyen egyetértettem az-al, hogy elutasították ezt. És azt hiszem, bármilyen groteszk, ezzel az újabb durva állami beavatkozással tettek legtöbbet Boglárért az elvtársak, mert ez is nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy mítosszá váljék.

Az „R kiállítás” részlete 1970.

A Szürenonnal kapcsolatban húsz év elteltével

1989

A hatvanas években a földallá szorult Magyarországon az avantgárd – a szellemi élet tekintélyes részével együtt. Vizslató szemek követték minden megmozdulást, de ez korántsem jelenthetett – néhányunknak – akkora visszatartó erőt, hogy egymásra ne leljünk klubokban és kocsmákban, „poloskás” leánylakásokban, műhelyként használt szárítókban, műtermekben. Összesodort bennünket egy sajátos, új igény, az elégedetlenség s a vállalás. A szervezés első komolyabb nyugati utam után hazatérve 66-ban, vált tudatos munkámmá.

A mi generációkkal, a 60-as évek végén, az avantgárd váratlan erővel tört fel Magyarországon. A művészettörténetek két csoportosulásra hívják föl a figyelmet: az egyik a nyugat-európai ill. amerikai irányzatokhoz közvetlenül csatlakozni óhajtó IPARTERV, a másik a helyi színeket erőteljesebben magába ötvöző SZÜRENON. Mindkét társaság számára az egyetemes művészeti áramlatokba való bekapcsolódás közös igény volt. Az eltérés a „mikéntben” fogalmazódott meg és a „fontosságok” megítélésében.

Sok volt a két csoportban a közös, de ezzel parallel az eltérés aktualitása az utóbbi években felerősödött. A rálátás is megnőtt. Érdemes az avantgárd csoportok esetében is néhány jellemzőt újra vizsgálni, hiszen vannak olyanok amelyeket vagy

nem tudatosítottak sokáig az elemzők, vagy az avantgárdot értékelők sokáig hátrányosan kezelték pl. sacralitás, teljességre törekvés, tradíció, genius loci stb. Mára ezek a jellemzők kezdenek ismét felértékelődni.

Néhányat vegyünk sorra:

1. A SZÜRENON egyik alapvető jellemzője volt, hogy a társaság tagjainál az **aktualitásokra való nyitottság** meg volt, de korántsem volt alapvetően meghatározó. **Autonóm személységük** óvta őket, s így meghatározóbbnak tartották a **belülről építkezést, a teljességre való törekvést**. (Karátson Gábor, Pap Oszkár, Csáji Attila, Türk Péter, Ilyés István, Csutoros Sándor, Veres Pál, Haris László.)

2. Ebből következik, hogy több művésznél jelentkezett a SZÜRENON esetében a **szakrális értékrendhez való vonzódás** ill. annak valamilyen vetületben történő elfogadása /Pap Oszkár, Karátson Gábor, Türk Péter, Ilyés István, Csutoros Sándor, Haris László, Csáji Attila

3. Ösztöneik kevésbé engedik, hogy kiirtsák magukból a **genius locit** – a hely szellemét – így a helyhez az ITT-hez való kötődés egy hajszállal erősebb (Ilyés István, Csáji Attila, Csutoros Sándor, Haraszty István, Prutkay Péter, Haris László), mint az aktualitást hangsúlyozó MOST, amely a lpartervnél

Ikontranszparens 1969

volt inkább meghatározó. Ezek ma még rejtettebb értéket jelentenek, mint pl. Ilyés István barbár életörömöt, szelídséget és erőt egyaránt sugárzó festett szobrai.

4. Az **aktualitások és a belülről építkezés néha találkoznak, erre is példa a SZÜRENON**. Ez történt pl. Haraszty, Pauer, Türk vagy – nyugodtan mondhatom – a saját esetemben. Ez általában rendkívül karakteres és értékes eredményt hozott.

A jellegzetességek jellemzését folytathatnám, de inkább felvetni szeretnék néhány szempontot, mint igazán kifejtteni., elsősorban az a célom hogy a rálátás növekedésével segítsen az újja gondolást.

*

Századunk kultúrájában az avantgárd ma már múlt. A neo- és sok tekintetben a posztavantgárd is az. De megkerülhetetlen. Viszonyulásaink lehetnek eltérők, esetleg tagadóak is, de kultúránkból az avantgárd kiiktathatatlan. Magatartás módjaival,

eltérő viszonyulás rendszereivel szembe kell néznünk, éppúgy mint esztétikájával, vagy esztétikumon túli-inneni-alatti szemlélet módjaival. És a többes szám itt meghatározó, hiszen ez a különös szövevény amit durván leegyszerűsítve avantgárdnak hívunk, egymásnak ellentmondó konklúziók sorozatát rejti magában. Kapcsolatunk lehet vele behódoló és tekinthetünk úgy rá, mint az egyetlen értékfordozóra vagy akár lehetünk kritikusok, esetleg fenntartásokkal teli, értetlenek, de egyet nem tehetünk, hogy ne vegyünk róla tudomást. Felháborodhatunk vagy legyinthetünk: kiiktatandó, mint egy veszélyes, bomlasztó vírus, tragikomikus tévedés, az üzlet zsákutcájába torkoló szélhámosság és ehhez hasonlóan vagy éppen eltérően sok mindent mondhatunk az avantgárdra, de azt nem, hogy nem volt feszítő erő, lelemény birtokában.

Erre a leleményre szükségünk van az avantgárd után is- ha egyáltalán túl, juthatunk rajta, a szó igazi értelmét magunk mögött hagyhatjuk. A világot állandóan modellezzük. Építünk és újra formálunk és tudjuk, hogy nincs végső megoldás. Ez

nem beletörődés a megoldhatatlanba, inkább egy paradox hűség, a kutató elme hűsége önmagához és beismerése az emberi végeességnek. De a tevékenység mégis a végtelenbe ível, mert hordozza minden szellemi alaptevékenység lényegét: a természetét.

Amikor az elkövetkezendőkben felidézem a SZÜRENON-t, nem elsősorban a társaságot kívánom bemutatni, inkább alapelveket érintek, a „fontosságok” megítélésével és nemzetközi áramlatokba kapcsolódás mikéntjével kapcsolatban rögzíték néhány megjegyzést.

A SZÜRENON soha nem volt zárt csoport. Az összetartozás formalításokon túli volt és egyáltalán nem ideológikus. Inkább szellemi műhelyként működött, értékformáló kohóként egy olyan közegben mely durva igazodást, uniformizálódást követelt meg A SZÜRENON, mint emberi s munka kapcsolatokra épülő műhely, a közvetlen irányzatokhoz való kapcsolódás helyett – azokra is nyitottan – az autonóm személyiség belső megerősödésének az útjait igyekezett kiépíteni. A csoport lét-rehozójaként – abban a folyamatos háborúban, amit a társadalom ellen vívott a hatalom, a „puha diktatúra” – úgy láttam, ez a legfontosabb. Lényegibb hozzájárulás lehet egy esetleges kiteljesedéshez, mint a lihegő együttmenetelésre való törekvés. Az ITT különös fontossága a MOST mellett a magyar avantgárdon belül a mi kiállításainkon fogalmazódott meg hosszú szünet után ismét. Számunkra a genius loci - a hely szelleme, a nemzeti karakter vagy a közép-európaiság, az ITT és MOST vállalásán keresztül realizálódott. Mindez az autonóm személyiség szűrőjén keresztül érvényesült s a személyiség minősége behatárolta a konklúzió értékét is. Ez a realizálódás vállalhatott akár motiválisan konkrét is – különösen a konceptuál art jelentkezése idején – de a kapcsolódás inkább született az akkori valóságából, mint a hagyományokból. Haraszty István kalitkája, Pauer Gyula Lenin-Marx parafrázisa, az én utcaköveim a hatvanas évek végén a hetvenes évek elején groteszk, elnyomóító valóságunk ironizáló torzítói voltak, a konceptuál art jellegzetesen közép-európai hajtásai. Visszahelyezve őket születésük idejére a pimaszságig bátrak.

A helyi talaj vagy a hely szelleme kielemezhető olyan munkákból is melyek az első pillantásra ezt kevésbé árulják el. Vegyünk egy speciális esetet, mondjuk Pauerét akinek affinitása a magyar tradíciókhoz kevés. Pauer pszeudója nem pszeudó mivel tában formálódott a hely szellemétől is áthatottan, hanem a látszólagosság radikális feltárása által, s az érzékenyebb válás által, hogy ezt észrevette. Nem hinném, hogy a pszeudó magyar akart lenni sokkal inkább azok a kételyek tették Paueret érzékenyebbé minderre, amelyek a 56-ot átgált magyar társadal-

mat átszötték. Itt korántsem a politikumról volt szó, sokkal inkább a csalódás, a csalatkozás, a család valóságát átító, de azt felszíni takaróval leplező igazság látszatok ambivalenciájáról.

Az én esetem kissé összetettebb. Magyarságom, mint autonóm egyéniségem része, egy ellenséges, türelmetlen és diktatórikus környezetben hamar tudatosult. Mint gyerek éltem át a II. Világháború után – a felvidéken – a „hontalanság éveit”. A politikai szlogenekben polgári demokratikusnak titulált, de valójában XX. századi európai viszonylatban is szélsőségesen kirekesztő törvényeket hozó és azokat érvényesítő országban, a benesi Csehszlovákiában éltem meg brutális élményként a nemzeti kirekesztést, a differenciálatlan kollektív felelősségre vonást. Ez felejthetetlen és kiiktathatatlan élmény volt. Mint fiatal ember én is azok közé tartoztam akik inkább akartak hagyományokat teremteni, mint hagyományokat követni, az élmények következtében mégis úgy tekintettem a néphagyomány, vagy a nemzeti kultúra őrzőire, mint megkerülhetetlenekre. Nélkülözhetetlenekre. Orbán Balázstól Zolnay Lászlóig lényegi talajom őrizték, melyből az emberi lét tovább élésének az igényével – szembenézve a mával, küzdelmekkel és meggrázkodatásokkal átszötten – megvalósulhatok. Az avantgárd és a hovartartozás vállalása fel sem merült bennem, hogy kizárhatja egymást. Számomra megkerülhetetlen volt: oly természetesen éreztem magyarságomat, mint vérem lüktetését, vagy azt, hogy a szememmel látok. Az, hogy gyermekkoromban megismerkedtem érte, mint más négerségéért vagy zsidóságáért csupán érzékenyített. Érzékenyített arra is, hogy a tradíciók túlértékelése, vagy a torzra növesztett identitás kilátástalan burok és könnyen vezethet gyűlölködésre. De észre kellett vennem azt is, hogy paradox módon ellentéte, a tradíciók értetlen megvetése ugyan ide vezet. Reflexiója hasonlóan szélsőséges és kizárólagos. A haladás egyoldalú, fetisizáltan megélt mítoszából fakad és az innováció kultuszára épül. Mint kultusz azonban nem csak értéket teremt és érzékenységet szül, de értetlenséget és érzéketlenséget is, és terméke az infantilizált lázadás. Egy új barbárság. Ez az értetlenség nemcsak szembeszáll a tradíciókkal, hanem tehertertelnek tekinti, korszerűtlen és felesleges idegennek, amitől szabadulni kell. Szóhasználatára félrevezető hiszen a lázadás permanenciájából született, de lényegét tekintve korántsem új, s velejárója az öngazoló türelmetlenség és a mindenkor jelenbe kényelmesedés. Konrad Lorenz írja „A civilizált emberiség nyolc halálos bűne” c. munkájában, hogy századunkban a hagyományok lerombolása eljutott arra a kritikus pontra, amikor a fiatal generáció egyrészt nem csupán nem sikerül azonosulnia az idősebbel, de azt kulturális értelemben sem képes megérteni. Úgy kezeli, mint egy idegen, ellenséges csoportot és nacionalista gyűlölködést táplál irán-

Japáni élő torpedó emlékezete

ta. Ez a patológikus jelenség a társadalom organikus létét teljesen szétzilálhatja s alapvető, önpusztító veszély forrássá válik Konrad Lorenznek az említett könyvben rögzített következtetéseit érdemes lenne az avantgárd művészet viszonylatában is végig elemezni.

Az ökológusok arra is figyelmeztettek bennünket, hogy a civilizáció az a formája amiben élünk látványos eredményeket produkál, de egyre látványosabb pusztulást is igér. Gondol-

kodásunk, tevékenységünk, termelés módunk stb. mélyreható önvizsgálata és átalakítása nélkül ökológiai katasztrófa fenyegeti a Földet – egy behatárolható időn belül. Ez az önvizsgálat az ezred fordulón a művészetekre is kell, hogy kiterjedjen.

E század végére a külső elszennyződés mellett, egyre tragikusabbá válik a belső elszennyződése. És ez korántsem kisebb veszély forrás, mint egy esetleges természeti katasztrófa. Itt nem pusztán a kommerszialisálódott és alacsony ösztön-

szintet kielégítő médiából ránk özönlő agresszióra gondolok és hasonlókra. A művészetben belül is általánossá vált az érték orientáltság helyett az érdek orientáltság, a pancsolás a szentben, a jelentéktelenben, a felszínben. A századelőhöz hasonlóan eljutottunk ismét oda, hogy a vizualitás lényegi áramlatainak, a művészi tendenciák alapirányultságának változnia kell. **A vizuális innováció rendkívüli eredményeket hozott, de mint féltis meg bukott.** A formai forradalmak / a formákkal és technikákkal való játékos szeretkezések után/ eljött az ideje az elmélyedtebb hűségeknek – írja Kepes 1977-ben. Az utolsó évtizedekben a formai megújulás, a vizuális kutatás egyre inkább a művészeteken kívüli területekre csúszott át: az elektronika, különösen az opto-electronika területére. Fontossá vált művészek-tudósok-technikusok közös tevékenysége. Erről már többször írtam, saját munkám ezzel kapcsolatos eredményeiről is. Most ennek a szituációnak egy sajátos vetületét szeretném kiemelni: ez a „fejlődés” hasonló kérdés feltevésre készített, mint a múlt század utolsó harmadában a fényképezőgép elterjedése. Akkor szembe kellett nézni többek között a természeti kép leképezésének a tökéletes tárgyiaságnak és túl haladásának a problémájával, ma a vizuális innováció robbanásszerű kiterjedésének idején a művészi-újítás hangsúlya szorult korrekciókra. Ismét az egyik alapkérdéssé vált a tradíció és az innováció viszonya. De az előjel megfordult. A megújuláshoz a tabula rasa helyett, nélkülözhetetlenné vált az elfogadható tradíciók felmutatása és az építés. Ma a fluxus elhatárolódása idején ehhez ugyanolyan bátorság kell, mint a század elején a megkövesült bálványok ledöntéséhez.

*

A Szürenon szervezésének idején is, lázadóként is építőnek éreztem magam. A művészetek egyszerre jelentettek számomra megszólíttatást, meditációra készítő csendet és szabadság élményt.

Festőként soha nem intellektuális spekulációkból indultam ki, hanem a vizualitás öntörvényű élményeiből, mégis nem egy esetben olyan képek is telítődtek bennem részben verbalizálható tartalommal, melyektől ezek az első rátekintésre nagyon idegenek voltak. Ez a „társalgás” a képeimmel mintegy utat épített a jövőm felé.¹ Ez vezetett el a fényművészethez, a lézer képi alkalmazásához. A kísérleteket a budapesti Központi Fizikai Kutató Intézet támogatta eszközzel és más jellegű segítséggel. A hetvenes évek végén létrehoztam egy olyan képi

¹Lásd: „Társalgás képeimmel” c. részben

megfogalmazás módot, az un. Szuperpozíciós módszert, amely nemzetközi viszonylatban is unikumnak bizonyult. Képeimmel való „társalgással” az ehhez vezető út mintegy lábam alá feszült, öntörvényű valóságként. A befelé figyelés, a belülről építkezés s a lényegi külső tendenciák - így pl. a fényművészet tendenciává erősödése- időnként találkozhatnak. Így oldódnak fel a paradoxonok. De számomra mindig ez a belülről építkezés volt a meghatározó.

*

Az egykori SZÜRENON kiállítások a hivatalos társadalmi elvárások ellenére valósultak meg. Korántsem központi helyszíneken. A Szürenon kiállítások résztvevői közül többen a mai magyar művészet reprezentánsai közé kerültek. Ertérő értékekre nyitottan, autonóm egyéniségekké váltak. A kiállítás szereplő művek nagy részét olyan munkák alkották, amelyek a kelet-közép-európai lét intenzív átéléséből születtek. Ennek az elmélyedt feltárása a közeljövő feladata. Sajátos hozzájárulásunk az európai kultúrához csak ezeknek az értékeknek a tudatosításával válhat valósággá.

Fénykörkérdés

Napkút Kiadó 2006

„1956 után Magyarország a hideg magány országa volt.”
(ESTERHÁZY PÉTER)

Fél évszázada lobbant fel és hamvadt el hirtelen a magyar forradalom lángja. Meglett ember lett, aki akkoriban született, mire a rendszerváltozásban a szabadságharcot nevének lehetett nevezni. Azóta további másfél évtized telt el. Neves írónk egy francia lapnak 2005 végén adott interjújából vettük a mottót körkérdésünkhöz, melyben arra kértünk többeket, fogalmazzák meg, milyen lenne ma a saját számvetésük, hogyan látják most az eltelt ötven évet.

Tejforralás fridsziderben

*„A kultúra egy-egy nemzet életvitelében olyan, mint a DNS a sejteknél, mely az örökletes tulajdonságokat viszi át sejtől sejtire, illetve a kultúra nemzedékről nemzedékre. Nem véletlen, hogy az okos, távlatokban gondolkozó gyarmatosítók nem elégszenek meg az anyagi javak kifosztásával, hanem a kultúrát is meg szállják, s próbálják megfosztani identitásától. Egy közösség sztéuzása leghatásosabban így történhet. Egy mozaikokra hullott világ könnyebben manipulálható. Ebben nincs szükség nemzeti művészetekre”**
CSÁJI ATTILA

Az 56-os forradalom életem egyik meghatározója. Ez számomra evidencia. Szervült létem alapépítményébe megkerülhetetlenül, mint származásom, magyarságom, a felvidékről való kitelepítés, a rácsodálkozás tanuló éveim egy festő műtermében, vizuális érzékenységem, részvétel a kaland és a rend perpatvárában, vagy a termékenyítő kétely.

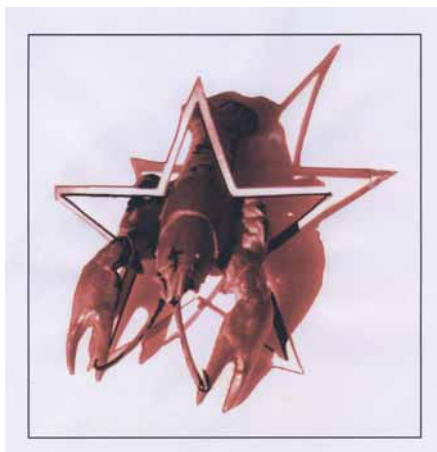
Ahhoz a nemzedékhez tartozom amely, átélte ötvenhatot, cselekvően, a névtelen mellékszereplők tömegében. De e mellékszereplők nélkül nincs hittől lelkesült áradat, magával ragadó sodrás. Nincs forradalom. Meghatározta életemet, a döb-bent ráébredés felemelő tisztítótüzevel: hogy valóban létezik közösség, mely szinte mítikusán átélte élményemmé vált, történelem teremtő elszántságával, a Budapestről való kényszerű távozással. A megbélyegzettséggel. Mi, akik kamaszként éltük át a szabadságharcot, a hit és a kétely nemzedéke voltunk, váratlan transzparenciákkal. Nem hazudhatunk tovább! – hittük sokan az 56-os forradalmat követően, de keserű élményként rá

kellett döbbszünk arra, hogy kevés, ami olyan leleményes, mint a köpönyegforgató hazugság. Tömegek „szocializálódtak” ebben. A társadalmi mimikri színes kaleidoszkópja szórakoztató lett volna, ha nem éltünk volna a tüztéren belül, s ha a lövések időnként nem minket találnak el.

A forradalom vulkánjának legerőteljesebb eruptív energiáit a nemzeti érzés adta. A forradalom leverőinek főcéljává az eruptív energiák megbabonázása vált. Az állampárt meghatározó korifeusai szerint a szocializmus építésének fő akadályozói – „a nyugati fellazító tendenciák terjesztői” is megelőzve – a nemzeti érzés hordozói lettek.

A forradalmat követő években a „hideg magány” ellenére a parázsló tűz rejtetten ott izzott tovább. Kétségtelen nehéz a fridsziderben tejet forralni. De nem is szükséges. Ki kellett lépni az adott játéktérből. Egy paradoxonnal élve „befelé” lehetett

* Csáji Attila válasza az Új Művészet körkérdésére – Új Művészet, 2000/1.

A haladás kettős szimbóluma 1973.

kilépni, bensőnk irányába. Ott teljesíteni be azt, ami kint lehetetlen.

56 legnagyobb élménye számomra a szabadság volt. A béklyót hihetetlen erővel és váratlansággal szétzúzó, a mélységekből feltörő jövőt teremtő szabadság. Amikor a költészet – néhány napra – valósággá vált: a lét, az igazság vonzásának sodrásába került.

Egy évtizednek kellett eltelnie ahhoz a forradalmat követően, hogy önmagam számára is megfogalmazhassam szabadság élményemet képileg is az Üzenetekben-Jelrácokban. Ezek a munkák szabadság struktúrák.

A hitelét veszített valóság befelé űzött, a megroggyant értékrend kétségessé tette a kapcsolódást. Mint festő, nem intellektuális spekulációkból indultam ki, hanem a vizualitás öntörvényű értékeiből. Úgy láttam, mindent magamból kell felépítenem s a legősibb, legegyszerűbb kifejezési módhoz, a gesztushoz kell vissza nyúlnom, a kéz felszabadult táncához. De a szabadság rendjét fürkésztem, harmóniát a káoszban, egységet az improvizatív struktúrában. Kétkeltem a jelszavakban, de a szabadosság pancsoló káoszában is. Kerestem egy élhető, szerves rend vizuális egyenértékét. Ezt találtam meg az Üzenetekben-Jelrácokban. A szerves rend igénye az individualitáson túlmutató, együtt jár a társak tudatos keresé-

sével, s annak a felismerésével, hogy a bennünk lévő életerő a szellem katalizáló birkózásaiban fokozható.

Részben 56 felszabadító élményéhez kapcsolhatom azt a felismerést is, hogy ha valóban létrejön közösség, az nagy erő. Ez olyan lépésekre készítette, melyek az elszigeteltséget oldják: csoportok szervezésére. (Progresszívek, SZÜRENON stb.) 56 elszántságát a terror sem törölte teljesen el, s a későbbi „puha diktatúra” sem volt képes rá. A kiszolgáltatottság és megalázkodás széleskörű volt ugyan, de korántsem mindenre-mindenkire kiterjedő. Mindig maradt egy vékony, nagyon vékony réteg, amely elfogadhatatlannak ítélte a „realitást”. Hamvas Béla elment akácgyökereket ásni, majd földi epret árulni a szentendrei piacra, Gyarmathy Tihamér hajószakácsnak, Tóth Menyhért a kunsági földet túrta és szaporíthatnám bőven a példákat – de nem alkudtak meg. Ha arra gondolunk, kik hozták létre a legmegrendítőbb életműveket, ők megkerülhetetlenek. És egy etikai megtisztulás alappillérei. A statisztikai átlagból fontos következtetések vonhatók le, de nem perdöntő a szellemi élet területén. A valódi szellemi élet ebben az időben a perifériákon zajlott. Padlászobákban, poloskás legénylakásokban, műterem kiállításokon, klubokban. Ha búvópatakszerűen is, de volt és komoly értékek teremődtek.

A mi generációnkkal a 60-as évek végén Magyarországon váratlan erővel tört fel az avantgard. 1956 forradalmát átélte fiatal nemzedék jelentkezett elfogulatlan friss szemlélettel, az egyetemes művészi irányzatokba való bekapcsolódás szándékával, kiállításokkal. (Progresszívek, SZÜRENON, IPARTERV, „R” kiállítás stb.) Mivel a kiállítások tekintélyes részét én szerveztem, az „elvtársak” különleges figyelme kísért.

Már az az alapállás, mely nem volt hajlandó elfogadni a szocialista realizmus mindenhatóságát és izesülni a lagymatag képmutatásba, akkor provokatívnak számított. Elsősorban a friss szemlélet volt a hivatalos kultúrpolitika számára felháborító és az elszántság, de többeket közülünk 56 miatt üldöztek, néhányan ezért börtönt viseltek, (Karátson Gábor, Molnár V. József) vagy munkájukban, a kiállításokon motiválisan utaltak 1956-ra. (Jovanovics György vörös leplel fekvő halott munkása 1968. október 23-án) Mindez túl sok volt az elvtársaknak, szinte képtelenségnek tűnt. Tovább terhelte a jelzettek az, hogy a 60-as évek végén a 70-es évek elején a konceptuális művészetek futótűzként terjedtek el az avantgardban. Megjelent a politikai koncept. Számunkra a genius loci- a hely szelleme, a nemzeti karakter vagy a közép-európaiság, az ITT és MOST vállalásán keresztül realizálódott. **

** részletesebben lásd Cs.A: A SZÜRENONRÓI 20 év után c. tanulmányban. Hommage Á Szürenon. Szerkesztette Lóska Lajos.

„Visszatérés” („Returning”)

„LUX EUROPAE 2002”

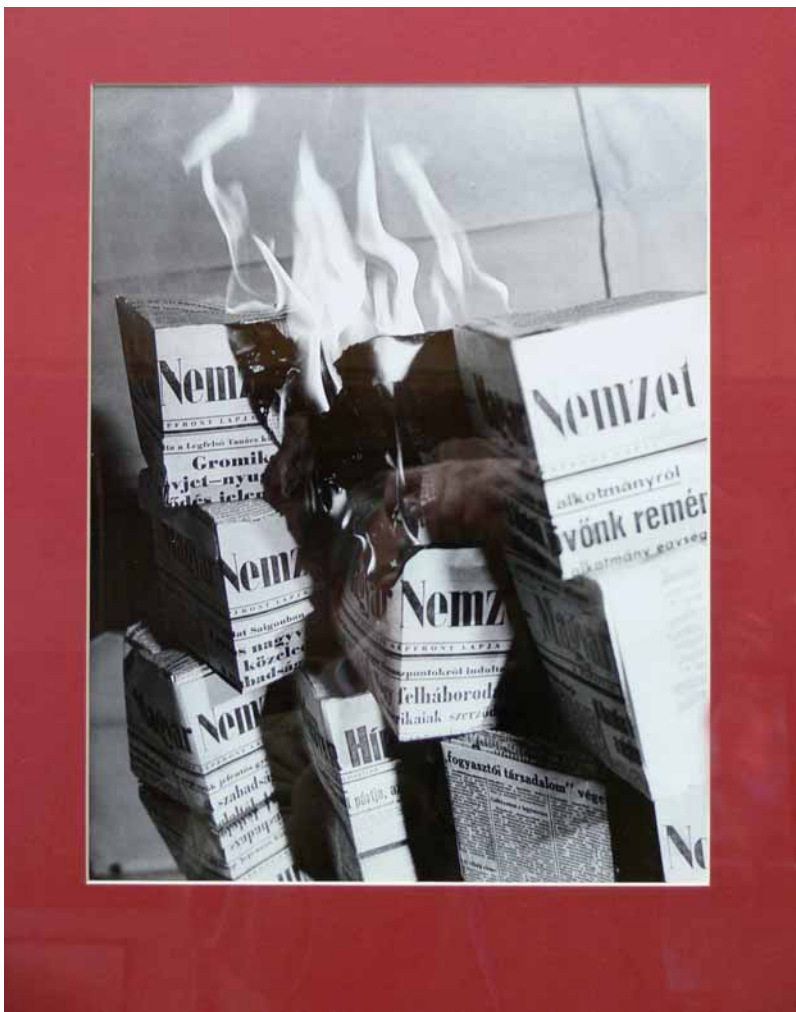
Koppenhágában megrendezett nagyszabású fényművészeti kiállításon megvalósított fénykörnyezet.

A dánok Európai Unió elnöksége idején, a Dán Kulturális Intézet által rendezett szabadtéri kiállítás célja az európai összetartozás felmutatása volt, a jövőbe mutató, a legaktuálisabbnak vélt képzőművészeti lehetőség, a fényművészet jegyében. A kiállítást Anders Fogh Rasmussen miniszterelnök nyitotta meg a koppenhágai városháza dísztermében, ünnepélyes keretek között. A bemutató Koppenhága közterein valósult meg, így a műalkotások néhány hónapon keresztül a koppenhágai mindennapok szereplőivé váltak. 19 művész alkotása került bemutatásra, 17 országból.

1956 emlékére készített fény-installációm az ún. „Visszatérés”-t, Finn Andersen úr, a „Danske Kultur Institute” igazgatója javaslatára központi helyre tették – az egész akciót rendező Dán Kulturális Intézet falán valósult meg. (Budapesti viszonylatban mintha a Vörösmarty téren lett volna)

Egy rendkívül egyszerű motívumot választottam: egy hatalmas, 10–12 méteres égő gyertyát, mely egyben egy ölelkező kettős spirál. Ez a verített motívum animálódik. Gyorsított folyamatban csonkig leég, haldoklik, elhal, majd a sötétből az elhamvadt gyertyacsonk újra lobban, és visszaépül egy hatalmas méretű égő gyertyává. Egy irreverzibilis folyamat visszafordíthatóvá válik. Az egész folyamat 5 percig tart –ami ismétlődik újra és újra.

„Egységben az erő III.” fotó

Amint írtam erről a SZÜRENON 20 év után c. visszaemlékezésben mindez az autonóm személyiség szűrőjén keresztül érvényesült és a személyiség minősége behatárolta a konkluzió értékét. Ezek a konceptuális munkák a valóság ironizáló torzítárával bátran feszítették tovább a lehetőségeket, s ösztönösen – időnként elementáris erővel képviseltek egy olyan szellemet, mely az aczéli kulturpolitika számára elfogadhatatlan volt. De ez a politika a „korszellemet” felhasználva igyekezett megosztani a fiatal művész nemzedéket is – erősíteni azt a lokális tradíciókkal szembeni patalógikus jelenséget amellyel az említett tanulmányban részletesebben foglalkoztam. Hol nyíltan - de kezdetben inkább burkoltan – tehetetlennek titulálta, és leértékelte a helyi hagyományokat, növelve az értetlenséget iránta. Korszzerűtlen és felesleges „idegennek” minősítette, amitől szabadulni kell. A lázadók egy része így válhatott – akarata ellenére – az aczéli kulturpolitika eszközévé, mely úgy tekintett a magyar hagyományokra –, bármilyen abszurd – mint egy kiiktatandó idegen, ellenséges valamire és gyűlölködést táplált iránta. Már akkor érezhető volt, hogy ez a patalógikus jelenség a társadalom organikus létét teljesen szétzilálhatja s alapvető, önpusztító veszélyforrássá válik. (amint erről egy korabeli levélben B.L.-nak részletesen írtam)

*

Az ötvenhatos felismerésekből és ellenhatásból merítő „aczéli politikában” a tradíciók szétzilálása tudatossá vált. Ez az önpusztító magatartás Magyarországon a média hatására brutális erővel jelentkezett. A globalizációra ráhangoló, az osztályharcos gyűlölködésben szocializált magyarországi médiastátók jó része ezt a szellemet képviseli ma is, a helyi értékek iránti érzéketlenség és a magyar tradíciók megvetése árad tevékenységükből. Annak a társadalmi agymosásnak, mely december 5-ig vezetett, nem pusztán bizonyos politikusok, de ők is főszereplői. Ez máig is mindennapjaink része. Ha érdekeik megkövetelik, bebizonyítják, hogy a fény nem a naptól árad, hanem Budapest szennycsatornáiból. Ha ebből a kelepceből nem vagyunk képesek kiszabadulni, nem pusztán a szabad információáramlást, s az erre épülő választási lehetőségeket temetheti szereplésük el, de a demokráciát is. Tevékenységük az utóbbi években cunamivá duzzadt. A pusztítást a társadalom egy részének riasztó lezülése kíséri. Tevékenységük mégsem mindenható, mert mindig akadnak – minden területen-autonóm egyéniségek – „a tűz őrői” – s a lelkekben kiirthatatlanul él tovább egy emberibb élet utáni vágy.

Ház.Közép Európa. XX.század második fele

* Naplójegyzet (Póstyén, 1973)

Egy testvérpár örökölt egy közös házat/hazát. Az egyik testvér el akart tűntetni mindent, ami a közös házra (házára) utalt: a timpanonokat, a klinker téglákat....Nem az a kérdés, hogy az egyik szebb, mint a másik, hanem az, hogy hamis, s a lebontott valóság mit kíván eltakarni?.

Ez a tudathasadásos ház tudathasadásos közép-európai létünk tárgyasításása.

Az abszurdítás ívét folytatandó: a ház közepénél berajzoltam az országhatár jelzést, betettem egy vörös keretbe, s megvártam, hogy egy kövér ember az ajtó elé érjen, ezzel is jelezve, hogy ez nem egy fotó montázs, a valóság ilyen abszurd.

Ház.Közép-Európa.XX.század második fele 1973

Ház. Közép-Európa. XX. század második fele. 1973.

56 szellemi öröksége számomra ennek a vágnak az életben tartása, melynek jegyében a lét az igazság vonzásának sodrásába kerül.

Szigliget 2006. augusztus

Csáji Attila

Mielőtt a kupola megépült, 2006.

Feljebb (M.O. tiszteletére) 2001.

Az idő strukturái: az egymásra rétegződött idő

A külső zárófelület mutathat e többet, mint felületességet, külsőséget?

A kérdés, kérdésre sarkall: egy Rembrandt kép nem külső záró felület?

Egy festő számára- akinek módja volt rácsodálkozni egy műalkotásra, nemcsak Rembrandtra, vagy Csontváryra- már a kérdés feltevés is felesleges.

Az idő strukturái foglalkoztatnak évtizedek óta. Az anyag konfliktusa az idővel. A víz koptatta uszadék fák, hajdani idők lényeiének geológiai lenyomatait, a korrozio, a mulandó anyag, mely sajátos ellentétként mégis képes az időtlenség sugallatára.

A felfedezésnek ebben a visszatérő örömeben misztérium rejlett. Ennek az önfeledt átélése adta a tevékenység legfőbb

Quattara 2001

Enmekar kései felirata 2007

örömét. Nem bensőm titkait akartam feltárni, hanem természetes misztériuma vonzott. Egy-egy olyan jel megtalálása, mely segített az átélésben.

Figyeltem az időben egymásra rétegződő lenyomatokat, melyek sajátos paradoxonként magukban hordozták és hordozták az időtlenség érzetét.

A hullám, amely végig fodrozódik a homok felületén és úgy simítja lágyan el, hogy az erők játéka örömévé válik a szemnek... végig fut rajta egy nyest, később ott tipeg egy apró madár, átkigyózik rajta – oldalazva – egy sikló. És egy újabb hullám halkkává szinte suttogóvá teszi mindezt.

Az anyag, az erőhatások és az idő közös éneke ez.

Az egymásra rétegződött történések, melyben az egyes pillanatok nyomai áthatják egymást és az áthatás által a pillanatot átcsúszkászik az időtlenbe.

Part I. 1971

Jegyzetek

Az anyag konfliktusa az idővel, ez foglalkoztat évtizedek óta. Az egymásra rétegződött történések vonzanak, a kultúrák sajátos transzparenciája, és különösen az idő, melyben az egyes pillanatok nyomai áthatják egymást és az áthatás által a pillanat átcsúszik az időtlenbe.

Munkáim belső indítékból születnek, de sajátos kiindulásként jelentkezhettek közvetlen környezetem motívumai is pl. a kőkeresztek, melyek a Balatonfelvidéken találhatók: utak mellett, szőlőhegyek alján.

A falusi mesterek munkái, ezek a sokszor a románkor naiv báját és hitét sugárzó Krisztusok, az alapmotívumon, a szenvedést és a feltámadást egyaránt magában hordó jelképen, a **kereszt** jelennek meg természetesen. Visszatérően. De **a kereszt formák is eltérőek lehetnek**, geometrikusak, vagy ívesen záródók és liliomszerű végekkel bírók, egyszerűek és összetet-

tebbek, változatos formában valósulnak meg, eltérő időrétegek lenyomatait hordozva magukban, egymást is értelmezve. Hajdanán, még szülőföldemen a Felvidéken, döbbenetes élményem volt, amikor egy temetőben egy szétvert késő-reneszánsz Perényi emlékművet láttunk keresztapámmal, a gyilkos és elvakult gyűlölet által ledöntve, a földbe tiporva. „A földdel egyenlővé tették” – mondta keresztapám, de a kijelentés átfordult bennem és túlmutatott az esztelen romboláson: a kereszt a földdel egyenlővé vált. De ez számomra nemcsak azt jelentette, hogy szétdőlték, beletaposták a földbe, hanem jelentése átfordult valami másba: ami a földdel, az anyafölddel egyenlővé válik, az számunkra embereknek nélkülözhetetlen. Így a ledöntött kereszt felmagasztosult. Túl nőtt az esztelen dúláson. A jelentéseknek ez a transzparenciája azóta is követ. Ezért választottam néhány képem címéül: „*A földdel egyenlő*”.

Balaton felvidéki kőkeresztek
(Csáji Attila fotói)

„A földdel egyenlő”, 2008

Szidiropulosz Archimedesz
Trianon utóélete
A magyar társadalom Trianon képe az ezredfordulón c. kötetéből

Csáji Attila
Trianonról – kánonban
(313–343 o.)

– *Mivel foglalkozol, miből élsz?*

– Festő vagyok, ebből élek. Főként olajjal festek, akvarellal kevésbé. Olaj, vegyes technika, valamint a fény képi lehetőségeivel foglalkozom. Például a lézerefénynek, a koherens fénynek a képi lehetőségeivel. Már a 70-es évek közepétől a Központi Fizikai Kutatóintézetnek a támogatásával. Ezzel kapcsolatban nemzetközi szabadalmom van, rengeteg meghívásom volt és van is, hála Istennek.

– *A középiskolát hol végezted?*

– Négy különböző gimnáziumba jártam. A budapesti Berzsényi Gimnáziumban kezdtem, innen – részben politikai okokból – el kellett mennem. Akkor kerültem a Kőlcsey Gimnáziumba, ott csak három napig voltam, mert összetűztem az iskolaigazgatóval. Eléggé kellemetlenkedő gyerekek tartottak. Önérztes és szókimondó voltam. Akkoriban nagy élményt jelentett számomra például Rimbaud-nak a költészete és a belőle áradó szabadságvágy, amit abszolút nem érzékeltem az iskolában. Elég jó vitaközö voltam, és nagyon szerettem hozzászólni az egyes témákhoz. Ennek egyáltalán nem örültek, nem tudták elviselni, mert kényes kérdéseket mondtam ki. EZ néhány tanárt boldoggá tett, másokaz zavarba hozott többeket meg felháborított. Ez történelem órán is előfordult, pedig kitűnő történelem tanáeom volt a Berzsényi Gimnáziumban, ahová legtöbbit jártam, Lengyel Menyus tanár úr. A dolgok egyébként sokkal bonyolultabbak és összetettebbek, mint ahogy ma sokan durván leegyszerűsítik. Itt sem a lövészárok szemlélet érvényesült. Ez az ember egy régi dél-erdélyi kommunista volt. Megharcolta a saját életét, magyar érzésű volt, és pont azért, hogy volt egy ilyen kommunista múltja, nagyobb szabadságokkal beszélhetett. Nemzetibb szellemben tanított, mint az a magyar irodalom tanár, aki dzsentri származású volt, és csak a legvonalásabban mert bármiről beszélni, s ha ettől valaki kicsit eltért, azt rögtön leállította. Lengyel Menyus nem. És az ő általa tanít-

tott osztályokból a többség részt vett az 1956-os forradalomban. Ez is mutatja, hogy ő már Rákosiék kommunizmusát rendkívül erősen bírálta és nem értett egyet velük. Számára már nem az volt, amiért hajdan küzdött. Magyarórákon egyáltalán nem esett szó Trianonról, illetve a Trianonnal kapcsolatos kisebb ségi problémákról, magyarságról. Történelem órákon a Menyusnál jött elő, de azért ott is óvatosan. Ez az idő nem volt alkalmas erre. Az emberek az ilyen témákban óvatossak voltak. Abban az időszakban Trianonról alig tanultunk.

A Kőlcsey után, a Madách Gimnáziumba kerültem. Itt is viszonylag rövid ideig voltam, de ez már 56. És itt kezdtem szervezni a kizárólagos oroszitanítás elleni tiltakozást. Döntően ezért kellett elmennem, de azért is, mert belekeveredtem bizonyos dolgokba, harcokba is. Nagyrészt az én korosztályom adta a „pesti sráccokat”. Mi is feltörtünk egy benzín kutat és „moltov-palackoztunk” A forradalom idején úgy láttam a másik oldal alig létezik. A másik oldal az oroszok voltak. A kommunis-ták felszivódtak, eltűntek. Csak a tanokok árnyékában jelentek meg később. Anyjira egységes volt a nép mint rendkívül ritkán. Ebben volt valami életreszólóan döbbenetes és felemelő.

A forradalom után el kellett hagynom Pestet. Közben még a forradalom idején a sráccokkal megmentettünk egy ÁVO-s tisztet, akit az albérlőinken keresztül ismertem meg. Mivel nagyon szegények voltunk az egyik szobát kiadtuk Szabolcsból felkerült lányoknak. Ez az ember az egyik lánynak volt a vőlegénye. És elhoztuk ide mert meg akarták lincselni. Itt bújtattuk a lakásban. Nagyon jól tudom, hogy azok az ávósok akiket felakasztottak, azoknak a tekintélyes része iszonyatot követet el. Én is sok olyan emberrel találkoztam, akik elszenveték ezt az iszonyatot, és élményeik mélyen megrendítették. De azzal, hogy valakit felakaszsanak, vagy felkoncoljanak bírósági ítélet nélkül, nem azonosultam, az ilyesmi ellen ösztönösen tiltakoztam, ráadásul ezt az embert felszínesen ismertem is. Azért, mert a véletlen úgy hozta, hogy ezt a tisztet mi elrejtettük, adott ró-

Friz 1968.

lam egy olyan nyilatkozatot, amit azért figyelembe vettek, így engem végül is nem állítottak bíróság elé. Megelégerdtek anynyival, hogy tünjek el, menjek el Pestről. Elmentem Miskolcra, ott élt a bátyám. Ott folytattam a Kilián György Gimnáziumban a tanulmányaimat. Ott is érettségiztem. 56 végig kísérté életemet. Ezért is maradtam évekig vidéken.

– *Úgy tudom Felvidékről kerültél Budapestre. Mesélnél a kitelepítés körülményeiről?*

– Minket Kassáról telepítettek ki, így kerültünk ide. Felajánlottak apámnak Békásmegyeren is lakást, meg más különböző helyeken, sváboknak a házaik, de ő azt mondta, hogy őket is igazságtalanul telepítették ki: nem foglalhatjuk el a helyüket Ez a 40-es évek második felében volt, úgy tudom 47 júliusában. Akkor 8 éves voltam, de nagyon sok mindenre pontosan emlékszem.

Hajdan részben le is írtam, így át is tudnám adni Neked. A kitelepítéssel kapcsolatos emlékek nem jelentek meg, de más vonatkozásban sok minden megjelent vagy elhangzott különböző médiumokban. A kitelepítésnél, mint utaltam rá nyolc éves gyerek voltam. Mi már abban az időszakban kerültünk át Magyarországra, amikor már nem 60 kg-os csomagokkal kergették át az embereket ezrével a határon. „Jobb szituációban” kerültünk Magyarországra. Három vagont kaptunk. Minden ingóságunkat elhozhattuk. Sőt, nemcsak a saját ingóságainkat hoztuk el, hanem apám barátainak az ingóságaiából is valamit, például Komoróczy Gézának – az orientalista, „sumerológus” édesapjának – a könyvtárát is. A papája kassai volt. Apámnak elég jó barátja. A könyvtárak tekintélyes részét elhoztuk. Nagyon örültek amikor megkapták, de elkeveredve, a legutóbbi időkig

maradt olyan könyv, amibe be volt pecsételve, hogy „császári és királyi komoróczy de Komoróczy” Gejza vagy György...

– *És mi volt az oka annak, hogy nektek Kassáról el kellett mennetek?*

– Csupán az, hogy magyarok vagyunk. Konkrétan az égvilágon semmi okuk nem volt, egyszerűen nemzetiségi tisztogatás folyt. A kollektív felelősségre vonás. Kiket üldöztek-küldtek el? Kitelepítettek százezer magyart, mintegy 60-70 ezer embert az egyik alkalommal, illetve 30 ezernyi tömeget még hamarább. Az első tízezreket sokkal rosszabb körülmények között üldözték el, a „benesi polgári demokrácia dicsőségére” Ez nyilván megfélemlítési akció volt. Az otáni magyar társadalom különböző rétegeit félemlítették meg. Mert éppúgy kitelepítettek parasztgazdákat, iparosokat, mint értelmiségeket. Elsősorban a tehetősebb rétegeket...

– *Tehát nem foglalkozás szerint válogattak, hanem aszerint, hogy magyarok vagy nem magyarok? És kihirdették, hogy a magyaroknak menniük kell? Vagy olyan helyzetet teremtettek?*

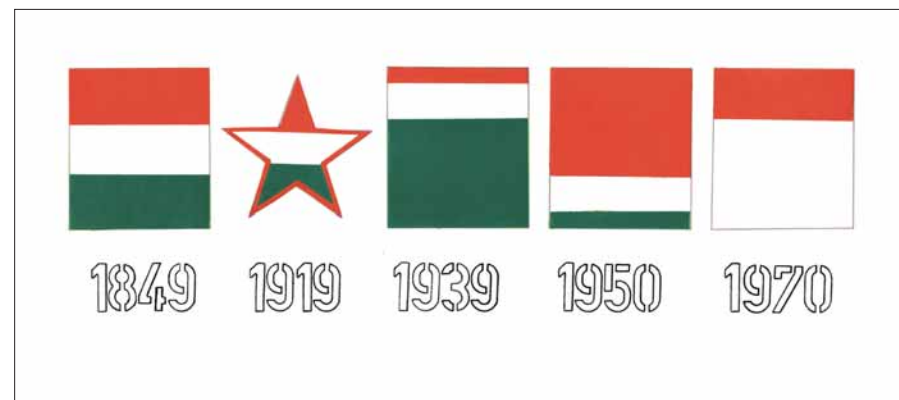
– Így van. Persze azért másra oda figyeltek. De erről később. Döbbenetes helyzet volt. Hadd menjek vissza egy kicsit régebbre. Mint kisgyerek, közvetlenül a háború után megéltem azokat a veszett hangulatú, indulatokkal terhes tüntetéseket Kassán, melyek máig kísértenek Amikor a felheccelt, sovinszta tömeg, amelynek egy tekintélyes részét északabbról telepítették be a városba, végig ömlött Kassa utcáin... Engem az döbbenett meg, mint gyereket, hogy ott láttam a bátyámat is, közéjük ráncigálva és taszigálták, ütötték, dobálták őket – és

Part III. 1973.

iszonyúan kiabáltak. Főként azt, hogy „magyarok a Dunába”. Én mint gyerek, nem realizáltam azt, hogy a Duna azért örült messze van, nem lehet egykönnyen bedobni a magyarokat a Dunába Kassán. Néhány jókaratú szlovák barátunk is mondta, a tüntetések közt, hogy amikor a Dunáig érnek, addigra lehiggadnak már, és nem fogják a Dunába vetni őket. Úgy éreztem akkor az indulatok tombolásában, hogy komolyan gondolják. És az áttételes tartalma riasztó volt. Megszállt a rémület. A nővérem is állandóan sírt. Mint kis gyerek azt hittem, hogy ezek tényleg ilyesmiket fognak csinálni. Ezt a félelmet táplálta, hogy sajnos történelem megdőbbszerűen tragikus dolgok is... Az egyik legijesztőbb, és tulajdonképpen máig nem feltárt: a leventék ügye... Szegény Száraz György író, történésszel, aki jó barátom volt, és rozsnyói, sokat beszélgettünk ezekről. Ő nálam idősebb volt kb. tíz évvel. Gyuri is mesélt erről az esetről. Ő rettenetesen izgatta, drámát akart róla írni, és megpróbálta feltárni. De az emberek bezárultak, mert félték Mi ez a levente ügy? Valahol Rozsnyó környékén a leventék, akik már látták, hogy értelmetlen a háború, eldobták a fegyvereiket, meghúzódtak egy kőbányában. A szlovák partizánok megtudták, körbevették őket és legépfegyverezték. Szlovák partizánok. Erről szinte alig lehet valamit tudni a mai napig. Gyuri egyik fontos feladatának tartotta azt, hogy kinyomozza. De csak apró kis nyomokat talált. Még akkor is félték az emberek... Akadt olyan aki emlékezett rá, de azok sem beszéltek,

vagy alig mertek beszélni. Azért is örült többek között annak, hogy nekem is örözt valamit erről az emlékeztem. Mint gyerek, még emlékeztem arra, hogy apám meg a többiek a cseresznyefa alatt ültek –, Kassán egy nagy kertes házban laktunk – és beszéltek erről az esetről, amikor eljutott hozzánk a hír. Amikor elkezdtek erről beszélni, akkor apám betessékelte az embereket a házba. Így én csak a tragédia tényéről hallottam. Ez 45 körül volt. És ez előjött apámnál néhányszor, szóval ő ezt soha nem felejtette el, de igazán ő sem tudott róla sokat. Annyit tudott, amit a hírhozó görög ember mondott. Arra emlékszem, hogy Görögörl jött, mert később kamasz koromban még egyszer összetalálkoztam ezzel az esettel, mert a véletlen úgy hozta, hogy az egyik nagybátyám, dr. Csáji Bertalan, Görögön volt körorvos. És ő is hallott erről valami keveset. Abszolút fegyvertelen fiatal gyerekek voltak, akik értelmetlennek látták már a háborút. És azt, hogy fegyvertelenek, azok, akik körbevették őket, azok is tudták. Tehát az nem igaz, hogy fel lehet menteni őket, mert háború volt... Ennek tulajdonképpen világraszóló botránynak kellett volna lennie, mint Lidicének. De elhallgatták. Nem lehetett botrány, mert máig kettős mércével mérnek. Még ennél is sokkal brutálisabb dolgok történtek a Kárpát-medencében a magyarokkal, vagy akár a sziléziai németekkel. Például a Kárpátalján, vagy a Délvidéken, amiről a kutya sem beszélt évtizedeken keresztül. Sőt letagadták. Hogy hány tízezer magyarot öltek ott meg a Délvidéken, senki sem tudja pontosan.

Számok, komplementer színekkel 1973.

Bár mára a történészek nagy részét feldolgozták a szomorú eseteknek. Ezeket a délvidéki szörnyűségeket én is évtizedek múltán tudtam meg, pedig nekem viszonylag elég összetett délvidéki kapcsolataim vannak a mai napig, mivel az Új Szimpózium, az a folyóirat, amit ott Újvidéken kiadtak, egy avantgárd szellemű újság volt, és jó kapcsolatunk volt velük. Számos kiállítás csináltunk Újvidéken, és elég gyakran voltunk a Vajdaságban, mert ez a rész a 60-as évek végén, a 70-es évek elején a szabadság részleges földjének tűnt innen Budapestől. Persze akkor, amikor az ember már alaposabban megismerte, akkor tudhatta meg, hogy messze nem volt a szabadság földje. Tény tehát, hogy sokkal nagyobb nagyságrendű dolgokról nem tudunk, mint a leventék tragédiája. Az hogy 200 leventét lemészároltak a „hősi” harcban, bennünk is alámerült. Ezek az ismeretlen tragédiák „csak” áttételesen érintették a sorsunkat, de komor árnyakként időnként, váratlanul előjöttek. Trianonból egészen más érintett minket erőteljesebben. Hiszen ezekről a tragédiákról alig tudunk. A félelem, az eltitkolás, tudatos emlékezetvesztés a társadalomtól elzárta őket. A hétköznapi dolgok számítottak, amelyek viszont kikerülhetetlenek voltak.

– *Mennyire kapcsolódtok mindezt Trianonhoz, ti akik ott éltetek, akiket kényszerítettek arra, hogy eljőjetez otthonaitoktól?*
– Ez nyilvánvalóan összekötődött. Hiszen másképpen nem kellett volna eljőnnük. Egyenes következménye volt Trianon-

nak. Trianon szinte mindegyik ilyen családban beszédtéma volt. Míg az országban általában ezt elhallgatták, hivatalosan teljesen elhallgatták, ezekben a családokban soha sem tudták ezt elérni. Megkerülhetetlen téma volt. Eleve az életvitelük miatt, a miatt, ahogy a családok széjjelszakadtak. Amikor minket például kitelepítettek, akkor apám választhatta volna az ott maradás lehetőségét is. Neki megvolt ez a lehetősége, hogy ott maradjon, mert anyai nagyapámnál Szepsiben ügyvédbojtár volt az akkori cseh külügyminiszter. Ott ügyvédbojtárkodott, és mondta, hogy a Pista bácsinak mindent elintéz, Anyai nagyapám egy elmagyarosodott, magyarokkal összeházasodott mánta-cipszer családból származott. Ezek a mánták egyébként nagyon nagy magyarok voltak. Akkor, amikor nem csatolták vissza a bécsi döntés után a mánta vidékeket, akkor kimentek tüntetni, hogy Magyarországhoz való csatlakozni. Mert a bécsi döntésnél a német lakta részek Szlovákiában maradtak. Több helyen kimentek tüntetni, Stószon, Meczenzéken és követelték a Magyarországhoz való csatlakozást. Gondolj arra, hogy ezek az emberek hosszú évszázadok óta itt éltek, összeházasodtak magyar családokkal, teljesen magyar érzésűek voltak... Teljesen más volt a mentalitásuk, mint az erdélyi szászoknak. Nekem az anyai nagybátyám mesélte, amikor mutatta azokat a hutákat Meczenzéken amelyek a család tulajdonában voltak hajdan, hogy a mánta-cipszerek az 1848-49-es szabadságharc idején a szabadságharcnak sokkal több ágyút öntöttek, mint Gábor

Áron. Csak tőlük ezt elvárták, mert ők értettek hozzá, nekik ez volt a szakmájuk, hiszen a fémöntéshez értettek és fegyverművesek is voltak. Gábor Áron viszont saját zsenialitásából jött rá, hogy ezt hogyan, miféleképpen kell egy annyira elzárt vidéken csinálni. A féművesség magasszinten állt ezen a környéken, a Lánchíd vas-egységeit is Rozsnyó környékén öntötték. Tehát a II. világháborút követő időszak akkori csehszlovák külügyminisztere, dr. Schürger Istvánnál, a nagypapámnál volt hajdan ügyvédbojtár, aki a maga módján emberien viselkedett egyébként, mert felajánlotta azt, hogy mi teljes mentességet kapunk, és ott maradhatunk. De közben apám is, meg mi mindnyájan nagyon sok mindent átélünk. A tüntetéseket említetem, hogy a felheccelt tömeg számos magyar fiatalal együtt a bátyámat is hogyan cipelte körbe. De megjelentek partizánok is, akik megfélemlítési akcióként elvittek embereket, például a Kölcsey utcából apámat elcipelték egy gyűjtőtáborba. Az volt a szerencséje, hogy nem élelmiszert vitt magával, hanem a táskába – nem tudom, hogy miféle elgondolás kapcsán – beletette a református papi palástját – mert vallásán és református lelkész volt – a Bocskai sapkát és a Bibliát. Ezeket tette be és úgy ment el. És miután bement a gyűjtőtáborba, bement a mellékhelyiségbe, felvette a palástot, fejére tette a Bocskai sapkát, hóna alá tette a Bibliát, és kísétált az örök között. A kapunál szlovákul is köszönt „áldást és békességet”. Így menekült meg, mert nem lehetett volna tudni, hogy mi lesz végül is a sorsa. Ezután nem Kassára jött vissza, hanem Nagyvidára ment a Csáji nagyapához. Ők rejtették el. egy rövid időre Apám végül is – nemcsak a történetek miatt, az egész léggör miatt – mondta, hogy nem akar abban az országban maradni. Ő azon kevesek közé tartozott aki – a teljesen megalázó, kiszolgáltatott helyzetben – valóban választotta a Magyarországra való áttelepülést. Tehát minket áttelepítettek ide, anyám, apám, négy testvérem ide került. Ott maradtak apámnak a szülei, testvérei – többek között a Berci bácsi, az orvos, akinek nem volt gyereke. Ők kérték apámat, hogy időnként engedje át a hűgomat, Ildikót, aki akkor még iskolába se járt, kicsi gyerek volt, ő volt a családban a legkisebb. Itt élt velünk Budapesten, de átszöktették a zöld határon. Tehát nem hivatalosan ment, mert akkor hivatalosan nem lehetett, hanem átszöktették valahol Telkibánya körül. Nagyanymam testvére ott élt Telkibányán, és a lánya, a keresztanyám Kádár Sárika néni is. Nem volt túl nehéz akkor az átszöktetés. Ez többször megtörtént, de mivel túlzottan felszaladt a csempészés, az elvtársak beszigorították. Ildikót egy darabig nem tudták visszahozni. Akkor a nagybátyám próbálta rávenni apámat, hogy Ildikót adja örökbe és legyen az ő gyereke. Apám először hallani sem akart róla, de egyre nagyobb lett itt a szegénység, ott viszonylagos jólét volt,

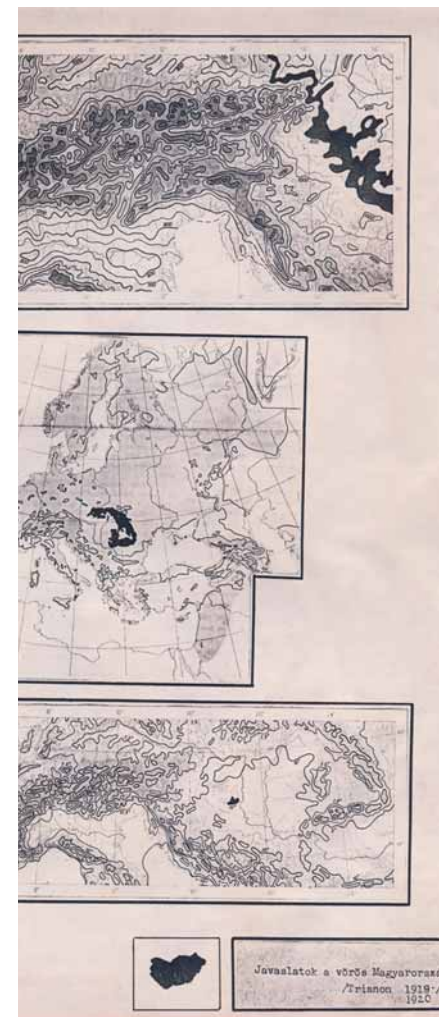

Szabásminta 1920. (készült 1973)

és végül is egy sajátos kompromisszumot kötöttek. Így Ildikó ott nőtt fel, ottmaradt Tornagörögön, Rozsnyón, majd ismét Kassán. Ezt hivatalossá tették. Ott járt iskolába, ott érettségizett, ott ment férjhez és jelenleg is Kassán él. Amikor apám 64-ben meghalt, akkor anyám elhatározta, hogy visszaköltözik Szepsibe. Nagyanymam ott élt, Palkó bácsi az öccse szintén, valamint a rokonság nagyobbik része. Nagymamának nagyon nagy szüksége volt rá és így visszaköltözött oda ahová a gyökerei, a szíve húzta a Felvidékre. Ildikó is ott volt, testvére, édesanyja és számos más rokona is. Mi a többi „gyerek” már felnőttek voltunk. De úgy hagyott itt minket, hogy nyaranta három-négy hónapot velünk töltött, de más időszakban is ájtött. Nem lett csehszlovák állampolgár, megtartotta a magyar állampolgárságát, de döntően ott élt. Legalább egy fél évet, vagy esetleg egy kicsit többet Szepsiben és Kassán volt, és kicsit kevesebbet, néhány hónapot itt. Visszament szülővárosába, Szepsibe, mert ott érezte magát jól, ott voltak a gyökerei, nem tudott a gyökerektől elszakadni. Később aztán Ildikóval Kassára költöztek be, a Fő utcába, és Ildikó családjával együtt ott éltek a múlt évig, mert Anyuka a múlt évben halt meg, 94 éves korában. De Ildikó most is ott él Kassán, és a családja is. Rengeteg ilyen szálal lehetne felgombolyítani. Trianon és az azt jóváhagyó békek, egyrészt durván szétszakították a családot, másrészt arra kényszerítették, hogy próbálják megtalálni az össze-

kötő szálakat és a kapcsolatokat akár illegálisan is, akkor amikor a két ország lakosságát hivatalosan igyekeztek, majdnem hermetikusan elzárni egymástól, vagy legalábbis minimálisra csökkenteni az érintkezést.

Visszatérve az áttelepítésre. Említettem, hogy több vagonnal jöttünk át Magyarországra. Budapesten a Vágány utcába tolták be a vagonokat. Kassáról idáig három nap volt az út, mert útközben is ácsorogtattak bennünket különböző mellékvágányokon. Budapesten is ki voltunk tolvá mellékvágányokra. Az első, akikkel itt találkoztunk: belügyes egyenruhások voltak, és elvittek minket megfürdetni... Ez 1947-ben volt, még a fordulat éve előtt. A Belügyminisztérium már eléggé kommunista befolyású volt. Mi, mint az ígéret földjére, úgy jöttünk ide, de hát nem feltétlen úgy fogadtak. Túlzás lenne azt mondani, hogy ellenségként fogadtak bennünket, Nem. De például ezek között a katonák között volt olyan, aki ellenségesen fogadott minket. Tehát nem a polgári hatóságok, mert a polgári hatóságokban elég sok volt a kimondott, kifejezett együttérzés. Ezek között a belügyiek között volt azonban több olyan, aki nagyon ellenségesen viselkedett velünk. A Vágány utcából a Tavaszmező utcai iskolába kerültünk. Itt laktunk hónapokon át tanteremben. Nagyon sok családot oda tettek. Hónapokon keresztül ott éltünk összezsúfoltan. Onnan kerültünk aztán ide ebbe a lakásba, ahol jelenleg is beszélgetünk. A családnak a nagyobbik része viszont ottmaradt. Kassán, Szepsiben, Nagyvidán, a Felvidéken. Csak apám, anyám és a négy gyerek jött el. De ottmaradt apám két öccse, feleségeik, a nagymama, mind a két nagypapa, nagymama. Ők azért nem jöttek el, mert nem telepítették őket ki. Nem szerepeltek a névsoron. Azért azt meggondolták, hogy például egy jó orvost kitelepítsenek. Orvosok közül keveset telepítettek ki, mert az orvosokra szükség volt. Kétségtelen, hogy ez nem feltétlenül azon múltott, hogy kinek mi a foglalkozása, de kicsit azért befolyásolta. Ezekre az érdekeiket szolgáló praktikus viszonylatokra odafigyeltek. Apám az átlagos értelmiségieknél jóval műveltebb volt, hét nyelven beszélt, természetesen csehül és szlovákul is, komoly filozófiai műveltséggel bírt, s történeti-egyháztörténeti kutatásokkal foglalkozott. Örültek, hogy megszabadultak tőle. Ugyanakkor a családból volt olyan, mint például a Palkó bácsi, az én keresztapám, aki Kaukázusban volt orosz fogságban, ő a Don mellett sebesült meg, akkor Kassára hozták, meggyógyították, és megint visszküldték a frontra. Utána került fogságba. Ez is egyébként Trianonhoz kapcsolódik azáltal, hogy Palkó bácsit csak úgy engedték vissza az orosz fogságból Csehszlovákiába, hogy alá kellett írnia, hogy szlovák. Közben megint meghúzták a határokat – és csak azokat engedték Csehszlovákiába a fel-

Javaslatok a vörös Magyarország hatáira 1919–20. (készült 1973)

INFORMÁCIÓ + információ
Információ

vidéki hadifoglyok közül, akik aláírták, hogy ők szlovákok. Akik magyarok, azok menjenek Magyarországra. Ezekről is keveset beszélnek, és ezek is nagyon érdekes tények. Tehát aki azt mondta, hogy magyar, azt nem engedték be Csehszlovákiába hiába volt a Felvidék a szülőföldje és éltek ott elődei számos generáción keresztül, még maradhatott a fogságban, csak hosszas herce-hurca után jöhetett Magyarországra. Palkó bácsinak ez nagyon komoly lelkiismeret furdalást jelentett, hogy ő aláírta, hogy ő szlovák. Palkó bácsinak sok cseh és szlovák barátja volt, hiszen Prágában járt egyetemre és később a Felvidéken ügyvédeskedett. Eddig fel sem merült, hogy szlovákizálni kell, de ebben a situációban rákényszerült. Aláírta, hogy szlovák, és csak így mehetett haza Szepsibe, ahol ott volt az édesanyja (az én nagyanyám, a Goóts nagymama) teljesen egyedül. Két gyereke volt, anyám és a Palkó bácsi. Minket kitelepítettek ő teljesen magára maradt.

A Csáji családból maradtak ott sokan, de széjjelszórva. Nagyidától, Rozsnyón át Királyhelmecig. Tehát anyai nagyanyám ott-

maradt egyedül, közben a nagyapám is meghalt, nagymamának jövedelme nem volt. Kiszolgáltatott helyzetbe került. Palkó bácsi csak ilyen megalázó módon kerülhetett vissza, talán 49-ben (nem emlékszem pontosan) Szepsibe, és hosszú-hosszú éveknek kellett eltelnie, míg ismét magyarnak vallhatta magát, amíg hivatalosan is beírták azt, hogy magyar. Neki ez komoly lelkiismeretfurdalást okozott. Ma talán könnyebben lépnek ezen túl az elgyökértelenített emberek, de a többségnek ez kegyetlen probléma. Emlékszem arra, hogy a család egyik barátjával, egy festővel hasonló történt. Mielőtt erre kitérnék, hadd említsem meg, hogy nagyapám megszállott gyűjtő volt, és sok festő barátal bírt, így Csordák Lajos is barátja volt, aki Ludovít Csordák néven az egyik legnevesebb korabeli festő lett. Szlovákként kezelik, s közben alig beszélt szlovácul, törte a nyelvet. De Csordák előtt Mednyánszky László szintén megfordult nála, nagyon szép Mednyánszky képeket vásárolt. Vagy említhetem Jakobi Gyulát is, akitől szintén vásárolt. Gyula bácsival én is baráti kapcsolatba kerültem. A nagmamát – miután a Palkó bácsi orosz fogságba került, és nem volt semmi jövedelme a háború és nagyapám halála után, ez a gyűjtemény mentette meg. A képeket, szőnyegeteket, kerámiákat nagyrészt eladogatta, természetesen fillérékért, de megmentette ez a pusztulástól. Áttételesen ez is Trianonhoz kapcsolódik, hiszen nagymama kiszolgáltatottságát a mi kitelepítésünk fokozta, különösen nagyapá halála után.

Említettem, hogy a család egyik festő barátjával a „reszlovakizáció” kapcsán hasonló dolog történt, mint Palkó bácsival. Ez a festő Jakobi Gyula volt, aki valóban kitűnő művész volt és Kassán élt. (néhány évvel ezelőtt halt meg). Ma Kassán egy Jakobi Gyula múzeum is van. Ő egyébként európai viszonylatban is figyelme méltó festő. Gyula bácsi mesélte nekem hogy ő a durva „reszlovakizáció” idejében beírta, hogy szlovák. Paradox módon egyszerre érvényesült a nyomás és a probléma eljelentéktelenítése. „Mit számít ez a regisztráció Gyula bácsi”, duruzsolták neki, „nem számít, hogy mi van beírva, hisz mindenki tudja Gyula bácsiról, hogy magyar. Nem kell ezzel foglalkozni. Viszont eltemeti magát, mint művész nem fog érvényesülni, elsüllyeszti a munkáit, ha nem írja alá.” Duruzsoltak, duruzsoltak. Egy kacsksa kezű kis öregember volt. Ugyanakkor belülről nagyon elszánt és karakán. Töprengett egy kicsit majd beírta, hogy szlovák. De nagyon hamar lelkiismeret furdalása lett, és ez a kis kacsksa öregember fogta magát és bement a rendőrségre, és kérte a rendőrségen, hogy írják át neki, hogy magyar. Nem bántak vele durván, elkedélyeskedtek vele, hogy „ugyan Gyula bácsi, gondolja át ismét”, magyarul beszéltek vele, „látja, hogy itt mindenki magyarul beszél magával, min-

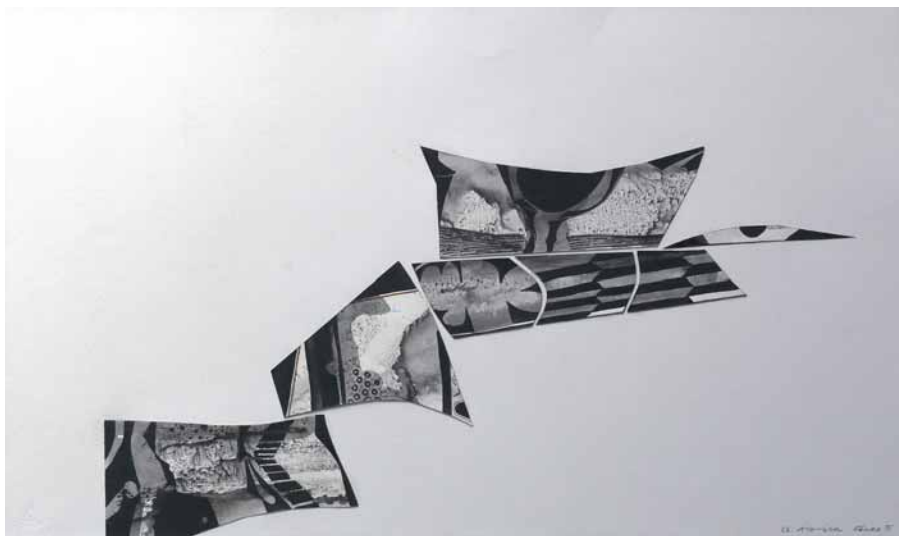
Irma Stalwitz, Károlyi Mihályné és Csáji Attila Vence-ban a Károlyi Alapítványon 1975.

denki tud magyarul, – (még akkor!) – tudjuk, hogy magyar, ebből ne csináljon problémát, az hogy be van írva hogy szlovák, mit számít ez, kinek számít ez valamit?” És az öreg végül is hazament. Eltelt megint néhány hónap, és nagyon-nagyon gyötörte ez a dolog, újra visszament a rendőrségre, és azt mondta, hogy ő addig ki nem lép innen, ameddig be nem írják, hogy magyar, ha ennyire jelentéktelen a dolog, tegyék meg neki ezt a jelentéktelenséget. Voltak ilyenek, mint a Gyula bácsi akik ezt megcsinálták. Tulajdonképpen hasonló történetet többet is hallottam. Nem is volt azért annyira ritka. Mélyen igaz, amit a Janics Kálmán ír, hogy a hontalanság éveit köszöntötték az ottani magyarságra éveken keresztül, a látszólagos polgári demokrácia nagyobb dicsőségére, mert ugye a nyugaton mindenfelé azt lehetett hallani, hogy a csehek példamutató demokráciát hoztak létre... Ez egy visszatérő politikai szlogen, csak az igazságtartalma kétséges. Én elég sokat utazom, Amerikában is éltem, ott is többször hangzották, hogy Csehszlovákia volt az, ami a polgári demokrácia csúcsát jelentette

itt Közép-Európában. Nyugaton ma is nagyrészt ezt gondolják. Nem veszik figyelembe azokat a tényeket, amelyek ezzel ellentétesek: az országgyűlési képviselők mentelmi jogának több esetbeli figyelmen kívül hagyásától a tüntető munkások közé való lövetésig. A tudatba beégetett szlogenek máig erősebbek a valóságnál... .

– Ezek szerint a csehekről, a szlovákokról a nyugatnak az volt az elképzelése, hogy ők az igazi demokraták. A magyarokról milyen vélemény alakult ki?

– Elhamarkodottan mondhatnám azt, hogy döntően negatív. De ez sem igaz. Korfüggő: Más az 1956 körüli időszakban –akkor rajongói is voltak a magyar ügynek – és más a századelejen és megint más ma. Trianonnal kapcsolatban a magyarságról kialakított negatív véleményt nagyhatalmi érdekek motiválták. Ki kellett lőni egy dinamikus fejlődő versenytársat. Az Osztrák–Magyar Monarchia egy „pre-közös piac” volt. Sok tekintetben a mai EU elődje. Akkor a Monarchiáról, mint multi-

A mediterránium számomra meglepetés XXI. (aquarell kollázs, készült Vence-ban, 1975-ben a Károlyi Alapítványon)

nacionális szörnyetegről beszéltek, ma a multinacionalitást pozitívumként tüntetik fel. Szerintem a döntő cél egy dinamikus fejlődő gazdasági versenytárs megsemmisítése volt. A csomagolópapír persze mást mutatott, a népek önrendelkezésére és hasonlókra hivatkoztak. De, hogy ez a valóban kiemelkedően fontos elv valójában mit számít, azt ma is tapasztalhatjuk a nagypolitikában. Óriási szerepe volt a magyarságról kialakított negatív kép megteremtésében az I. világháborút néhány évvel megelőző és követő sajtókampányoknak. Például, annak, hogy a cseh vagy a román politikusok a brutális magyar nemzetiségi elnyomásra hivatkoztak, noha Eötvösök monarchiás törvényei – és még a megvalósításuk is –, jóval demokratikusabbak és az egyes nemzetiségek számára előnyösebbek voltak, mint a korabeli francia vagy spanyol rendelkezések. A csehek és a románok később is nagyon komolyan vették a saját országukról alkotott pozitív kép terjesztését ill. a magyarságnak, mint elnyomó ázsiai hordának a bemutatását. Rengeteg ilyen jellegű kiadványt jelentettek meg főként angolul és franciául. És szétszórták a nagykönyvtáraktól a világlapok szerkesztőségéig. Szervezett terjesztésben. A magyarok kevésbé törődtek ezzel. Sőt volt 40

év amikor az országon belül sem volt ildomos pl. Trianonról beszélni. Rádásul akinek érdeke volt, – talán mert rossz volt a lelkiismeretük, s önmaguk sem hitték el, hogy ez végérvényesen így maradhat – világszerte „odafigyeltek” a befagyasztásra. A következőket halottam a Harvard Egyetemnek az egyik vezető könyvtárosától, egy nagyon kedves, ma is élő, 90 év feletti hölgytől, aki meglehetősen sok magyar témájú könyvet szedte össze, fordítottatott le: Felfigyelt arra, hogy a magyar érvrendszert megfogalmazó, Trianonhoz kapcsolódó könyvek következetesen eltűntek a könyvtárból. Kikölcsozötték őket, és egyszerűen nem hozták vissza. És ez nem legenda – kiderült, hogy az amerikai könyvtárakban nagyon gyakran előfordult ez másol is. A Securitate pl. külön megbízottakat foglalkoztattott, akik elmentek ezekbe a könyvtárakba, és összeszedték következetesen a legkülönbözőbb helyeken az ilyen témájú magyar vonatkozású könyveket, és eltűntették. Nálunk ilyen szervezet soha nem létezett. Ellenkezőleg a kommunista ÁVO üldözte azokat a magyarokat akik e sérelmeket megfogalmazták.

Másrészt ezek az országok az igazság bajnokaként jelentették meg magukat, a győztes nagyhatalmak szövetségesei-

ként. Míg nálunk évtizedeken keresztül itthon is azt vágták a képünkbe, hogy utolsó csatlós – noha ez se igaz így – Jugoszláviában, Romániában vagy Csehszlovákiában a legnyilvánvalóbb bűneiket is letagadták. Nincs szembenézés a múlttal, hanem tehetetlenségek görögnek tovább. Gondolj arra például, hogy akkor, amikor itt összedőlt a kommunista rendszer, és elkezdtek felbomlani ezek a kitalált országok, mint Csehszlovákia, Jugoszlávia stb., amelyeknek nem volt igazán történelmi hagyománya és megfelelő kohéziója, a széthullás – mihelyt erre lehetőség támadt – azonnal megvalósult. Az amerikaiak és az amerikai külügyminiszter is mennyit tett azért, hogy Jugoszlávia egybe maradjon, egyszerűen nem realizálták azt, hogy ezek kitalációk, hogy ezeket nem lehet így egyben tartani. Annak ellenére, hogy a világtendenciák az egységesülés felé tartanak, és tulajdonképpen egy csomó gazdasági ok amellest szólt, hogy maradjanak együtt, ennek ellenére is széjjelhulltak ezek az országok, mert hamis alapon strukturálódtak. Nekem abban az időszakban a Times járt. Döbbenet láttam, hogy még most is, a háború után hosszú-hosszú évtizedekre a szerbekre és „jugoszlávokra”, és a volt Jugoszláviára mint szövetségesekre néztek sokan nyugaton, és a szövetségi öntudat és összefogás múltból továbbélő tehetetlensége sokkal erőteljesebb volt, mint a realitásérzék. El kellett tenni egy bizonyos időszakra, ezeknek és ezeknek elpusztulniuk, hogy rádöbbenjenek arra, hogy Jugoszlávia egységben tartása lehetetlen. A mindennek feletti státus quo és szövetségi vakság tömegsírokhöz vezetett. Látnunk kellett azt, hogy mennyi indulat fakadt fel és torkollott szélsőségesen sovíniszta háborúba, addig míg nyugaton rádöbbenek a valódi veszélyre.

– De ha arra rájöttek, hogy milyen bűnt követtek el ott Jugoszláviában, akkor miért nem jutott eszükbe ezeknek a békecsinálóknak, hogy itt az alkalom, lehet rendet tenni?

– Azért mert a politikusok nagyrésze számára ma a látszat fontosabb az ideáknál. Ezért van olyan túlzott jelentősége a médiának. És azért, mert a status quohoz mindenhol görcsösen ragaszkodtak. Csehszlovákia Csehországra és Szlovákiára bomlott a belső határok mentén. Jugoszlávia hasonlóképpen a belső határok mentén bomlott fel. De hogy ezek a belső határok és ezek az országok a Trianon békeszerződésben nem léteztek, ezt szőnyeg alá söpörték. Amikor a gölem összeomlott ezt nem firtatták. Mi sem. A konfliktus a magyarországi határokat nem érintette. A határokat úgy tekintették, mint érintetleneknek. Gondoljunk pl. Koszovóra. Koszovót ma már lehetetlen ott tartani, Jugoszlávián belül. De még mindig ezt erőszakolják, ezt akarják. Ragaszkodni a status quohoz, határokhöz, elfogadni Kostunicát, vagy bárkit aki látszat megoldást

A mediterránium számomra meglepetés XI. (készült Vence-ban, 1975-ben a Károlyi Alapítványon)

jelent. A hírszolgálatok nagyon pontosan tudják, hogy ki ez az ember. Hogy korántsem egy demokrata. Ez egy kényszerhelyzet, a látszat megtartása. Elfogadható, mert ezt a látszatot meg lehet etetni a nyugati tömegekkel, médiákkal is. A probléma feloldása helyett, a népek önrendelkezési jogának érvényesítése helyett, látszat megoldás a nyilvánosságának.

– Igen, de sem Jugoszlávia, sem Csehszlovákia nem létezik, sem Szovjetunió – ugye a Szovjetuniót nem, de az előző kettőt Trianon teremtette. Nem léteznek már.

– Nem léteznek, ezek felbomlottak. Én azt hiszem, hogy ez az egész tovább fog bomlani és alakulni. Megállíthatatlanul. Itt ugye 20-30 évvel ezelőtt szinte elképzelhetetlen volt, hogy a

Szovjetunió széjjel hull, és ezek a népi demokráciák megszűnnek. 1987–88-ban Soros ösztöndíjjal az Egyesült Államokban voltam, ott kutattam. Van Bostonban egy un. Harvard kör, ottani magyaroknak a köre ez. Olyan magyaroké, akik vagy a Harvard egyetemen tanítanak, vagy ott végeztek, és a Harvard körnek a meghívottjai. Ott volt például Kornai János, az a kitűnő közgazdász, aki itt a Közgazdaságtudományi Egyetemen is tanított, és ugyanakkor hosszú évek óta a Harvardon is tanít. Nagyon komoly rálátással bír, művelt ember, aki mellékesen szólva 56 előtt a Népszabadságnak volt az egyik újságírója, aki az 56-ot előkészítő reformkommunistákhoz tartozott. Ezt a Kornai Jánost megkérdeztem 87-ben – én is ott voltam az előadáson – hogy a szovjet rendszer mennyire életképes és meddig fogja tartani magát. Azt válaszolta, hogy mennyire életképes az egy más kérdés, de hogy évtizedekig tartani fogja magát, az biztos. Hangsúlyozom 1987-ben. Akkor ketten felszólaltunk egyik ismerősömmel, és elmondtuk, hogy nem így látjuk, – nem azért, mert annyira fantasztikusan élelétásúak vagyunk mindketten – hanem azért, mert olyan társaságban mozogtunk, ahol sok volt az opto-elektronikával, vagy mondjuk úgy high-tech-kel foglalkozó kutató fizikus, matematikus, és sokszor beszélgettünk ezekről a kérdésekről. Valami olyasmit realizált ember, hogy a Reagan-i kihívás, az ún. csillagháborús programmal olyan versenypályára terelte a Szovjetuniót, amelyiken egyre kevésbé versenyképes. Hiszen a szovjet tudósok néhány kiugró csúcsteljesítményt produkáltak valóban, de ez a hadi iparra izolálódott, míg az amerikaiak csúcseredményei átsugázták az egész gazdaságra, következményként elvégezték strukturális átalakítását a gazdaságnak, nemcsak a hadiipart segítették, hanem a polgári szférába is lementek, és egy hatalmas gazdagsági fellendülést teremtettek. A Szovjetunióban csak csúcsteljesítmények voltak, és csak a hadiiparban. Az amerikaiak óriási tőkét áramoltattak vissza a kutatásba, a szovjet gazdaság erre nem volt képes. A szovjetvezetők közül a legélelensebben látóknak realizálniuk kellett azt, hogy válaszúthoz érkeztek: vagy az ideológiához ragaszkodnak és tönkremennek vagy a hatalomhoz és megpróbálnak váltani. A kettőt egyszerre nem tarthatják meg. A szocialista gazdasági rendszer összeomlóban volt akkor, és óhatatlanul össze is omlott, mert a csillagháborús versenyben nem volt versenyképes. Akkor, amikor erről beszélünk, – ott ezen az estén ketten szólaltunk fel – odajött hozzám az amerikai külügyminisztériumnak az egyik munkatársa, meghívott minket vacsorára, hogy üljünk le beszélgetni: honnan szereztük az információikat. Nekik ugyanez a véleményük: valószínű, hogy 10 éven belül az egész összeomlik. Mi csak annyit mondtunk, hogy néhány év múlva. Nem hi-

szek az előre megírt pontos foratókönyvekben. Meggyőződés, hogy azoknak, akiknek a legjobb információik voltak, akik élesen előre láttak, még azoknak is sok meglepetést okoztak a történetek.

– *Térjünk vissza egy kicsit a 40-es évek végére. Ott hagytad abba, hogy megérkeztek ide a Vágány utcába. Ezután elkezdődött a rendes kerékvágása az életeteknek?*

– A rendes kerékvágás elég nehezen kezdődött meg. Egyrészt említettem, hogy apám nem fogadta el azokat az épületeket, házakat, amelyekben azelőtt svábok voltak, mert – és ebben is mélyen egyetérték vele – őket is igazságtalanul tették ki Magyarországról, Békásmegyerről és a legkülönbözőbb helyekről. Ő ezt az együttérzést komolyan vette. Együtt érzett azokkal a svábokkal, ugyanazt a sorsot látta sorsukban megtestesülni, mint amin mi átmentünk. Nem akarta a helyükre menni, és ez az emberi korrektség nagyon erősen élt benne. Innen kitelepítették a kommunisták nyomására Németországba az embereket. Ezt nem tudta elfogadni. A lakosságcsere egyezmény kapcsán nekünk hasonló értéket kellett volna kapni, mint amit ott hagytunk. Igen ám, csak az volt az egészben a csalálfinta, hogy onnan döntően gazdag magyar rétegeket telepítettek ki, innen viszont a majdnem a nincstelen szlovákok mentek át. A módosabb szlovákok közül kevés volt a jelentkező. Ők jól érezték magukat itt. Ezt a megállapodást nem lehetett korrekten lebontani.

– *Visszatérve még a felvidéki időszakra – volt-e közületek való akit arra próbáltak rávenni, hogy azokra a cseh területekre menjete, ahonnan ugye kitelepítették a németeket. És szlovákokot és magyart is próbáltak ilyen munkára bírni?*

– Közülünk nem. Elsősorban azért, mert ez a Felvidék nyugati részére volt jellemző, Csallóközre, Mátyusföldre. Inkább onnan vitték az embereket. Egy-két távolabbi faluból is vitték magyarokat, de a döntő többségét erről a területről vitték Csehországba. Erőszakkal szedték őket össze – nem úgy, mint ahogy a szlovákokat Magyarországon, akiket hitegetéssel, ígéretéssel toborozták, ők önként jelentkeztek –, a magyarokat egyszerűen kiterelték. Főként a férfi lakosságot, hiszen a csaknem lakatlanná váló sziléziai német területek új cseh gazdáinak szolgáira volt szüksége és ezt részben az erőszakos telepítéssel oldották meg. Arra kényszerítették, a magyar gazdák ezreit, hogy elmenjenek. Nem néztem soha alaposabban utána. A beszélgetésekben néha előjött, egy-egy szomorú történet, mint a „hontalanság éveiben” a magyar kiszolgáltatottság újabb vetülete...

Feljegyzések Narchos újtjáról I. 2001.

– Ha te ezt a szót hallod, hogy Trianon, mi az, ami legelsősorban beugrik neked. Biztosan szóba kerül ez néha társaságban, ismerősök körében?

– A térség tragédiája. Nemcsak a magyarság tragédiája, az egész térség tragédiája. Mert itt volt egy sok feszültséggel rendelkező, de nagy dinamikával bíró ország-együttes. Több országból állt, biztos, hogy a struktúrán kellett volna és lehetett volna javítani. Ezt az ország-együttest olyan indokok alapján bontották széjjel Trianonban, hogy szabadságot és önrendelkezést kell biztosítani a népeknek. A Monarchiát multinacionális szörnyetegnek nevezték, amelyik elnyomja az egyes nemzetiségeket, népeket. A valóság ugyanakkor teljes mértékben ennek ellentmond. Mert hogyha csak Franciaországot vesszük, ott sokkal brutálisabban elnyomták a nemzetiségeket, mint ahogy azt tették a korabeli Magyarországon. Az Osztrák–Magyar Monarchián belül Magyarországon jóval komolyabb lehetőségekkel bírtak a nemzetiségek, mint pl. Franciaországban, vagy Spanyolországban. Nyugodtan mondhatjuk azt, hogy európai viszonylatban az egyik, ha nem a legliberálisabb nemzeti törvényeket hozták Eötvösök. Eötvös valóban felvilágosult elme volt, aki előrelátóan gondolkodott, de nem ez volt a lényeg. Ennek a területnek rendkívül nagy volt a gazdasági dinamikája, ahogy Diószeghy István írta például, a Times-nak a tükrében, (az 1880 és 1910 közötti Times cikkeket áttanulmányozva írt egy nagyon érdekes tanulmányt). Az Osztrák–Magyar Monarchia, és elsősorban Magyarországnak a gazdasági fejlődését követte nyomon a Times-ban megjelenő cikkek alapján. A Times-nak a cikkei Európa egyik legdinamikusabban fejlődő régiójaként mutatták be, különösen Közép-Magyarországot. A gazdasági fejlődés üteme megközelítette, sőt volt, amikor meghaladta Hollandiáét. Vagy ha arra gondolsz például, hogy a II. világháború előtt, tehát már a Trianon utáni Magyarország, amelyről negatívan szoktak általában beszélni, a GDP-ét tekintve nem túl sokkal maradt el Ausztriától. Lényegileg azonos volt. Most mi a helyzet? Aki egy kicsit közgazdászként, történészként gondolkodik, és képes félretenni a belénk táplált politikai sztereotípiákat, annak tudnia kell, hogy ez a szocialista-kommunista 40 év iszonyatos lemaradást teremtett. Trianon gazdasági kiszolgáltatottságot jelentett csaknem a teljes régióknak. Elsősorban azért, mert az a gazdasági közös piac, ami megvolt itt az Osztrák-Magyar Monarchiában, az Trianon által felszabdalódott, alig kibékíthető ellen érdekeltiségeket táplált. A munkaerőnek, a tőkének az a szabad áramlása, a tanulási viszonylag szabad lehetősége stb, ami a Monarchiában megvolt csaknem megsemmisült. Ezek a hajdani lehetőségek az európai uniós lehetőségekre rímelnék, csak közben a gazdasági egyenlőtlenségek riasztóak lettek. Akkor ezeket a tényeket ne-

gativumként tálták, közben ezek lényegileg pozitívumok voltak. Trianon tehát, elsősorban a magyarság, de minden közép-európai nép számára – tragédia Amikor az amerikai barátaimmal beszélgettem erről, másként kellett a kérdést megközelíteni. Őket a nemzeti-nemzetiségi tragédiák nem érintik, nem érdeklik. Náluk az asszimiláció természetes, nem nagyon törődnek vele. Az ember ezt hamar érzékeli, és nem is lehet, nem is szabad náluk Trianon tragédiáját, egy nemzet tragédiáját megközelíteni. De meg lehet másként, hogy érzékelhető legyen számukra igazságtalansága. Beszélni lehet róla pl. gazdasági, infrastrukturális megközelítésben. Akkor, amikor például felvetettem nekik diáról közvetlen szülőföldemen, Abaújban, hogy hol éltek 1910-ben döntően magyarok, és hol döntően szlovákok, és rávetítettem az ásványkincseket, az út és vasút hálózatot, majd a határokat akkor meglepődtek. „Miótan rávetítettem a határokat láthatóan azt, hogy az északi részen ott vannak az ásványkincsek, a pontos infrastrukturális összeköttetés, a határ viszont az etnikai tömböket szétdarabolja. Nyilvánvalóvá vált, hogy a népek önrendelkezési joga teljesen érdektelen volt, a nemzetiségi hovatartozást teljesen szétkasabolta az új határ, egyértelművé vált, hogy a gazdaságilag előnyös területek döntően Csehszlovákiához kerültek. Az új határ arra ügyelt, hogy az infrastruktúra a Csehszlovák állam számára előnyösen helyezkedjen el, s a föld kincsei is odakerüljenek döntően, nem beszélve a hadászati fontos stratégiai pontokról. Racionális úton kellett őket megközelíteni. Ebben a tárlásban azonnal látták, hogy igazságtalan volt a döntés. Hogy az elmaradt, az ún. sötét Abaúj, ami máig az egyik legelmaradottabb része az országnak, az itt maradt, de a felső rész, amelyik fejlettebb volt, az odakerült.

Azt hiszem, azonban, hogy Trianonnak egyik legszomorúbb következménye nem elsősorban gazdasági, hanem emberi, kulturális és politikai vonatkozású. Részekre szabdalódott és egymás ellen kijátszódott az az összetett emberi-kulturális szövetek, ami évszázadokon keresztül együtt élt, és a századfordulón és a XX. század első évtizedeiben szinte folyamatosan dinamizálta és megteremkenyítette a monarchia kultúráját és világ viszonylatban is kiemelkedőt alkotott. Az igazolás és a revans relativizálta az értékeket. Kicsinyes, sovínisztikus ideák kaptak tápot –, hogy egymás ellen játszassák ki a népeket, sokkal erőteljesebben mint bármikor előtte. Olyan gyűlölködés soha nem volt, mint Trianon után. Trianonnak az egyik legnagyobb bűne ez, hogy Közép-Európa népeit egymás ellen uszította, és ezáltal sokkal inkább kiszolgáltatatta orosznak, németnek. Az az elképzelés, hogy Csehszlovákia majd gátat fog tudni szabni a német terjeszkedésnek, vagy esetleg az orosz terjeszkedésnek, nagyon hamar csodát mondott.

– Trianonról te mikor hallottál először?

– Kisgyerek koromban. Még felvidéki életemben. Én már Magyarországon születtem, ugyanis Szepsiben születtem 1939-ben, amit akkor Magyarországhoz visszacsatoltak. És akkor a boldogságtól úszott ott mindenki. Gondolj arra, hogy ebben a kisvárosban akkor szinte mindenki magyar volt. Szepsi egy kb 9-10 ezres kisváros. Volt egy Bodnár bácsi nevezetű ember, aki betelepült északról a szlovák területekről, de ő is azt mondta, hogy „magyar vagyok”. Rosszul beszélt magyarul, de ő is magyarnak vallotta magát, mert szerinte ősei északon (még a magyar éra alatt!) elszlovákosodtak. Magyaroknak vallotta magát Szepsiben, mielőtt még Magyarországhoz visszacsatolták volna. Miután Magyarországhoz visszacsatolták Ez teljesen természetes volt számára.

– Milyen volt a közhangulat, mesélt-e apád arról, amikor visszacsatoltak benneteket Magyarországhoz?

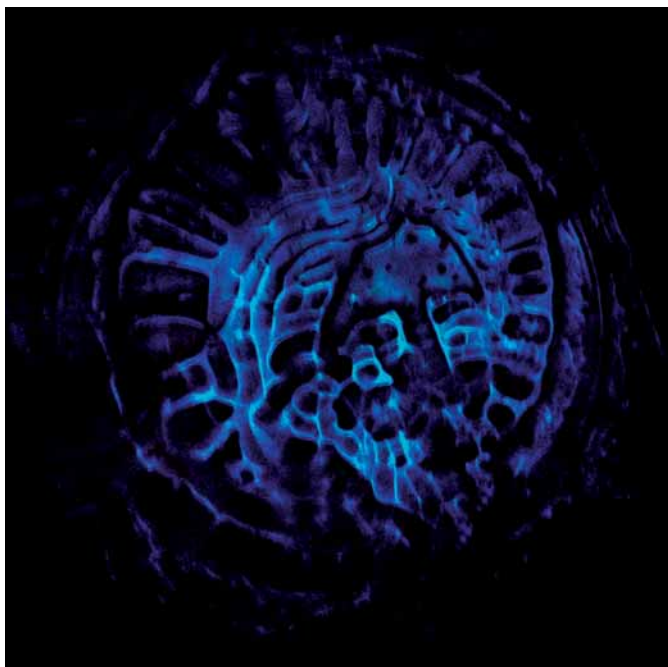
– Erről kevésbé mesélt, mert azon a részen nagyon kevés volt a szlovák. Szepsiben akkor néhány százalék volt csupán. 1939-ig voltak cseh adminisztrátorok is a környéken, ezek akkor, amikor visszacsatolták ezeket a területeket Magyarországhoz, elmentek. Itt nem volt telepésfalva. Csallókőztől kezdve Beregszász környékéig a legkülönbözőbb helyeken csináltak telepésfalukat. Ettől a résztől nem tartottak egyébként a cseh éra alatt, mert itt a magyarok által lakott sáv vékony volt. Kassa, mint város döntően magyar volt, de Kassa környékére már a XVIII. században a magyar feudális urak szlovák községeket telepítettek, vagy négyet-ötöt. Ha átmentünk ezeken a szlovák községeken, akkor visszaérteünk a magyar nyelvterületre, Buzinkára, Nagydírára, Makranra stb., akkor szín magyar területekre érteünk. Nagydíra csaknem száz százalékban magyar volt. Itt végig lehet menni Jászóig, ezek a falvak döntően magyarok voltak. A nemzetiségi arányok azóta eltolták a szlovákok javára, de lényegileg a nyelvhatár máig megmaradt, tehát máig valahol ott Jászó körül húzódik. Azzal együtt is, hogy például Szepsi hivatalosan egészen 89-ig többségében szlováknak volt kimutatva, tehát hogy 38%-a magyar, mintegy 60%-a szlovák, és valami kevés német. Úgy tudom ma már a hivatalos statisztikában is más a helyzet. Az önkormányzati választások mutatják meg igazán, hogy tulajdonképpen milyen is az összetétel, mert akkor, amikor az a magyar család, amelyik átélte a Csehszlovákiához való csatlóás után a janicsi hontalansági éveket, amikor megfosztották birtokától, házatól, szülőjétől, mindenétől, és hosszú ideig nem merete beírni, hogy magyar, mert félt attól, hogy ez megismétlődhet –, tehát az a magyar család, ha bement egy sötét fülkébe, ahol nem kellett a nevét adnia, hanem kitölthette a megfelelő ívet és bedobhatta, az

a család az szabadabban és merészebben választhatott. Az első választások után ajánlottam még Durayéknak, hogy a választási eredményeket vitessék rá a térképre, mert egészen másfajta adatokat kapnak, mint amit jelenleg kaphatnak a statisztikákból. Azt is figyelembe kell venni, hogy a magyarságnak legalább 10-15%-a a kommunistákra szavazott most is, jelenleg is. Tehát nem kis százalék. És van egy bizonyos százalék, amelyik a szlovák kereszténydemokratákra szavaz most is. Tehát az Együttélésre ill. később a Magyar Koalíció Pártjára szavazók még nem is a teljes magyarság számát jelentik.

A csehszlovákiai időkben nyilván voltak magyar kommunisták is. Voltak akik hittek benne, voltak akik számára előnyt jelentett. Ezeknek a rétegeknek nem feltétlenül előnyös a polgári demokrácia, kivéve a „tűzhöz” legközelebb lévőket. De a különböző gazdasági összefonódások miatt erőteljesebben vonzódnak egymáshoz ezek az emberek, nemzetiségüktől függetlenül. Gondolj például a következőre: ott van a sacai vas-kombinát a Kassa környékén. Sacán van egy óriási nagy vasgyár, Kassától nem messze, amit odatelepítettek pont azért, hogy meg lehessen változtatni az etnikai összetételt. Ez is Trianonra függ össze, mert a trianoni szerződést tulajdonképpen valahol felrúgja. Mert a trianoni szerződés értelmében ilyen durván az etnikai összetételt megváltoztatni betelepítéssel nem lehetett. Több mint 160 ezer embert telepítettek le északról Kassára, és teljesen átírták a nemzetiségi összetételt. Az én gyerekkoromban például, abban az iskolába, ahova jártam, nem tudtam kitől megtanulni szlováku, mert a 40-es létszámú osztályban négyen voltak szlovákok, valamint a tanító néni, akit Liptórol akkor költöztettek oda. Ő viszont csak szlováku tudott. Tehát elképzelheted, hogy milyen fantasztikus keveset tanultunk. Ez persze elsősorban arra a környékre volt jellemző ahol laktunk. A Kölcsey utca környékén a kertes házakat, villákat végig le is bontották. Szétszórták a magyar tömböket. És tudjuk, tízezreket telepítettek ki. A sacai vasgyár miatt viszont, betelepítettek tízezreket a szlovák területekről. Hogy ez a hirtelen teremtett hatalmas nehézipar milyen problémákkal járt pl. a vízellátásban ez a betelepítést nem érdekelte.

– Gyerekkorodban Trianon természetes téma volt?

– Témának természetes volt, de maga a téma természetellenes volt. Gondolj a következőre: említettem, hogy apám Rozsnyón érettségizett, Sárospatakon járt teológiára. A teológiára már akkor járt, amikor megvonták a határokat. Nem lehetett átmenni tanulni Sárospatakra, a zöld határon kellett szöknie. Trianon tehát kezdettől fogva befolyásolta az életét: a zöld határon kellett átszöknie visszatérően, hogy tanuljon. Másképp nem tanulhatott. Még úgy sem, hogy ő emínesen diák volt,

Krisztus fej – szinpadkép részlet a „Golgoták hegyén” c. darabból
(lézer-szuperpozíciós módszer)

seniorra választották – senior az első diák a teológián. Miután elvégezte a teológiát, kapott egy kitűnő ösztöndíjat Halléba majd Heidelbergbe és Bonnba. Egyébként apámnak a sorsa példázta talán a legjobban Trianonnak a családra gyakorolt hatását. Bonnban például Karl Barthnak a protestáns egzisztencializmus kiemelkedő képviselőjének, európai hírvélmesterének egyik kedvenc tanítványa volt, később is levelezésben maradtak. Apám hét nyelven beszélt. A közép-európai egyetemek között héber versenyt hirdettek, és apám a rabbiképző tanulói elől vitte el az első díjat. Egyháztörténész volt, középkori latin specialista, a hajdani oklevelek rövidítéseit is rendkívül jól ismerte. Tudott ógörögül, azon kívül, hogy németül anyanyelvi

szinten beszélt, és csehül is kitűnően. Egy ilyen szintű embernek, mint ő, választania kellett, hogy Magyarországra jöjjön, ahol megvolt a lehetősége arra, hogy érvényesüljön, vagy ott-hon marad. Az anyaországi jobb érvényesülési lehetőség ellene – az ő elbeszéléseiből tudom – a hűséget választotta, visszament szülőhelyére. És hányan meg hányan mentek vissza! Gondolj Kós Károlyra, akinek kitűnő lehetőségei voltak itt Magyarországon, és ott maradt Erdélyben. Ez egy visszatérő sors, sok értelmiségi választotta ezt az utat és ez nagyon komoly megtartó erőt jelentett. És az, hogy végül is a magyarság ennyi megaláztatás után sem olvadt be, évtizedek után sem, bár csökkent a száma, ez egy döbbenetes tett. Az egész nem-

Kepes György és Csáji Attila Cambridge-ben 1987.

zetközi közvélemény meg volt győződve arról, hogy a magyar kisebbség egy-két évtized alatt fel fog teljesen szívódni. És 80 év alatt sem szívódott fel. Én azt hiszem ez külön erőt kell, hogy adjon, és pont egy olyan időszakban, amikor roppant tendenciaváltások következnek be, megváltoznak a lehetőségeink. Bízom benne, hogy a közeljövőben – a nem is olyan távoli jövőben – a magyarság ismét eljuthat a folyamatos leépülésből és önvédelemből egy olyan érték orientált szakaszba, amelyikben a sok évtizedes hátrány után előnyt jelent majd magyarnak lenni.

– *Tehát érdemesnek tartod a trianoni témát felszínen tartani?*
– Feltétlenül érdemesnek. Meg kell találni a legkülönbözőbb módját annak, hogy hogyan, miféleképpen kell találni azt. Nagyon eltérő rétegekhez kell eljutni. Én például akkor, amikor az első alkalommal voltam kinn az Egyesült Államokban ösztöndíjjal, akkor Kepes Györggyel, aki kitűnő, nemzetközi hírvélmester és rangú művészettel kerültem jó barátságba. Meghiitt barátság alakult ki közöttünk, annyira, hogy ha két hétig nem látogattam meg, akkor már rám telefonált, hogy mi történt és ömlöttek belőle a visszaemlékezések a selypi nagyfától a Moholy-Nagyval való kapcsolatáig. Kutatásaim, amit a lézer és a holográfia képi lehetőségeivel kapcsolatban végeztem, nagyon érdekelte, és értékelte, képeimet is kedvelte. Volt Bostonban egy Borsody István nevű történész (döntően emigrációban írt, az Egyesült Államokban az egyik egyetemen tanszékvezető volt. Nagyon sok magyar vonatkozású munkája volt, a csehszlovákiai magyarság sorsával is foglalkozott, mert felvidéki származású volt), ő egyébként Jászi Oszkárnak a szellemi örököse,

Massachusetts Institute of Technology, Media Lab. Itt készítette Csáji Attila „Fénykalligráfia” c. transzmissziós hologramjait.

rendkívül mérsékelt, visszafogott ember volt. Akkor amikor néhány hónapra Bostonból New Yorkba kellett mennem, Borsody rendezett a tiszteletemre egy búcsú vacsorát. Megtudta Kepes, hogy Borsody Istvánnal lesz ez a vacsora döbbenetesen kérdezte „Attila, mit tudsz ezzel a magyar nacionalistával beszélgetni!” A kérdés engem döbbenetesen meg, hiszen Kepes a saját megfogalmazása szerint is „gyógyíthatatlanul magyar maradt” És tudom, hogy ez valóban így van, olyan szeretettel beszélt a magyar kultúráról, versekről. De értetlenné vált Borsodinak a nemzetiségi kérdésben vállalt felelősség érzetével kapcsolatban. Ez is mutatja, hogy elképesztő előítéletek lehetnek kitűnő emberekben is ebben a kérdésben. Ezért is kell ezt a témát nagyon érzékenyen és sokoldalúan megközelíteni.

– *Tehát fontosnak tartod ezt a témát. De nem érzed azt, hogy ennek veszélyei is lehetnek?*

– Hogyne lehetnének. Az igazán fontos témák sokszor veszélyesek is, de Magyarországra nézve nem elsősorban veszélyt jelent, hanem kötelezettséget. Tehát Magyarország és a magyarság számára megkerülhetetlen valami. Újra hangsúlyozom, hogy nagyon sokrétűen, leleményesen kellene ezt az egészet megközelíteni. Nagyon sokfajta embernek kellene ezzel foglalkozni, és talán az az egyik legfontosabb, hogy az ezzel kapcsolatos görcsöket, félelmeket oldani szükséges. Mert ha ilyen

¹ Néhány műve: A magyar-szlovák kérdés alapfogalmai. Bp., [Szerző], 1939. 59 [5 p.]. Magyar-szlovák kiegyezés. A csehszlovák-magyar viszony száz éve. [Bp.], Officina, [1945], 159 p. (Magyarország új hangja); Beneš. [Bp., Athenaeum, 1943], 240 p.

Harriet Casdin Silver és Csáji Attila,
(1988. Csáji Attila kiállításán, Cambridge-ben – CAVS/MIT)

kitűnő emberben, mint akiről a fentiekben beszéltem, is van görcs, és léteznek ilyen görcsök olyanokban, akik különben jó-akaratók, akkor meg kell találni a görcsök feloldásának a módját. Aki úgy nyilatkozik amerikai újságnak, hogy ő gyógyíthatatlanul magyar és magyar kiejtéssel beszél máig angolul, és a magyarság kiemelten büszke lehet rá, itt mindenfajta túl gyors konkluziót le kell állítani, és minden elfogultságot félre kellene tenni. Sokfajta hangnemet kell találni, ez egy nagyon összetett kánon szükséges. Nem szabad egyetlen hangon megnyilatkozni, s legkevésbé szabad a követelődés hangján. Határozottan, de érzékenyen kell. A téma megközelítésének gazdag kánonját kell kialakítani, hogy érzékenyebben reagálhassanak rá a kívülállók.

Az Európai Uniót például nem nagyon érdekli ez az egész. Nekik a döntő egy gazdasági expanzió és a státus quo-nak a fenntartása. Többek között itt ebben a viszonylatban is szerettem volna célozni arra, hogy meg kell találni itt is a hangnemet. Itt is különböző nyelven, módon kell szólni. Nagyon sok minden elfogadható. Tudatosan kell keresni kiken keresztül lehet becsempészni az európai köztudatba. Vannak olyan régiók, népek vagy rétegek, amelyek jobban becserkészhetők. Például a hollandok vagy a flamandok, hogy konkrét példát mondjak. Nem véletlen, hogy ott nagyon komoly nemzetiségi kutatás is folyik némelyik egyetemen.

– *A határok légiesítése megoldandó a trianoni problémát?*

– Önmagában biztos, hogy nem, de fontos tényező lehet. És ami még fontosabb, nekünk kell megtalálni, kimunkálni az útját ennek. És itt is szeretnék a holland példára visszautalni. Hollandiában rendkívül erős a önkormányzatiság, például

akkor, amikor én Rotterdami valakivel beszéltem, bármilyen groteszk, annak fontosabb, hogy ki a rotterdami polgármester, mint ki Hollandia miniszterelnöke. Mert az elosztás erőteljesebben történik ott a városon belül. A művészeti tanácsok hálózata érvényesül egész Hollandiában. Ez nagyon erősen kapcsolódik a témánkhoz, mert nekünk az önkormányzatiságra kell elsősorban építeni. Az önkormányzatiság felfuttatását kell következetesen egész Európában erőltetni, nekünk az Európai Unión belül is azokhoz kell csatlakoznunk, akik ezt a témát fontosnak tartják, és többnyire meg is valósították országukban. És nyilvánvalóan ezt kell elősegíteni a környező országokban is. Alapvető Európai Unió elvárásnak kellene lennie. Ha az önkormányzatok osztják el a megfelelő összegeket az sokat segíthet, különösen az önkormányzati szövetségek, Az önkormányzati szövetségek – már Hollandia, Németország, Belgium viszonylatában is – átnyúlnak a határokon. Ezek az önkormányzati szövetségek a reális összefogás lehetőségét jelentik. Amikor hátrányos térségek együtt tudnak kórházat létrehozni, utat építeni, ezt-azt megoldani, az sokat segíthet. Természetesen a kulturális életben is.

– *Ez az autonómián keresztül kapcsolódik a témánkhoz?*

– Igen. A minél teljesebb autonómiát kell megcélozni. Bizonyos helyeken, nagyobb szerves egységeknél az autonómiát, máshol az önkormányzatiságot. Én nem is az autonómiát hangsúlyoznám mindenhol, mert az autonómiától félnek mint szótól, hanem az önkormányzatiságot. Nagyon fontosak a szavak, nagyon fontosak a kis különbségek. Ha az autonómiát hangsúlyozod, mindjárt az elszakadás ugrik be nekik. Persze, nagyon jól tudjuk, és ők is tudják, hogy az autonómia nem elszakadást jelent, de ők másként akarják értelmezni, meg másként nyomták be a köztudatba.

A környező országokban az un. európai normák esetében olyan európai példákra hivatkozunk legtöbbször, amelyek nem pozitív példák. Itt van a román nyelvtörvény, amelynél ugye a francia példát veszik elő, és tudjuk a franciáknak nemzetiségeikhez való viszonyuk nevezhető példamutatónak. Ővek a XIX–XX. században Európa egyik legsötétebb nyelvtörvénye. S lehet, hogy egyeseknek furcsa, amit mondok, de a franciáknak nincsenek túlzottan komoly demokratikus hagyományaik ezen a téren. A jelenlegi román nyelvtörvény ehhez akar igazodni mint európai szintű nyelvtörvényhez. Nekünk nem francia-ellenesnek kell lennünk nyilvánvalóan, hanem rá kell mutatni arra, hogy ezeken a területeken milyen komoly hiányosságok jelentkeznek az emberi jogok tekintetében. Mert az emberi jogok ugye a Szovjetunió felbomlásában is sokkal erőteljesebb szerepet játszottak, mint ahogy azt kezdetben realizálták. Tehát

Éjszakánk éjjele 1976.

meg kell találni ezeket a kiskapukat, ahova be lehet tolni az ékeket, amelyek feszítenek.

– *Ebben a folyamatban a határok légiesítése nem jelent megoldást abban a tekintetben, hogy a Trianon lekerül a napirendről?*
– A határok légiesítése csak részleges megoldást jelent. Bizonyos fokú előrelépést jelent, nem elhanyagolható előrelépést, de kicsi előrelépést jelent. Abban az esetben, ha itt az önkormányzatiság nem erősödik fel, és nem áramoltatják vissza a befizetett adókat, akkor majdnem hiába van – tehát abban az esetben, ha a befizetett adóknak túl kicsi része jön vissza az önkormányzatokhoz, akkor nincs önrendelkezés. Leegyszerűsítve az egészet, hiába semlegesítődnek, légiesítődnek a határok, ha ugyanazokba a központokba áramlik a pénz. Többek között az önkormányzatiságot is azért kell erősíteni, hogy oda több pénz áramoljon vissza, a helyben lakó népek az érdekében.

– *Hogyan értelmezted Orbán Viktor miniszterelnök gondolatát: a határmódosítás nélküli nemzeti egyesítést? Ezt a magyar-magyar csúcson mondta. Ezzel túllépnénk-e a trianoni szindrómán?*
– Fordulatként. Nem tudom részleteiben pontosan, hogy Orbán Viktor hogyan gondolja, de amit ismerek belőle is sokatmondó. Önmagában az, hogy a magyar miniszterelnök ilyen intenzíven és ilyen mélyen foglalkozik ezzel a kérdéssel, nagyon komolyan értékelhető alap. Eddig az utolsó évtizedek magyar történelmében, sőt, nyugodtan lehet mondani, az utolsó 80 év magyar történelmében ilyen komoly lépések, mint amelyenek jelenleg terveződnek, nem voltak. Ez végre egy nagyszabású elképzelés. Egy nagyon komoly holtpontra való túljutás. És ez az egész már abba az elgondolásba illeszkezik bele, ami nem a szimpla megmaradást jelenti, a görcsös megmaradási félelmet, hanem a kiteljesedést. Mert érdemes lesz magyarnak lenni, megvan a biztos háttország hozzá, mert kézzelfogható előnyöket jelenthet a mindennapi ember számára, hozzájárulhat a pszichikai felszabaduláshoz. Megné a kifutási lehetősége. AZ emberek nagyobb mozgásszabadsággal és nagyobb területen tudják kifejteni képességeiket, mert a szocializmus kevés dolgot vert annyira széjjel, mint az összetartozás érzését, és beszűkítette az önérvényesítés horizontjait.

– *Egy közismert politikus azt nyilatkozta egy hetilapnak: Trianon a szélsőjobb privilégiuma.*

– Ennél ostobább dolgot ritkán lehet hallani. Ez az úr vagy nagyon tájékozatlan, vagy teljes mértékben letakarja a szemét. Esetleg rosszindulatú. Nem akar következtetéseket levonni olyan tényekből, amelyek megkerülhetetlenek. Én az ilyen kijelentést a politikai immoralitás csúcának tartom, ami össze-

egyeztethetetlen egy mélyen demokratikus gondolkodással, miközben – valószínűleg – önmagát annak tartja. Erre már egyszer ráfizettünk, az ilyen kijelentések nem árkokat teremtenek, hanem szakadékokat. Ez a teljes lemondást, a közönyt jelenti pont azokkal a tömegekkel szemben, akik tőlünk segítséget várnak. És akik joggal várják ezt tőlünk. Olyan ez a hozzáállás, mintha valaki egy súlyos betegbe segítség helyett belerúgna.

Még a cinikus hozzáállás már jóval érthetőbb, mert rengeteg keserűséget takar. Annyi csalódás érte már a magyarságot mindezzel kapcsolatban, hogy nem akar keserű levében forogni. Ki akar szállni ebből a keserű léből, és akár cinikus módon, de felülemelkedni ezen. Ez felülemelkedés azonban csak látszat. Hiszen a tény milliók számára húsbá vágó valóság. A vírus nemcsak azt támadja meg aki tud róla. És Trianon pszichikai vírushordozó. Ha elhallgatom, nem beszélek róla, a vírus azért még tevékeny.

– *Nemrég olvashattad te is – nem tudom, hogy kezdedbe került-e – a Népszabadságban Kopácsi Sándornak a nyilatkozatát. Arról szövegeztél, hogy a XX. század – Magyarország sikerszázada, s hogy Trianon az gyakorlatilag nagyon jót tett a magyaroknak.*
– Vannak olyan megnyilvánulások, amelyek a meglepetés erejével hatva el tudnak gondolkodtatni. Kopácsinak ez a megnyilvánulása, olyan, mint egy drasztikus kritikája valaminek, ami ránk szakadt, de amit nem tudtunk megoldani. Hát feloldjuk úgy, hogy megváltoztatjuk az előjelét. És talán összefügg azzal a sikertelenséggel és keserűséggel is, amire utaltam, de egészen másféleképpen próbálja feloldani, nem a cinizmus által, hanem egy meglepő megközelítés által. El kell gondolkodni rajta, el kell töprengeni, s bár az egészre nyilvánvalóan nem igaz, az egészre viszonyítva blódségnek tűnik, de ezekben a blódségekben időnként rendkívül izgalmas dolgok rejtőzhetnek, amelyek hasznosíthatók. Túlzottan hamar elvetni nem szabad, el kell rajta töprengeni, hogy milyen igazságokat hordozhat. A kánon kialakításánál ennek is hasznosítható vetülete lehet, hiszen kiemelkedő eredmények születtek a tudományban vagy a művészetekben. Ezt nyugodtan tállalhatjuk XX. századi siker történetként... De, hogy Trianon jót tett volna a magyaroknak – az a legendyább amit mondhatok, hogy ebben kételkedem.

– *Kiket foglalkoztat ma Magyarországon Trianon? Mely társadalmi csoportok azok, amelyek leginkább érdeklődnek iránta?*

– Meg fogsz lepődni, amit mondom: a fiatal értelmiséget, a 20-30-35 év közöttieket, egyre erőteljesebben. Elég sok fiatalal találkozom. Régen alig foglalkoztak ezzel, ma már egyre nagyobb százalékát érdekli, ez a nagy százalék persze talán 10-15%, de ez már komoly. És arányuk nőni fog. Régebben még

Küzelem I-II. 2007.

2007/ XIV

2007/ VII.

alig lehetett találni ilyenfajta érdeklődést köztük, most egyre több ilyen fiatal van. Talán pont az az oka ennek, hogy szembesülnek egy csomó olyan dologgal, ami eddig titok volt, amit idáig elhallgattak, ami a közhely szintjén egészen másfajta konklúzióban élt a környezetükben. Nagyon sokszor a saját felfedezésükként értékelik ezt, és lehet, hogy ebben a negatívumban ez a pozitívum. Én egyetemisták között sokat forgok, rengeteg helyen tartunk előadásokat a holográfiáról, a fény és a lézer művészeti lehetőségeiről, tehát egészen másfajta témákról, és érdekes módon, olyan műszaki értelmiségi rétegeknél, akiknél a legkevésbé számítasz arra, hogy a magyarság problematikájával, Trianon problematikájával foglalkoznak, mégis jelen van egy csomónál. Erdemesnek tartom a velük való beszélgetést. Meg kell találni a megfelelő embereket persze hozzá. Hogy ne menjek messze, vegyem akár a középső fiamat, dr. Csáji László Koppányt, ő ügyvéd, és ugyanakkor egy rendkívül merész, elszánt utazó. Egy olyan utazó, aki pl. olyan helyekre ment el, ami majdnem a képtelenséget súrolta. Körösi Csoma Sándor szeretett volna eljutni a himaljai magarok közé, de nem tudott, mert arról a részről, ahol volt, abból a kolostorból, megközelíthetetlenek voltak. A betegsége is megakadályozta ezt. A magarok óriási területen élnek a Himalájában, 1200 km-es hosszúságban. Három fiatal magyar elindult, a fiam volt az expedíció vezetője, továbbá egy néprajzos, ifj. Hoppál Mihály, valamint László Zoltán barlangász. A legérintetlenebb magyar területeken akartak néprajzi anyagot gyűjteni, ott ahol a hagyományok a legélőbbek. Átverekedték magukat a senki földjén, a Mobadi terroristá zónán, Belső Magariába, ahol legerőteljesebben maradhettek meg a hajdani hagyományok, ahol legkevésbé befolyásolta a hindu hagyomány, illetve a lámaista hagyomány. A katmandui egyetemen nézték meg a professzorokkal, hogy melyek a legérintetlenebb részek, és elmentek oda, és tanulmányok tömkelegét végeztek, néprajzi tanulmányokat, eredetmondákat hoztak, ősi mítoszokat egy testvérpárról akik egy csodálatos állatot követve (a legtöbbszőr szarvast) jutottak az új hazába. A gyűjtemény alapján Laci nem azt mondja, hogy a magyarok és a magarok rokonok, sokkal higgadtabb. Tényeket, adatokat hozott. Az összehasonlítás és a konklúziók levonása újabb tanulmányokat követel. De itt vannak a néprajzi tények, amelyeket már elemezni lehet. A különböző egyetemeken és főiskolákon az előadásait rengetegen hallgatják, különös éhséggel, érdeklődéssel. Úgy tűnik a gyökerek keresésének egy sajátos rezonanciája van, és ez is aktualizálja a témánkat.

A legtöbb magyarországi magyart csak áttételesen érintette Trianon, ugyanakkor félre is nevelték őket. Hisz 25 évvel ezelőtt az iskolában megfenyítették a tanárt, hogy ha Erdélyről beszél, ez akár az állásába is kerülhetett. De a témát még sem

lehetett végleg elaltatni, hiszen élő valóság, újra és újra kibújik a szőnyeg alól.

– *Az emberek véleményét, a Trianonnal kapcsolatos világgépiüket, gondolkodásukat mi alakítja itt Magyarországon?*

– A családban tovább élő belső hagyományok nagyon fontosak. Én magamat liberálisnak tartom, pontosabban a gondolkodásom nemzeti szabadelvű. Hozzám mondjuk egy Eötvös áll rendkívül közel vagy egy Deák. Tehát én saját magamat szabadelvűnek tartom. Kevésbé mondom azt ma már, hogy liberális, mert sajnos ezzel a szóval visszaéltek. Ugyanakkor azok közé tartozom, akik megkerülhetetlennek tartják a hagyományokat, és megkerülhetetlennek tartják a jövő felé való nyitást. A közösség számára is és az egyén számára is. Elég csak az úgynevezett szakterületeimre gondolni, az mindezt aláhúzza. Festő vagyok, de a 70-es évek közepétől a lézer képi lehetőségeinek a kutatásával foglalkozom, a Központi Fizikai Kutatóintézet, elsősorban Kroó Norbert, a magyarországi lézerkutatás akkori vezetőjének a részvételével és támogatásával, 1980 januárjára egy olyan szabadalmat sikerült létrehozni, ami nemzetközi újdonságnak bizonyult. A lézer fény tulajdonságait a képzőművész hozzáállásával elemeztem. A lézernek három fő fénytulajdonsága van. Az egyik az, hogy egy pontba koncentrálódik. Ebből sajátos látvány jön létre, mert az az egy pont rávetíthető tükrökre, és a tükröket hogyha elektronikával, computerrel vezényeled, rajzolni lehet. A második, hogy ebbe az egy pontba roppant nagy fényerő koncentrálódik, annyira, hogy bizonyos fajta lézerekkel anyagokat lehet megmunkálni, fémeket lehet vágni, vagy üveget, tehát olyan anyag megmunkálási lehetőséget is hordoz magában, amit a művészek is kihasználhatnak. Harmadik, hogy rendkívül rendezett, tovább nem osztható, monokromatikus fény. Ha egy wolframizót bekapcsolsz, akkor az a láthatósági tartomány egészében sugároz, az ibolyától a vörös, töménytelen színben, hogy ha viszont egy hélium-neon lézert kapcsolsz be, ott egyetlen egy vörös színű sugár jön ki, és ha beleteszel egy prizmat, az eltéríti, de tovább bontani nem tudja, mert ez a fény végső egysége, tovább bonthatatlan egysége. Mint zenében a szinuszhang. Speciálisan rendezett fény, és ebből töménytelen képi lehetőség következik. Egyrészt az, hogy ha ezt az úgynevezett koherens fényt, átengedem egy víztiszta anyagon, amelyiknek felületi domborodása van, akkor az széjjelválik, a fény különböző utat megtéve ismét egyesül, ún. interferenciát hoz létre, és ezek különböző formációk tömkelegét rejtik. Először végigkutatam azt, hogy milyen felületformához milyen interferencia-forma kapcsolódik, és létrehoztam egy térképet. A későbbiek során a 70-es évek végén pedig egy olyan lencse- és prizmarendszerrel kreáltam, aminek a hasz-

VI. FÉNYSZIMPÓZIUM
 EGER, 2005. ÁPRILIS 1-3.

Eger Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala,
 a Művészetek Háza
 és a Nemzetközi Kepes Társaság meghívja Önt a
VI. NEMZETKÖZI FÉNYSZIMPÓZIUMRA
 2005. április 1-3. (péntek-vasárnap)
 melynek témája:
A VILÁG ÚJ KÉPE
A fotográfia régi és új technikáinak, valamint a csúcstechnológiáknak szellemi és szépművészeti felhasználása a XXI. század művészetében.
MEGNYITÓ:
 2005. április 1. 11.00-kor a Kepes Múzeumban
 (Eger, Széchenyi. u. 55.)

A VI. Nemzetközi Fényszimpózium plakátja

nálatával kiderült, hogy különös híd teremthető a matematika-
 ilag letérképezhető térhálók és szemmel látható struktúrák kö-
 zött. A kísérletek elején a keletkező interferenciák téri tehetet-
 lenségét akartam megkerülni, amelyek egy ún. Fourier-kúpban
 valósulnak meg. A Fourier-kúp bármelyik téri helyzetében mély-
 ségesség nélkül jelentkezik az interferencia kép, tehát min-
 denhol élesen, de van egy téri tehetetlensége: ahogy távolodik
 tőlem, egyre nagyobb és nagyobb lesz. Ha színpadképnél hasz-
 nálod, akkor ez rettenetesen zavaró lehet. Tehát kézbe akar-
 tam venni a nagyságát, és mivel kezd ilyenkor az ember kísérle-
 tezni: elsősorban lencserendszerrel. A fizikus barátaim erről le
 akartak beszélni, és joggal, mert elpiszkítom így az informáci-
 ót. De engem más érdekelt. Ezeknek a kísérleteknek a kapcsán
 sikerült egy olyan lencse és prizmarendszert kreálni, aminek a
 segítségével egyszerre jeleníthető meg az ún. strukturális kép,
 a szemmel látható kép és az interferencia térháló, és ezt válto-
 zó arányban lehet megjeleníteni, rendkívül gazdagon, összetet-
 ten, és egy különös költői híd alakul ki a látható valóság és a
 nonfiguráció között. Tehát megszűnik a nonfiguráció és a látha-
 tó valóság közötti szakadék, ugyanakkor ebben a folyamatban
 a metamorfózisok sokasága érvényesül. Képileg rendkívül gaz-
 dag, ez nem fizikailag új, ez látványban jelent újdonságot, még-
 hozzá nemzetközi újdonságot. Így hát számos meghívást kap-
 tam Stuttgarttól koppenhágáig, New Yorktól Cambridge-ig
 Amikor 1980 januárjában Magyarországon bemutatuk, azt ír-
 ták az újságok, hogy lézer láz tört ki Budapesten. Természetes-
 en azóta sokat alakult, teljesebbé a módszer és jóval össze-
 tettebbé vált az alap lehetőség.

De én továbbra is festőnek érzem magam, és nem hiszem,
 amit az avantgard bizonyos időszakában hangsúlyoztak, hogy
 vége a festészetnek. Már akkor a 60-as évek végén megmoso-
 lyogtam ezt az ostobaságot, és úgy éreztem a művészeti érté-
 keknek ez a válsága elsősorban az értékelők válságát jelenti.
 Nincs bennük elég komoly kreativitás, hogy friss érzékenysé-
 gekre leljenek.

Mindez olyan értelemben kapcsolódhat a mi témánkhoz,
 hogy jelzi a nyitottságot a mára. Bennem intenzív az érdeklődés,
 például az opto-elektronikai forradalom eredményei iránt vala-
 mint azoknak művészeti adaptációjára. Azt is mondhatom,
 hogy számomra ez megkerülhetetlen. Nagyon fontosnak tar-
 tom, hogy mi itt Közép-Európában a csúcstechnológiákkal na-
 gyon intenzíven foglalkozunk. A kutatás és a tudomány mára
 szinte termelő erővé vált, s versenyképességet megtartani
 vagy fokozni, ma a kutatások intenzív támogatása nélkül lehe-
 tetlen. Ez az életminőségünket is befolyásolja, gondolkodásun-
 kat is befolyásolja, és minden valószínűség szerint a kultúrán-
 kat is nagyon komolyan befolyásolja. Segíthet például feloldá-

ni azt a szakadékot, ami a modern művészet és a nagyközön-
 ség között van. Hozzájárul az újraértelmezéshez és újra felfe-
 dezéshez. Átdimenzióal olyan alapvető vizuális lehetőséget,
 mint akár pl. a vonalas rajz. Amikor gyerekeket szabadítottunk
 rá Cambridge-ben a fényceruzával való rajzolásra, nagyon ha-
 mar meg lehetett velük érteni, hogy mire vigyázzanak. Az ál-
 taluk animált lézerpontokat scannerekkel kivétíve hatalmas
 méretben rajzoltak, elképesztően élvezték, és felszabadultan
 játszottak vele. Nem kellett, hogy ők értsenek a fizikához és
 matematikához, csak bizonyos szabályozókat be kellett tartani-
 uk. Jó, de ilyen szabályozó van minden egyes technikánál még
 a tusnál vagy a ceruzarajznál is, mindenhol vannak sajátos
 szabályozók. Megmaradhat a gyermeki rajz meghittsége is, de
 én nem ezt féltém. Attól tartok inkább, hogy ha kiszolgáltatód-
 nak a modern technikák által feltáruló új vizuális lehetősé-
 gek azoknak, akik csak a technikához értenek, akiknek nincs
 megfelelő vizuális műveltségük, nincs megfelelő emberi mély-
 ségük és hátterük, akkor zülhethetnek el. Nem azért, mert új
 technológia, hanem mert nincs meg ez a háttér. Ezért lenne
 nagyon fontos rászabadítani olyan embereket ezekre a lehetősé-
 gekre, akik ezzel is bírnak. Tehát én egyszerre tartom fon-
 tosnak a hagyományokat és ezt a nyitást. Semmilyen ellenté-
 tet magamban ebben nem érzek. És ilyen értelemben érzem
 magamat liberálisnak. De nagyon fontosnak tartom azokat az
 örököket, akik a lényegi talajomat őrizték, és talán ehhez is hoz-
 zájárult Trianon és a sorsom, mert nagyobb érzékenységgel fi-
 gyelek oda a kisebbségi kiszolgáltatottságra, az emberi meg-
 alázásra, az emberi jogokra. Mi magyarok a szenvedéstörténe-
 tünkön keresztül szerezhetünk egy átélte iskolázottságot ebben.
 Ez nemcsak negatívumot jelent, hanem olyan pozitív emberi
 tapasztalatokat, amit a jövő érdekében kihasználhatunk.

– *Arra gondoltam, hogy ha rád ilyen hatással volt ez, akkor
 más emberekre más hatással lehetett ez. Azért mondom azt,
 hogy az ország táborokra osztottságában valamilyen formában
 a Trianonnak is szerepe van.*

– Sajnos az tény, hogy táborokra oszlunk, bár én magam nem
 akarok bevonulni a lövészárkokba. Amikor például létrehoztam
 a Nemzetközi Kepes Társaságot, amely a nemzetközi fényszim-
 póziumokon formálódott, meg tudtuk találni a közös hangne-
 met. Eltérő politikai nézeteink ellenére is. A társaságot közö-
 sen érdeklő témák elmélyedt és friss szellemű feltárása fontos
 közlekedési csatorna. A szimpóziumok és a társaság kiállításai
 a magyar vagy közép-európai művészet érvényesítésének sajá-
 tos csatornáit lehetnek, és reméljük, hogy egyre inkább azzá is
 válnak, mert olyan kezdeményezéseket tudnak kivinni a világ
 színe elé, amelyek esetleg máskülönben nehezebben találják

Erő és egyensúly en.

meg a megfelelő fórumot. A társaság alapszabályát is azzal a nemzetközi intézettel közösen dolgoztuk ki, amely ebben a témában korszaknyitó. Ezek a dolgok vonzerőt jelentenek. Szlovák művészettörténész – nem szlovákiai magyar, akiben természetesen nagyobb az affinitás irántunk – hanem szlováknak született művészettörténész számára is komoly vonzerőt és élményt jelent a részvétel. És részt vesz és segít a továbblépésben. Az ilyen típusú kulturális csatornáknak, mint ezek a fény-szimpóziumok és a hozzájuk kapcsolódó társasági élet, kiállítások, sajátos szerepük lehet Trianon következményeinek a feloldásában is.

– Trianonnak ezek szerint a II. világháború utáni évtizedekben nemcsak közvetlen, de áttételes hatása is volt a művészetek területén?

– Nyilván, mert ez sokszorosan elnyomott ország volt. Egyrészt ki volt szolgáltatva a kommunizmusnak, másrészt vesztes ország volt, és itt durvábban érvényesítették a kényszereket, mint mondjuk Csehországban vagy Lengyelországban. Így a művészetek jobban elnyomottak voltak, sokkal kisebb volt a művészetek szabadságfoka. Itt durvábban érvényesült a szocialista realizmus és a behódolással kapcsolatos előlányhoz juttatás. Egészen biztos meg volt Trianonnak a szerepe, mert itt Magyarországon is érvényesítették azokat az elképzeléseket, amiket pl. hajdan még a legszélsőségesebb német körök dolgoztak ki a szlávok esetleges leigázásánál, hogy csökkenteni kell az identitástudatot, az önérzetet szét kell zúzni. Fel lehet sorolni végig azokat a tényezőket, amelyeket nagyon pontosan megfogalmaztak, és amit a szlávokkal, lengyelekkel, oroszokkal szemben a náci szerettek volna érvényesíteni. A szovjet hatalom nálunk érvényesítette ezeket. Tudatosan és alattomosan szétzúzni az identitást, olyan rétegeket juttatni hatalomba, amelyeknél megrendült vagy könnyen megrendíthető a magyar identitás, elhitetni azt, hogy ne ideákat hajszoljanak, rövid távon kell érvényesülni, materializálni kell a célokat, ki kell kényszeríteni a jelenből, minél hamarabb... Tehát egy beszűkült horizontba való gondolkodást, – ez egy belső Trianon, amit bizonyos rétegek lelki kiürülését és összeomlását tapasztalva sok tekintetben valóban sikerült létrehozni.

– Említetted a beszélgetés legelején, hogy azon kívüli, hogy te Kassáról származol, azért ismered a többi régiót is. Mi a véleményed, mennyire váltak Trianon áldozataivá ezek az emberek, és mennyire befolyásolja a gondolkodásukat az elszakadás?

– Sokkal erőteljesebben kell koncentrálniuk az önvédelemre, sokkal több energiát visz el az önvédelem és a közvetlen fennmaradás, mint amit egy természetes állapotban el kellene,

hogyan vigyen. Így kevesebb energia juthat a kiteljesedő önmegvalósításra, viszont az önfeladás még inkább csökkeneti az önmegvalósítást. Sajnos bizonyos rétegekre jellemző ez az önfeladás, az elsőpró többségre azonban nem. A többségnél érvényesül Trianon csődje. Imponáló cáfolata ez azoknak a Trianon utáni elvárásoknak, hogy egy-két évtizeden belül ezek a magyarok befognak olvadni,

– Mindennapi életükben, gondolkodásukban jelen van a trianoni szindróma?

– Igen, hiszen egyrészt itt is előjön az önvédelem, az elődeim, az önmagam identitásának megtartása, és ennek az átadása, és a folyamatosság biztosítása. Ugyanakkor előjön az is, hogy nem hagyok-e ezáltal utódaimra túl nagy terhet, akadályt önnön tehetsége érvényesítésében? A levont – valós vagy hamis – konklúziók az államnelyvi, szlovák, román, szerb, ukrán iskolák felé terelték a magyar diákok ezreit A legtöbben nem is gondoltak arra, hogy ezzel megindították gyerekeiket az önfeladás útján... A szülő általában a legjobbat szeretné gyerekének, nem lehet hamar ítélkezni, különösen akkor, amikor támogatást szinte sehonnan nem kaptak Különösen nem a magyar államtól.

Ha el tudjuk fogadtatni, hitetni, hogy a magyar iskoláknak a színvonala legalább olyan jó vagy jobb, mint pl. a szlováké, felszereltsége, lehetőségei versenyképesek, és az utána való folytatás nem zsákutcát jelent, hogy nem az vár rájuk, hogy elvégezhetnek egy bizonyos osztályt és utána nem tanulhatnak tovább, akkor javulásra számíthatunk. Nagyon fontosak az egyetemek és a főiskolák. Mert ha arra gondol az ember, hogy általában 3-400 ezer emberre juthat egy egyetem, akkor pl. Szlovákiában két egyetemre is, és több főiskolára is lenne jussa a magyaroknak, és egy sincs, és Erdélyben hányra? Gondolj arra, hogy Hollandiában csak képzőművészeti főiskolából tíz van, tehát ott válogathat a diák. Meg kell adni az önérvényesülés kifutásának a lehetőségeit. Nem szabad elvárni az emberektől azt, hogy mártírok legyenek. Mártíroként nem lehet megtartani egy népet, csak egy darabig. A mártíromság példa lehet, de csak rövid ideig szűk körre korlátozódik. És persze nagyon sokszor rendkívül nemes embereknek a körére, akik nélkülözhetetlenek, és a közösség megtartása szempontjából teljesítményük rendkívül sokra értékelhető.

– Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor milyen különbségek vannak a felvidéki, a kárpátaljai, az erdélyi és a délvideki területeken élő magyarok gondolkodása között? Tehát ami a Trianon szindrómának a feldolgozását illeti, vannak-e különbségek ilyen szempontból?

(Felfordult világ 2006.

– Én azt hiszem, hogy vannak. Nem foglalkoztam ezzel mélyen. Bízom azért abban, hogy amit mondok egy picit több, mint impresszió. Az, hogy mennyiben érintette ezeket a nemzetrésze-

ket Trianon, ez egyrészt a hagyományoktól függ, hogy hogyan, miféleképpen, mihez kapcsolódtak, volt-e pl. egy Buda-közpon-túságuk, vagy pedig kisebb régiókban meg tudták szervezni

saját gazdaságukat, régiójukat, kultúrájukat stb. Függetlenül attól, hogy milyen mennyiségű embert érint. Tehát nyilvánvaló, hogy Kárpátalján, ahol talán 200 ezer magyar lehet, más elvárások kell, hogy érvényesüljenek, mint mondjuk Erdélyben, ahol 2 millió feletti a magyarságnak a létszáma. Erdélynek a saját hagyományaiiban is volt egy önigazgató, önfenntartó, önmagát ellátó szerepe. A felvidéki magyarság mindig Budapesthez, illetve az ország központjához csatlakozott. Így sokkal durvábban élte át szerintem még ilyen téren is a leszakítottaságot, mint Erdély. Mert Erdélyben megvoltak az alapvető kohéziós központok, ha el is nyomták őket, ha brutálisan bántak is velük, ők akkor is megvoltak. Megvolt egy széles, teljes társadalom, a legmagasabb fokú értelmiség, az akadémikus szintig. És a történelmi hagyományai is hordoztak autonóm jelleget. Van egy belső „anyaországuk”: Székelyföld. Ezek rengeteget jelentenek. De ha Felvidékre, Csallóközre, a Mátysföldre gondolok: az abszolút szerves folytatása a magyar Kisalföldnek, vagy a Bodogköznek, a Partiumnál a nagy Alföldnek. . . Ugyanazok a népszokások mennek ott tovább, és ott a határok még durvábban nyestek bele valahol a létbe. Ugyanez érvényesül a Délvidéken, Szabadkán, Bácskában is. Tehát őket még brutálisan érintette Trianon. És ugyanez érvényes egyébként Kárpátaljára is. Igen. Minden egyes régióknak meg kell adni a segítséget, de ezt a segítséget nem feltétlenül annak függvényében kell eldönteni, hogy hány magyar él ott.

– Ezeknek az embereknek a gondolkodásában úgy is jelen van Trianon, hogy problémáik megoldásában, felmerül ez a kérdés, hogy valamilyen módon meg kell változtatni ezt a helyzetet? Szóval Trianon mint megoldás, szerepel-e?

– Be kell valljam, hogy az utolsó pillanatig előjön az emberekben a revízió gondolata. Még ma is gondolnak erre. Lemegyünk a pincébe, és borozgatás után előjön jó néhány emberből az, hogy mégiscsak jó lenne valamicske változtatás. Nem sokat kellene itt húzni a határon, csak hát ott a következő gerinc, hát úgyis ott megy a gerinc, az sokkal természetesebb lenne, ha ott húzódna.

– És van ennek realitása ma? Egyáltalán a revízióknak bármilyen formájával te egyetérteneél?

– Ha nagyon őszinte akarok lenni, akkor azt mondom, hogy igen. Ha nem lehet kiépíteni az erős önkormányzatiságot és az autonómiákat, igen. Akkor kiépülhetnek más utak, más módszerek is. Tudom, hogy örült nehéz, de abban az esetben, hogy ha a környező népek nagy részénél megmarad ez a szélsőségesen önző magatartás, át kell gondolni másfajta lehetőségeket is. Sajnos a durva magyarellenesség akut probléma. Nagyon nehéz

ezen változtatni. A „zsákmány” megtartási igazolásából fakadó rossz lelkiismereten túl, évtizedes elnevelés következménye ez a magyarellenesség. Maradjunk csak a csehszlovákiai viszonylatban. Azért mondom Csehszlovákiát, mert az évtizedek óta forgalomba hozott történelemkönyvekre szeretnék utalni, amelyeket a gyerekek kezébe adtak, amelyekből teljesen magyar-ellenes szellemben fogalmazták meg Csehszlovákia történetét. És amikor évtizedeken keresztül ezt a magyar-ellenes szellemet táplálják bele az emberekbe, akkor a többség óhatatlanul el is hiszi. Pedig szlovák vagy akár kárpátaljai viszonylatban egészen másfajta hagyományokat is fel lehetett volna erősíteni, és fel kellett volna erősíteni, hiszen ha pl. a szabadságharc idejét veszszük, komoly szlovák és ruszin tömegek harcoltak velünk együtt, ám ha végigmegyünk a jelenlegi magyar határon, illetve a hajdani csehszlovák-magyar határon, akkor végig olyan emberekről neveztek el a helységeket „Hurbanovótól-Sturovóig” akik szélsőségesen magyar ellenesek voltak. Szinte jelzőpóznaként oda-tűzték a nevüket, hogy mi magyar-ellenesek vagyunk, és itt kezdődik a mi birodalmunk. Ráadásul ezek a helységek, döntően magyar lakosságú helységek. Döbbenetes, hogy a magyarságot évtizedeken keresztül barbár csűrheként, csordaként mutatták be ezek a tankönyvek, vagy például a tatárok Csehszlovákiába való betöréséről írnak. Ezzel együtt, a realitásokhoz hozzátartozik az, hogy például Kassán hivatalosan ma már alig van magyar, talán tíz-tizenkétezer a 250 ezres városban. 1968-ban Kassán is végeztek egy felmérést, és hirtelen megsokszorozódott a magyarság száma. Akkor született a vicc, hogy melyik a világ legszaporább népe? A kassai magyar, mert egyetlen egy éjszakan hatszorosára tudta duzzasztani magát.

– És mi lehet az oka ennek?

– A félelem, a tartózkodás. A „hontalanság éveit”. Mondhatom azt is, hogy sokan vannak a „billénények” De azt is mondhatom, hogy akkor még – 68-ban. azért közelebb álltunk a magyar érához, mint most. Azóta ugye megint eltelt 30 év. De hozzak frissebb példát: nem olyan rég volt a kassai múzeumban egy visszatekintő kiállításom. Nagyon kedvesek voltak, a kiállítást szervező művészettörténész hölgy szlovák volt, nem beszélt magyarul. Ő azt hitte, hogy amikor a kiállítás-megnyitáson kiállít két szlovák dudást, zenészt, én fintorogni fogok, mert hogy hogyan, miféleképpen kerül ide két szlovák népdal, egy magyar „avantgardista” képzőművész kiállításának a megnyitójára. Volt az egészben valami bizarr, de bennem fel sem merült az, hogy engem sérthet Miért sérthet volna ez? Furcsa volt, nem szervült a kiállítás atmoszférájához, de annak jobban örültem, hogy sikerült elérni azt, hogy a meghívótól a megnyitóig minden két nyelvű volt.

Párkák 2007.

– És ha fordítva lett volna, akkor sértette volna őket?

– Majdnem biztos vagyok benne. Ez bizonyos neveltetésből is következik. Megbizonyos életpéldából, megszenvedéstörténetből is következik. Hadd térjek még vissza erre a kassai dologra.

Tehát, amikor rendeztük ott a kiállítást kiderült, hogy nagyon sokan beszélnek magyarul. Volt, aki eleve magyar is volt, és volt, akiről kiderült, hogy szlovák, de egész jól beszél magyarul. Nagyon sokan pozitív megdöbbenést keltett, hogy olyan

emberekről derült ki, hogy beszélnek magyarul, akik évtizedeken keresztül ismerték egymást és mindig szlovákul beszéltek egymás közt. Akkor azt mondta az egyik csányi villanyszerelő: „Művész úr, maga ide egy kis Magyarországot hozott, mert lám elkezdtek magyarul beszélni olyanok, akikről nem hittük, hogy egyetlen magyar szót is értenének”. A magyar nyelv használatánál az üzletekben, a vendéglátásban sok kellemetlen tapasztalatot szereztek sokan. Ebből is le lehet – és le is kell vonni következtetéseket, de ugyanakkor jó néhány olyan emberrel is találkoztam, pl. szlovák értelmiségivel – és azt hiszem, hogy Kassán bőven van ilyen – akikben jóval nagyobb volt a megértés, mint ahogy az előbb említett élmények egyoldalú és így részleges konklúzióból ezt elképzelhénk. És nem véletlenül beszéltek – ez kicsit már a humor szférájában megy át – Kassai köztársaságról. Hogy Kassából valami önálló dolgot kellene csinálni, és önmagukról sokszor úgy beszélnek, hogy Koscianszkák, hogy ők nem is szlovákok vagy nem is magyarok, hanem kassaiak.

– *Beszélgetésünk végére érve: szerinted történelmi szükségszerűség volt, hogy ide eljutott Magyarország, hogy ilyen országcsontkítást végeztek, vagy pedig ez történhetett volna másképp is?*

– Nem volt ez történelmi szükségszerűség. Nagyon sok mindent felmentenénk ezáltal, pro és kontra, hogy ha ezt történelmi szükségszerűségnek tekintenénk. Átesnénk a marxizmusnak a logikájába. Természetesen Magyarországnak is megvolt a fejlődése. De elsődlegesen nem erre vezethető vissza a feldarabolás. Hadd utaljak arra, amit már említettem: meggyőződés, hogy elsősorban egy dinamikus növekvő gazdasági versenytárs likvidálása, egy „pre-közös piac” szétzúzása volt a cél., a népek önrendelkezési jogára való hivatkozás csak részleges igazság volt. Én azt hiszem, hogy elsődlegesen azok a hatalmak a felelősek, akik ezzel a megalázó békével a jövő háborúinak magját ültették el. Elsődleges a könyörtelen gazdasági verseny, a profitéhség, a világhatalmi törekvések érvényesítése, és az erőviszonyok átstrukturálása. És ez máig érvényesen hat. Ezen nehéz változtatni. Ezek sokkal, de sokkal fontosabb tényezőkként estek latba – legyen az francia imperializmus, angol imperializmus vagy más, orosz imperializmus – mint a mi mulasztásaink, hibáink, felelőtlenségünk. Nyilván számba kell venni ezeket is. És számba is vették. De nem ez volt a perdöntő. Szerintem a legfontosabb az volt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában funkcionáló hatalmas gazdasági egységet, ezt a hajdani közös piacot, amihez hasonló a jelenlegi Európai Unióban érvényesül, és egyre inkább tovább épül –, tehát ezt, mint egy komoly gazdasági tényezőt, széjjel kellett robbantani.

Egy rendkívül dinamikus fejlődő régiót darabokra kellett szedni, meg kellett szüntetni egy vetélytársat. Abban a hitben éltek, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia feltétlenül szövetségese Németországnak, és így a német erőt fogják csökkenteni ha felbomlasztják. Olyan egyensúlyhelyzetet akartak létrehozni Közép-Európában, amit ők szabályozhatnak, s hozzájárul az európai erőegyensúly megtartásához. Nagyon jól tudjuk a történelemből, hogy ez menyire volt sikeres. Rövidlátó politika volt ilyen értelemben is. Az általuk szétszabdalt Európán a történelem túlhaladt. Hiszen az Európai Unió létrehozta azt a nagy közösséget, aminek az előképei – nem egyértelműen – de benne voltak az Osztrák–Magyar Monarchiában. Ilyen irányba kellett volna fejleszteni. Ha itt a demokratikus hozzáállás, a népek önrendelkezése stb. valóban komoly tényezők lettek volna, akkor az Osztrák–Magyar Monarchia átszervezésének lett volna lehetősége. Tudjuk ez a téma többször felmerült. De az elenérdekltség győzött. Amikor a Károlyi Alapítvány művésztelepén dolgoztam Vence-ban 1973-ban, Károlyi Mihályné mutatott néhány elgondolkodtató levelet. Érezte, hogy Károlyi felelősségét a széthullásban komolyan tartom, s mint politikust nem nagyon tisztellem. Azt tisztelelre méltónak tartottam, hogy Károlyi Mihály jövedelmének illetve birtokainak egy részéből létrehozott Dél-Franciaországban egy művészeti alapítványt, ahova művészeket meghívtak, köztük engem is. Mindig volt egy vagy két magyar a meghívottak között, valamint egy közép-európai. A többiek Ausztráliától Brazíliáig különböző helyekről jöttek. Károlyi Mihályné – aki engem nagyon kedvelt – érezte, hogy nem feltétlenül szimpatizálok Károlyival. Számomra Károlyi Mihály egy nagy műveltségű, elegáns úriember volt., aki sokkal jobban értett a művészetekhez, mint a politikához. Egyik legértékesebb tettének azt tartottam, hogy miután a II. világháborút követően Károlyit kinevezték – mellőzöttként – franciaországi nagykövetnek, akkor az egyik első dolga volt, hogy Párizsban egy Csontváry kiállítást létrehozson. Már akkor elsősorban apámtól és barátaitól (történészekről) kapott információk alapján, Károlyit csapnivalóan gyenge politikusnak tartottam. És gyámoltalanságával, rossz intézkedéseivel az országot ért tragédia egyik okozójának. Azzal, hogy leszereltette a katonákat, feloszlatta a hadsereget, átengedte a hatalmat a kommunistáknak, nagymértékben hozzájárult az ország szétdarabolásához. Nekünk Kemal Attatürk helyett ő jutott.

– *Szerinted van-e valami üzenete Trianonnak a mai nemzedékek számára?*

– Igen. Elsősorban az, hogy ne a nagyhatalmak döntsenek az egyes régiók vagy az egyes emberi sorsok felett, hanem erősítsék fel azt a lehetőséget, hogy a kisebb-nagyobb emberi kö-

zösségek az önrendelkezést jobban megélhessék. Ma Trianon következményeként a közép-európai népeknél torz egymás ellen éléssel, ellenségeskedéssel találkozhatunk. Olyan félelmekkel, amelyek nagyságrendekkel kisebbek lennének, hogy ha nem lett volna Trianon. Az, hogy máig nem történhetett meg a megfelelő kibékülés Közép-Európában vagy akár itt a Kárpát-medencében, ez elsősorban Trianonnak a következménye. Következései befonják sorsunkat, azok súlyos torz realitások.

Hogy voltak évszázados problémák, az kétségtelen. De Trianon ezt elmélyítette és elmérgesítette. Trianon az egyik legnagyobb emberi ostobaság, amit a történelemben létrehoztak.

Köszönöm a beszélgetést!

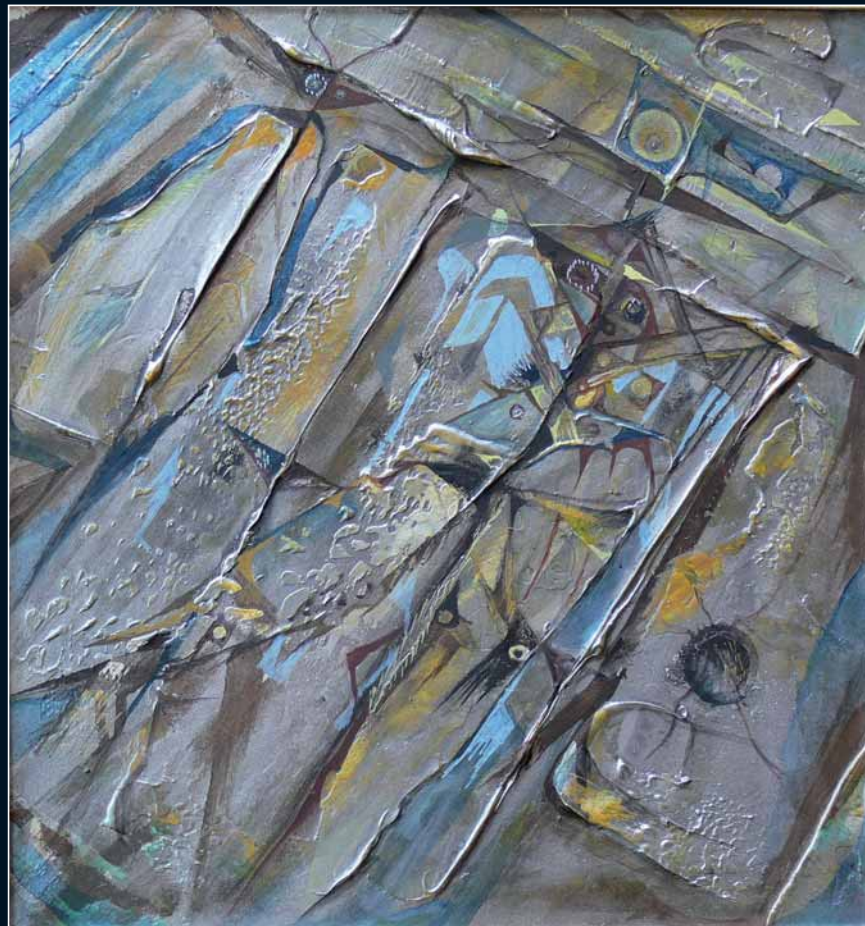
Interjú Csáji Attila festőművésszel
Készült 2001. március 1-én, a műtermében

Jégoázis 2007

Ellobbant lidércek I. 2006

„Szel, a babokat el ne fudd!” 2007.

Csáji Attila

1939, Szepsi, festőművész, a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja

Felvidéki származású. Családját – a II. Világháborút követően – Kassáról telepítik át Budapestre. Gyermekkorában Hollandiában tölt egy évet. A hatvanas évek közepétől fest fényvel értelmezett plasztikus képeket. (Üzenetek, Jelrácok, Kalligráfiák Monokrom képek). A fémszínű és a plaszticitás meghatározóvá válik a munkákon. Az anyagstrukturák sajátos rendezettsége és dinamikája foglalkoztatja az őskulturák ígézetét magában hordozó, a káosz és a rend határán megvalósuló festett reliefjein.

A hatvanas-hetvenes években a magyar avantgarde egyik fő szervezője (SZÜRENON, a magyar avantgárd lengyelországi-jugoszláviai kiállítás sorozata, „R” kiállítás, balatonboglári kápolna tárlatok stb.) Nagyon nagymértékben hozzájárult egy olyan friss szellemű művészeti folyamat elindításához, melynek hatása máig tart.

A hetvenes évek közepétől a KFKI támogatásával a lézer képi lehetőségeit kutatja, társa a munkában Dr. Kroó Norbert. A Massachusetts Institute of Technology/ CAVS fényművészeti munkássága alapján taggá választja. (USA) 1987-ben Soros ösztöndíjat kap- Cambridge-ben és New Yorkban folytatja tovább kutatásait A kilencvenes évek elején az Interscience Technology (Los Angeles) támogatását nyeri el Nemzetközi Fényszimpóziumokat szervez (Eger, Kepes Múzeum 1993, 1996, 1999, 2001, 2003, 2005 Budapest, Magyar Művészeti Akadémia 2007.) Létrehozta a Kepes Társaságot, s azon belül a Nemzetközi Fényműhelyt.

A 70-es évek elejétől többször kap lengyelországi, cseh-slo-

vákiai, itáliai, dániai, franciaországi, Egyesült Államokbeli, szlovákiai és hollandiai ösztöndíjakat, meghívásokat művésztelepekre.

A rendszerváltást követően a Szinyei Társaság elnöke, a MAOE elnöke, az NKA Képzőművészeti Szakkuratóriumának az elnöke stb). Jelenleg a Nemzetközi Kepes Társaság elnöke.

Mintegy 450 kiállításon vett részt köztük olyan nemzetközileg kiemelkedő tárlatokon mint a Párizsi Modern Művészeti Múzeum ELECTRA 83 c tárlata- amelyen az elektromosság művészi újítóit mutatták be. A LICHT-BLICKÉN, egyetlen meghívottként vett részt az ún. „Kelet Európából”, A hologram itt szerepelt először, mint új művészeti médium, (Frankfurt am Main, Filmmúzeum,), az MIT/CAVS által szervezett tárlatokon az Egyesült Államokban, Részt vett a „Light and Space” kiállításon a tallini Kunshalléban – a baltikum technikai művészeti seregszemléjén, a Magyar Nemzeti Galéria 60-as éveket bemutató nagyszabású tárlatán, a Ludwig Múzeum „Túl a művészetben” c. bemutatóján, Koppenhágában a LUX EUROPAE 2002 c fényművészeti tárlaton stb.

Több önálló bemutatója volt: Fényes Adolf terem (1968), Magyar Nemzeti Galéria(1977, 1960, 1983), Műcsarnok (1988), Jakobi Múzeum (Kassa), MIT/CAVS (Cambridge), Római Magyar Akadémia, Budapest Galéria stb.. 1998-ban monográfia jelent meg munkáiról (Hegyi Lóránt, Mezei Ottó, Takács Ferenc és mások: Csáji Attila. (Körmeny Galéria kiadása, Budapest)

5 portréfilmet készítettek művészetéről.

Egy emlékezetes feljegyzés 2007.

Képek jegyzéke

Tartalomjegyzék

- Köszöntő** / 4
II. Fényszimpózium, Eger, Kepes Múzeum, 1996
- Szubjektív bevezető a fényművészetbe** / 6
Maktár 2006/1
- „Új látvány – új térélmények”** / 11
Lézerinterferencia kiállítás, Magyar Nemzeti Galéria 1980. január
- Új látvány – új térélmény** / 14
Új írás 1980/6
- Sejtkristályok és lézerfény-szimfóniák** / 21
Természet Világa 1980/12
- Az 5. vagy a 6.** / 25
Csáji Attila Lézerkompozíciója – Pannónia filmstúdió
1982–1983 – Az első magyar lézeranimációs film
- Csáji Attila: Lézerszem** / 27
Interaktív lézer-fénymobil – Budapest Ferihegy II. repülő-tér,
váróterem (az alapfényforrás, a lézer néhány év után kiegészített)
(Előadás részlet – 1996. Nemzetközi Fényszimpózium, Eger)
- A látható világ táguló határaitól – a holográfia
a képzőművész megközelítésében** / 29
Eger, Nemzetközi Fényszimpózium 1999.
- Rugó Voltaire-nek I–III.** / 38
(Reflexiós hologram sor 1983.)
- Üzenet Joseph Kosuthnak** / 40
- Mitikus fénytér és csúcstechnológiák** / 42
A „Visszatérés” és a „Lappok és laptop c. lézerfénykörnyezetek
bemutatója a Kiscelli Múzeumban –Új Művészet 2005/8
- A FÉNYTORONY** / 48
- átHIDalás * preMOSTenie * BRIDGing** / 52
Közép-európai képzőművészeti szimpózium
Párkány–Esztergom 1997 május 30–31
- Csáji Attila: F É N Y H Í D** / 52
- Csáji Attila: „Küzdelem” és „Sejtkristályok” c. fény-
szimfóniáinak bemutatója** / 54
1981. Koppenhága, Bella Center
- Lappok és laptop- Eger Trinitárius templom**
VI. Fényszimpózium 2007 / 56
- Fényforrás** / 59
Tiszteletadás az őröknek – emlék-hologram, mely
a Szépművészeti Múzeum 100. évfordulójára készült,
1000 számozott, a művész által aláírt példányban, valamint
30 példány a 9 egységből álló, színpermutációs változatból
- VII. Nemzetközi Fényszimpózium** / 61
2007. október 26-28., Magyar Művészeti Akadémia
- Egy avantgárd kassai polgár** / 63
Csáji Attila festőművész a történelem tanulságairól és a lézer-
fény csodálatos világáról
- Csáji Attila: Élet mozaikok** / 68
- Társalgás képeimmel** / 72
- Hamvas Béla kiállítása kapcsán** / 76
A Szentendrei Ferenczy Károly Múzeum 1997 augusztus / 76
- Üzenet / 79**
(az Üzenetek-Jelrácok festésének kezdetén, 1967.) / 79
- Csáji Attila: Fogadalom a viharban – Égyűrűk** / 85
Napút 1999/6
- Csáji Attila: Balatonboglárral kapcsolatos
visszaemlékezések** / 88
Adalékok a balatonboglári kápolnatárlatok létrejöttéhez
Közreadja: Pernecky Géza, Soft Geometry Köln 1996
- A Szürenonnal kapcsolatban húsz év elteltével** / 92
1989
- Fénykörkérdés** / 97
Napkút Kiadó 2006
- „Visszatérés” („Returning”)** / 99
„LUX EUROPAE 2002”
Koppenhágában megrendezett nagyszabású fényművészeti
kiállításon megvalósított fénykörnyezet
- Az idő strukturái: az egymásra rétegződött idő** / 103
- Jegyzetek** / 106
- Szidiropulosz Archimedesz: Trianon utóélete – A magyar
társadalom Trianon képe az ezredfordulón c. kötetéből**
Csáji Attila: Trianonról – kánonban (313–343 o.) / 108
- Csáji Attila** / 140

„Nagy pajzs” 1998.